

E. Mandel

Senkapitalismen del 1

Utgiven av René Coeckelberghs Bokförlag, Stockholm 1974

Översättning från tyska: Bengt Andersson

Denna digitala utgåva publiceras med tillstånd från Bokförlaget Röda Rummet

Innehåll

Förord	1
1. Kapitalets rörelselagar och historia	3
2. Den kapitalistiska världsekonominns struktur	22
3. Överprofitens tre huvudkällor i den moderna kapitalismens utveckling	39
4. De ”långa vågorna” i kapitalismens historia	58
5. Mervärdeproduktion, klasskamp och mervärdekvot under senkapitalismen	80
6. Det specifika med den tredje teknologiska revolutionen	100
7. Förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid och behovet av företagsplanering och ekonomisk programmering	121
8. Den snabbare teknologiska förnyelsen.....	136

Se även:

[Ernest Mandel: Inledning till engelska upplagan av "Senkapitalismen".](#)

Som är en svensk översättning av Mandels förord till den engelska (reviderade) utgåvan av *Senkapitalismen* (**Late Capitalism**).

Förord

När jag år 1961 lämnade över manuskriptet till *Traité d'économie marxiste* till den franska förläggaren, var jag inte nöjd med den slutliga utformningen av det 14:e kapitlet, som ägnades åt den nedåtgående kapitalismen, dvs åt den nuvarande epoken. Kapitlet innehåller enligt min åsikt inga direkta felaktigheter, utan svagheten ligger snarare i dess överdrivet deskriptiva karaktär, dvs i en bristande systematisering av den förklarande analysen och framför allt i den alltför ringa ansträngningen att härleda kapitalismens nuvarande historia ur kapitalets inneboende rörelselagar.

Under de följande åren har jag tillvaratagit åtskilliga tillfällen att teoretiskt precisera och systematisera analysen av senkapitalismen. De kortare arbeten om detta, som jag har publicerat mellan 1963 och 1967, sammanfattar det viktigaste i teorin om senkapitalismen. I grund och botten gällde det alltså bara att teoretiskt och empiriskt motivera denna analys och att ge den en sluten form. Härtill saknade jag tid under dessa år.

Under loppet av dessa delarbeten kom jag fram till slutsatsen, att en förklaring av det kapitalistiska produktionssättets historia bara är möjlig via en förmedling mellan rörelselagarna för "kapitalet i allmänhet" och de "olika kapitalens" konkreta uppenbarelseformer. Varje försök att antingen inskränka sig till de senare eller att reducera den till de förra kan inte rättfärdigas i metodologiskt avseende och måste i praktiken misslyckas. Därav kom sig bl a nödvändigheten att i analysen av kapitalismens på varandra följande etapper och dess nuvarande senkapitalistiska fas föra in klasskampen mellan kapital och arbete, den borgerliga statens och den senkapitalistiska ideologins roll samt världsmarknadens konkreta struktur, som förändras i varje kapitalistisk epok. Det föreliggande arbetet får därigenom en uppbyggnad, som inte saknar anknytning till den plan Karl Marx ursprungligen utvecklade för *Kapitalet*: kapitalet i allmänhet; konkurrensen; kreditväsendet; aktiekapitalet, jordegendomen; lönearbetet; staten; utrikeshandeln; världsmarknaden (i denna sista del tänkte Marx också ta med världsmarknadskriserna). Jag har visserligen inte följt de enskilda avsnitten i denna plan, från vilken även *Kapitalets* slutliga utformning avlägsnade sig.

Bokens fyra första kapitel placerar analysen i dess allmänna ramar. De behandlar frågan om metoden, som skall användas (kapitel 1), förhållandet mellan utvecklingen av det kapitalistiska produktionssättet och dess inre motsättningar å ena sidan och utvecklingen av dess adekvata socio-geografiska miljö, dvs världsmarknaden, å andra sidan (kapitel 2 och 3), sambandet mellan den kapitalistiska teknikens utveckling och kapitalets värdeökning (kapitel 3 och 4). Läsare som är teoretiskt mindre bevandrade eller intresserade skulle kunna hoppa över det första kapitlet.

De följande nio analytiska kapitlen behandlar senkapitalismens viktigaste kännetecken i logisk och historisk ordning: utgångspunkten, en radikal förbättring av betingelserna för kapitalets värdeökning, som ett resultat av arbetarklassens historiska nederlag genom fascismen och världskriget (kapitel 5); dess *utveckling* genom den tredje teknologiska revolutionen (kapitel 6); *de specifika kännetecknen* för den nya fasen i kapitalets utveckling (kapitel 7, 8 och 9); *det särskilda sambandet mellan senkapitalismen och världsmarknaden* (kapitel 10 och 11); realiseringsproblemet *nya uppenbarelseformer och "lösningar"* (kapitel 12 och 13).

De fyra sista kapitlen är av syntetisk natur och utgör ett försök till sammanfattning av analysens resultat, de visar i vilken utsträckning kapitalets grundläggande rörelselagar och inneboende motsättningar inte bara fortsätter att verka under senkapitalismen, utan också drivs till sin spets (kapitel 14 till 17).

Två varningar är här befogade. För det första använder vi inte begreppet ”senkapitalism” i betydelsen kapitalismens ”nya väsen”, som på sätt och vis skulle få de analytiska resultaten av Marx’ *Kapital* och Lenins *Imperialism* att verka föråldrade. Precis som analysen av imperialismen för Lenin bara var möjlig att genomföra på grundval av *Kapitalet* och såsom en bekräftelse av den av Marx upptäckta allmänna lagbundenheten i det kapitalistiska produktions-sättet, på samma sätt är försöket till en marxistisk analys av senkapitalismen för oss bara möjlig såsom en bekräftelse av Lenins analys av imperialismen. Senkapitalismens era är inte någon ny epok i den kapitalistiska utvecklingen, utan bara en vidareutveckling av den imperialistiska och monopolkapitalistiska epoken. Det är alltså underförstått att de av Lenin beskrivna utmärkande dragen för den imperialistiska epoken behåller sin giltighet även under senkapitalismen.

För det andra måste vi beklaga att vi inte funnit något bättre namn för denna historiska era än senkapitalism – vilket är otillfredsställande, eftersom det endast är kronologiskt och inte syntetiskt. Vi förtydligar i näst sista kapitlet varför vi föredrar denna beteckning framför begreppet ”statsmonopolistisk kapitalism”. Dess överlägsenhet gentemot begreppet ”neokapitalism” (som är tvetydigt, eftersom man kan tolka det både som en radikal kontinuitet och som en radikal diskontinuitet i förhållande till den traditionella kapitalismen) är uppenbar. Kanske kommer ett bättre och mera syntetiskt begrepp snart fram i diskussionen. För tillfället behåller vi begreppet ”senkapitalism” som ett hjälpmedel, övertygade om att det inte är benämningen på utan förklaringen av den genomgångna utvecklingen, som är avgörande.

Mina vänner och anförvanter Prof. Dr. Elmar Altvater, Perry Anderson, Robin Blackburn, Gisela Mandel, Doremari Mauz, Jakob Moneta, Michele Salvati, Dr. Ulrich Scholtz och Bob Sutcliffe har läst manuskriptet uppmärksam och gett mig många viktiga råd för rättelser, både vad gäller formen och innehållet. Jag tackar dem hjärtligt för denna hjälp.

Det som mest påverkade utformningen av detta arbete var att Roman Rosdolsky, den marxistiske nationalekonom i vår epok som stod mig teoretiskt och politiskt närmast, dog innan jag kunde påbörja redigeringen av texten. Minnet av våra gemensamma diskussioner och studiet av hans viktigaste, postumt publicerade verk *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen ‘Kapital’*, måste därför, så långt det var möjligt, ersätta denne högst begåvade teoretikers konstruktiva kritik.

De socialistiska studenterna och amanuenserna på de ”politiska vetenskapernas” fakultet på Västberlins Fria Universitet, som vinterterminen 1970-1971 bjöd in mig som gästföreläsare, utövade det så ofta nödvändiga ”trycket utifrån”, för att få mig att systematisera mina synpunkter om senkapitalismen och ge dem den slutna form, i vilken de nu föreligger. De har även gett mig den därtill nödvändiga ledigheten.

Detta arbete tillägnar jag därför min döda vän och kamrat *Roman Rosdolsky*, en av grundarna av Västukrainas kommunistparti och medlem av dess centralkommitté, en av grundarna av den trotskistiska rörelsen i Västukraina, som under hela sitt liv hållit fast vid kampen för arbetarklassens frigörelse och den socialistiska världsrevolutionen, som under den mörkaste tiden av vårt skiftesrika århundrade säkerställt kontinuiteten i den revolutionära marxismens teoretiska tradition; och *de socialistiska studenterna och amanuenserna på Västberlins Fria Universitet*, som på ett kritiskt och skapande sätt bevarar och utvidgar denna kontinuitet och teoretiska tradition.

1. Kapitalets rörelselagar och historia

Förhållandet mellan kapitalets allmänna rörelselagar, sådana Marx upptäckte dem, och det kapitalistiska produktionssättets historia är ett av de mest komplicerade problemen inom den marxistiska teorin. Det faktum att detta förhållande ännu inte är tillräckligt klarlagt, visar hur komplicerad frågan är.

Att de av Marx upptäckta rörelselagarna för kapitalismen är ett resultat av en dialektisk analys, som går från det abstrakta till det konkreta, har emellertid blivit en utnött fras: ”1600-talets ekonomer t ex började alltid med den levande helheten, befolkningen, nationen, staten, flera stater etc; de slutade alltid med att genom analys komma fram till några bestämmande abstrakta och allmänna relationer, som arbetsdelning, pengar, värde, etc. Så snart dessa enskilda moment mer eller mindre fixerats och abstraherats tog de ekonomiska systemen vid, vilka från det enkla – arbete, arbetsdelning, behov, bytesvärde – går vägen upp till stat, utbyte mellan nationer och världsmarknad. Den senare är uppenbarligen den vetenskapligt riktiga metoden. Det konkreta är konkret eftersom det utgör sammanfattningen av många bestämningar, alltså enhet i mångfalden. I tänkandet framstår det därför som sammanfattningsprocess, som resultat, inte som utgångspunkt, fastän det är den verkliga utgångspunkten och därför också utgångspunkten för åskådningen och föreställningen. På den första vägen förflyktigas den fulla föreställningen till abstrakt bestämning; på den andra leder de abstrakta bestämningarna till reproduktion av det konkreta på tänkandets väg. Hegel råkar därför ut för illusionen att han fattar det reella som resultat av det sig självt sammanfattande, i sig fördjupande, sig av egen kraft utvecklande tänkandet. I själva verket är metoden att stiga från det abstrakta till det konkreta bara tänkandets sätt att tillägna sig det konkreta, att reproducera det som något andligt konkret.”¹

Rikedomen i denna marxistiska metod ringaktas emellertid om man *reducerar* den till att gå ”från det abstrakta till det konkreta”. För det första bortser man då från att det konkreta för Marx både utgör den ”verkliga utgångspunkten” och målet för kunskapsprocessen, som uppfattas som aktiv och praktisk: som reproduktionen av det konkreta via tänkandet. För det andra glömmar man bort att ”uppstigningen från det abstrakta till det konkreta”, som Lenin beskriver den, föregåtts av en uppstigning från det konkreta till det abstrakta²; ty det abstrakta själv är ju redan resultatet av ett analytiskt arbete, som försökt dela upp det konkreta i dess ”bestämmande relationer”. För det tredje bryter man därigenom sönder enheten mellan de båda processerna, den analytiska och den syntetiska. Det abstrakta är bara sant, om det lyckas reproducera ”mångfaldens enhet”, som är given i det konkreta. Det sanna, sade Hegel, är det hela; och det hela är enheten mellan det abstrakta och det konkreta – motsatsernas enhet, inte deras identitet. Och för det fjärde kan den framgångsrika reproduktionen av den konkreta totaliteten bara bekräftas genom dess praktiska tillämpning, vilket bl a – som Lenin uttryckligen betonar – betyder att analysen vid varje steg måste ”kontrolleras genom fakta respektive praxis”.³ De ”abstrakta enklaste bestämningarna” (kategorierna) är emellertid å sin sida inte bara produkter av det ”rena förnuftet”, utan återspeglar den verkliga historiska utvecklingens begynnelse: ”Det kan därför också uttryckas så, att de enklare kategorierna kan uttrycka en utvecklade helhets härskande förhållande eller en utvecklade helhets underordnade förhållande – ett förhållande, som historiskt redan existerade, innan helheten utvecklades i den riktning,

¹ Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Einleitung, Berlin 1953, s. 21f. (sv. övers., s. 31).

² W. I. Lenin, *Aus dem philosophischen Nachlass*, Berlin 1949, s. 89-90.

³ Op. cit., s. 249f.

som uttrycks i en mer konkret kategori. I så måtto motsvarar det abstrakta tänkandets väg, som går från det enklaste upp mot det sammansatta, den verkliga historiska processen.”⁴

Därför innebär den marxistiska dialektiken, för att ännu en gång citera Lenin, ”en tvåsidig analys, en deduktiv och en induktiv, en logisk och en historisk.”⁵ Den är dessa båda metoders enhet. Och eftersom den induktiva analysen bara kan vara en historiskt-induktiv analys, då alla relationer för Marx alltid är historiskt bestämda relationer, handlar denna dialektik om en enhet av teori och historisk erfarenhet.⁶

Marx härledde som bekant vetenskapens nödvändighet ur det faktum, att väsen och uppenbarelse inte sammanfaller omedelbart.⁷ Han såg emellertid inte vetenskapens uppgift bara som att upptäcka relationernas natur, som döljs av de ytliga uppenbarelserna, utan också som att förklara själva uppenbarelserna, vilket gör det möjligt att åter integrera väsen och uppenbarelse till en enhet.⁸ Om detta inte lyckas, reduceras teorin till en spekulativ konstruktion av abstrakta ”modeller” utan hänsyn till den empiriska verkligheten, och den förvandlas från materialistisk till idealistisk dialektik: ”Den materialistiska analysen sammanfaller inte med en idealistisk dialektik, utan med en materialistisk, dvs med de faktorer som kan verifieras empiriskt.”⁹ Otto Morf konstaterar därför med rätta: ”Processen, genom vilken förmedlingen mellan väsen och uppenbarelse framträder som en i enheten identisk och motsatt dubbelhet, är dialektisk.”¹⁰

Det råder inte heller något tvivel om att den *empiriska tilläggnelsen av stoffet* för Marx ligger före den analytiska kunskapsprocessen. På samma sätt som den praktiska empiriska verifieringen (tillfälligtvis) avslutar den, dvs lyfter upp den till en högre nivå. I sin efterskrift till den andra upplagan av *Kapitalets* första bok skriver han: ”Visserligen måste framställningssättet formellt skilja sig från forskningsmetoden. Forskningen har att i detalj tillägna sig stoffet, analysera dess olika utvecklingsformer och uppsåra det inre sambandet. *Först sedan detta arbete är fullbordat*, kan den verkliga rörelsen tillfredsställande beskrivas. Lyckas detta, så att stoffets eget liv abstrakt återspeglas i framställningen, kan det komma att se ut, som om man hade att göra med en konstruktion a priori.¹¹ Engels uttryckte detta på ett liknande sätt några år tidigare: ”Det är klart, att man här inte kan uträtta något med blotta fraser, att blott ett oerhört omfattande, kritiskt sållat historiskt material, som man fullständigt behärskar, kan ge möjlighet att lösa en dylik uppgift.”¹² Och i ett brev till Kugelmann upprepade Marx: ”Lange är så naiv att han säger, att jag ‘rör’ mig i det empiriska stoffet med ‘sällsynt frihet’. Han anar inte att denna ‘fria rörelse i stoffet’ inte är något annat än ett annat ord för *metoden* att be-

⁴ Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, s. 23 (sv. översättning, s. 33).

⁵ W. I. Lenin, *Aus dem philosophischen Nachlass*, s. 249-250.

⁶ Otto Morf, *Geschichte und Dialektik in der politischen Ökonomie*, Frankfurt 1970, s. 146. – Se även Karl Marx: ”Själva detta organiska system som totalitet har sina förutsättningar, och dess utveckling till totalitet består just däri att det underordnar alla samhällets element under sig, eller att det skapar de organ som ännu fattas i samhället. *Det blir alltså på historisk väg en totalitet*. Utvecklingen till denna totalitet utgör ett moment i dess process.” (*Grundrisse*, s. 189. – *Vår kursiv*) (sv. översättning, s. 77).

⁷ ”...All vetenskap vore överflödig, om sakers uppenbarelseform och natur sammanföll direkt” (Karl Marx, *Das Kapital*, Band III, Marx/Engels, *Werke*, Berlin 1969, s. 825).

⁸ K. Marx: ”Kapitalets olika former, såsom de utvecklas i denna bok, närmar sig alltså gradvis den form i vilken de framträder på samhällets yta, i de olika kapitalens inverkan på varandra, i konkurrensen, och i själva produktionsagenternas vanliga medvetande” (*Das Kapital*, Band III, s. 33).

⁹ Max Raphael, *Zur Erkenntnistheorie der konkreten Dialektik*, Frankfurt 1962, s. 243.

¹⁰ Otto Morf, op. cit., s. 111.

¹¹ Karl Marx, *Das Kapital*, band I, MEW, Berlin 1969, s. 27 (*Vår kursiv*.) (sv. översättning, s. 13).

¹² Friedrich Engels, Rezension von Karl Marx: ”Zur Kritik der politischen Ökonomie”, Marx/Engels, *Werke*, band 13, Berlin 1962, s. 471 (sv. översättning i Karl Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, Stockholm 1969, s. 207).

handla stoffet, nämligen den *'dialektiska metoden'*.¹³ Karel Kosik betonar därför helt riktigt: ”Uppstigningen från det abstrakta till det konkreta är en rörelse, vars början alltid är abstrakt och där dialektiken består i *övertinnandet av detta abstrakta*. Helt allmänt är det alltså en rörelse från delarna till det hela och från det hela till delarna, från uppenbarelsen till naturen och från naturen till uppenbarelsen, från totaliteten till motsatsen och från motsatsen till totaliteten, från objektet till subjektet och från subjektet till objektet.”¹⁴ Som sammanfattning kan vi föreslå en uppdelning av Marx' dialektiska metod i sex led, som bör bestämmas på ungefär följande sätt:

1. Omfattande tillägnelse av det empiriska stoffet, behärskning av materialet (ytliga fenomen) i dess historiskt relevanta detaljer.
2. Analytisk uppdelning av stoffet i dess abstrakta beståndsdelar (uppstigning från det konkreta till det abstrakta).¹⁵
3. Utforskning av de avgörande totala sammanhangen mellan dessa element, som bör förtydliga stoffets abstrakta rörelselagar, dess väsen.
4. Upptäckten av de avgörande mellanleden, som gör det möjligt att förverkliga förmedlingen mellan väsendet och de ytliga uppenbarelsena (uppstigning från det abstrakta till det konkreta, andlig reproduktion av det konkreta som enheten av en mångfald bestämningar).
5. Praktisk-empirisk verifiering av analysen (2, 3, 4) genom den konkreta historiska rörelsens utveckling.
6. Upptäckten av nya, empiriskt relevanta data och nya sammanhang – ofta t o m nya abstrakta-elementära bestämningar – genom att kunskapens resultat och den härpå vilande praktiken tillämpas på den oändligt komplicerade verkligheten.¹⁶ Det rör sig inte om strikt åtskilda etapper i kunskapen, då några av dessa element är förbundna med varandra och en rörelse fram och tillbaka mellan enstaka moment är oundviklig. Av detta framgår, att Marx' metod är mycket rikare än den ”successiva konkretiseringens” eller ”approximeringens” metod, som också används av den akademiska vetenskapen. ”Då de individuella och partikulära dragen /här/ elimineras och förs in igen på ett yttligt sätt, dvs utan någon dialektisk förmedling, kan lätt illusionen att det inte finns någon kvalitativ 'brygga' mellan det 'abstrakta' och det 'konkreta' uppstå. Man kan då hysa den åsikten, att den teoretiska modellen i verkligheten (även om i förenklande form) innehåller det undersökta konkreta objektets alla väsentliga beståndsdelar – ungefär som ett från hög höjd taget fotografi visar ett landskaps alla grundläggande beståndsdelar, även om bara bergskedjor, stora floder, skogar, m m är synliga.”¹⁷ – Skillnaden mellan den materialistiska dialektikens metod och den vulgär-

¹³ Karl Marx, Brev till Ludwig Kugelmann den 27 juni 1870 i Marx/Engels *Werke*, band 32, Berlin 1965, s. 686.

¹⁴ Karel Kosik, *Die Dialektik des Konkreten*, Frankfurt 1967, s. 31. – Den sovjetiske författaren Ewald Wasiljewitsch Iljenkow har ägnat en intressant bok åt problemet om förhållandet (och enheten) mellan det abstrakta och det konkreta i Marx' *Kapital* (*La dialettica dell'astratto e del concreto nel Capitale di Marx*, Milano 1961).

¹⁵ I anslutning till den sovjetiske teoretikern Iljenkow betonar Erich Hahn, att ”det reella konkretas sönderdelning i abstrakta bestämningar” absolut inte får jämföras med empirins rörelse till teorin. Kunskapens empiriska etapp förbereder denna sönderdelning (*Historischer Materialismus und marxistische Soziologie*, Berlin 1968, s. 199-200).

¹⁶ Hahn (op. cit., s. 185-187) redogör för ett av den sovjetiske teoretikern V. A. Smirnow uppbyggt schema i sju etapper för den vetenskapliga kunskapen. Detta skiljer till att börja med ”observationen” från ”analysen av observationsprotokollen”, men utelämnar den väsentliga förmedlingen mellan väsen och uppenbarelse och reducerar problemet till konfrontationen mellan teori och empiri.

¹⁷ Roman Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'*, Frankfurt 1968, band II, s. 533. Se också G. W. F. Hegel: ”Det gradvisa i uppkomsten vilar på föreställningen, att det uppkommande redan *verkligen är för handen* sinnligt eller överhuvudtaget, men *ännu inte förnimbart*, på grund av sin litenhet, liksom vid det gradvisa i försvinnandet det *icke-varande* eller det *andra*, som träder i dess plats, också *är för handen*, men

materialistiska reduktionsmetoden, där det individuella konkreta särdrag försvinner, framträder också tydligt.¹⁸ Jindrich Zeleny betonar att den andliga reproduktionen av verkligheten – den ”teoretiska praktiken” för att tala med Althusser – alltid måste beröra den verkliga historiska rörelsen: ”Det oupphörliga pendlandet mellan den abstrakt dialektiska utvecklingen och den sinnligt konkreta historiska verkligheten genomtränger Marx’ hela *‘Kapital’*. Det måste emellertid samtidigt betonas, att Marx’ analys ständigt på nytt *lösgör sig* från den historiska verklighetens förlopp och yta samt uttrycker denna verklighets inre nödvändiga relationer på ett *ideellt* sätt. Endast på detta sätt kunde Marx *begripa* den historiska verkligheten, endast genom att han framställde den vetenskapliga avbilden som de historiskt verkliga kapitalistiska förhållandenas lätt idealiserade och typifierade inre organisation. Detta ”lösgörande” genomförs inte i syfte att avlägsna den historiska verkligheten, och det är ingen idealistisk flykt från verkligheten. Det görs snarare i intresse av en rationell tillägnelse av verkligheten, i intresse av ett närmande till verkligheten.”¹⁹

Skillnaden gentemot Althusser och Althusser-skolans uppfattningar är här uppenbar. Det gäller varken att förvandla marxismen i ”historicistisk” riktning eller att bestrida *Kapitalets* specifika objekt – det kapitalistiska produktionsättets struktur och utvecklingslagar, och inte alls de ”allmänna lagarna för mänsklighetens ekonomiska verksamhet” –, utan tvärtom att uppfatta dialektiken mellan det abstrakta och det konkreta som den verkliga historiens dialektik och inte inskränka den till den ”teoretiska produktionens nivå”. Dessutom gäller det att förbinda dialektiken mellan det abstrakta och det konkreta med den mellan teori och empiri, alltså att inte isolera den ”teoretiska produktionen” från ”verifieringen genom fakta” (dvs den verkliga historiska rörelsen). Denna skillnad mellan Marx och Althusser uppfattning framträder tydligt, när Marx i sina *Randanmärkingar till Wagner* skriver: ”Framför allt *utgår jag inte från ‘begreppen’*, alltså inte heller från *‘värdebegreppet’*, och har alltså inte på något sätt behövt *‘indela’* detta. *Vad jag utgår ifrån, är den enklaste samhällliga form, vari arbetsprodukten visar sig i det nutida samhället*, och denna form är *‘varan’*. Den analyserar jag, och detta först och främst i den form vari den framträder.”²⁰ Althusser anser däremot: ”Här ser vi alltså vart en felaktig kunskap om den grundläggande distinktionen leder – den distinktion som Marx tydligt angav mellan kunskapsobjektet och det verkliga objektet, mellan *‘utvecklingen av begreppets former’ i kunskapen* och utvecklingen av de reella kategorierna i den konkreta historien: till en empiristisk ideologi om kunskapen, och till ett identifierande av det logiska och det historiska i själva *Kapitalet*. Det är inte förvånande att så många uttolkare kör fast med den fråga som är upphängd på denna identifikation, om det är riktigt att alla problemen om förhållandet mellan det logiska och det historiska i *Kapitalet* förutsätter *ett förhållande som inte finns.*”²¹

Althusser legitimerar förhållandet mellan ekonomisk teori och historieteori; förhållandet mellan ekonomisk teori och konkret historia förklarar han vara ett ”falskt problem”, ett ”icke-existerande” och ”påhittat” problem. Han tycks inte förstå att han därigenom inte bara motsäger Marx’ metod, som Marx själv förklarade den, utan att han också i sina försök att undkomma det av honom själv frammanade empiristiska spöket, den empiristiska kunskapsteorin,

ännu inte märkbart. ... Därmed upphävs uppkomsten och försvinnandet överhuvudtaget.” (*Wissenschaft der Logik*, del 1, Leipzig 1948, s. 383).

¹⁸ Karel Kosik, op. cit., s. 27.

¹⁹ Jindrich Zeleny, *Die Wissenschaftslogik und das ‘Kapital’*, Frankfurt 1969, s. 59.

²⁰ K. Marx, *Randglossen zu A. Wagners ‘Lehrbuch der politischen Ökonomie’*, MEW, band 19, s. 369. (Vår kursiv.) (sv. översättning i *Kapitalet*, 1:a boken. s. 770).

²¹ Louis Althusser, *L’Objet du Capital*, s. 145, i Louis Althusser och Etienne Balibar, *Lire le Capital*, band I, Paris. (Vår kursiv.) (sv. översättning, s. 156).

löper risken att konstruera en i grund och botten idealistisk dualism mellan ”kunskapsobjekt” och ”verkliga objekt”.²²

Ibland har nödvändigheten av en reintegration av teori och historia bestridits med hjälp av argumentet, att just det specifika i varje produktionssätts, och särskilt det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar skulle utesluta en sådan enhet med det empiriska stoffet. Utvecklingslagarna, heter det, är bara ”tendenser” i vid historisk mening; orsakssammanhang på kort eller medellång sikt är inte påvisbara och kan inte ens på lång sikt påvisas på ett materiellt isolerbart, empiriskt sätt. Dessutom måste man tänka på att alla dessa tendenser ger upphov till mottendenser, som kan neutralisera deras verkningar under en längre tid.²³ Marx’ sätt att behandla lagen om profitkvotens tendentiella fall i kapitel 13, 14 och 15 av *Kapitalets* 3:e band är det klassiska, ständigt citerade exemplet på tendens och mottendens, som enligt vad man påstår inte gör det möjligt att förutsäga något om slutresultatet. Därav drar man sedan slutsatsen att det knappast är möjligt att empiriskt ”bekräfta” de av Marx beskrivna utvecklingslagarna, ja, man hävdar t o m att bakom försök att finna sådana ”empiriska bekräftelser” ligger en ”positivistisk” missuppfattning av Marx’ metod och målsättning, eftersom de båda abstraktionsnivåerna, det ”rena” produktionssättets och den ”konkreta” historiska processens, befinner sig så långt från varandra, att de knappast någonstans kan beröra varandra i rummet.

Det vore inte svårt att påvisa, att Marx själv kategoriskt och på ett avgörande sätt tillbakavisade detta kvasitotala brott mellan teoretisk analys och empiriska data. Ty i verkligheten innebär detta särskiljande en reträtt från materialistisk till idealistisk dialektik. Så snart ”utvecklingslagarna” anses vara så abstrakta, att de inte längre kan belysa den verkliga, konkreta historiska processen, upphör upptäckten av dem att vara ett instrument för processens revolutionära omvandling. Det som blir kvar är ett slags spekulativ socieekonomisk filosofi, en konstruktion av abstrakta system, där abstraktionen verkligen är ”tom” eller, för att återupprepa Engels’ skarpare formulering, en ren fras. Därför är tillbakavisandet av den förmedlade enheten mellan teori och historia, mellan teori och empiri i marxismens utveckling alltid förbunden med en revidering av marxismen, dvs antingen med mekaniskt-fatalistisk determinism eller med ren voluntarism. Oförmåga att återföreina teori och historia leder oundvikligen till oförmåga att åter sammanföra teori och praktik.

Sålunda förebrår Peter Jeffries oss för våra försök att empiriskt verifiera Marx’ kategorier, ty, säger han, kategorierna kapital, samhälleligt nödvändig arbetstid, osv framträder inte empiriskt i det kapitalistiska systemet. Men finns det inte några förmedlingar, som gör det möjligt att också kvantitativt förbinda de ytliga fenomenen (profit, produktionspris, varornas genomsnittspris inom vissa tidsavsnitt osv) med Marx’ grundläggande kategorier? Marx och

²² Den ”empirismens” skräckbild, som Louis Althusser talar om på s. 38ff (sv. översättning, s. 41ff) i sin bok, reduceras av honom till risken för en klyvning av det objekt som skall undersökas, då ”illusionen” om den ”teoretiska tilläggen av verkligheten” ju åtföljs av den oundvikliga abstraktionsprocessen, som endast delvis griper tag i denna verklighet. Vi har redan tidigare visat, hur den aktiva andliga *reproduktionen* av verkligheten just bör kännetecknas av en växande reintegration av det abstrakta och det konkreta, av det allmänna och det specifika, dvs av ett fortskridande övervinnande av denna ”klyvning”. En *fullständig* identitet mellan tänkandet och varat är emellertid omöjlig; den materialistiska dialektiken kan bara försöka reproducera verkligheten allt exaktare: ”Marx anmärker mycket träffande, att lika mycket som dialektiken, totaliteten såsom sammanfattning av verklighetens rikaste rörelse, till sist uteslutande framstår såsom ’en produkt av det tänkande huvudet, som tillägnar sig världen på det enda möjliga sättet’, lika mycket speglar tänkandet i verkligheten bara realiteten, som återspeglas desto rikare och djupare, ju rikare de av tänkandet utarbetade bestämningarna är. Att inte ha förstått detta, säger Marx, var Hegels illusion. Han identifierade därför idealistiskt tankeprocessen med realitetens process på ett *absolut* sätt” (Leo Kofler, *Geschichte und Dialektik*, Hamburg 1955, s. 69).

²³ Se t ex Paul Mattick, *Werttheorie und Kapitalakkumulation*, s. 13-18, i *Kapitalismus und Krise. Eine Kontroverse um das Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate*, Frankfurt 1970. Tom Kemp, *Theories of Imperialism*, London 1967, s. 27-28, m fl. Jämför också Althusserns tes, enligt vilken mervärdet inte är mätbart.

Engels själv var i varje fall av denna mening.²⁴ Bakom Jeffries' återfall i den idealistiska dialektiken ligger en *reduktion av det konkreta till uppenbarelsen*²⁵, en brist på förståelse av att väsendet med sina förmedlingar är en enhet av det abstrakta och det konkreta, att dialektikens objekt, för att tala med Hegel, inte bara framställer ”det abstrakt allmänna, utan det allmänna som i sig innesluter det särskildas rikedom”.²⁶ Jeffries skulle väl inte heller kunna förstå följande anmärkning av Engels: ”Vid utbytets början, när produkterna gradvis förvandlades till varor, skedde utbytet ungefär i *förhållande till värdet*. Det i två föremål nedlagda arbetet var det enda kriteriet för en kvantitativ jämförelse mellan dem. Då hade värdet alltså en *omedelbar och reell existens*. Att detta omedelbara förverkligande av värdet i utbytet upphörde, att det inte består längre, vet vi. Och jag tror inte att det skulle bereda er några särskilda svårigheter att, åtminstone i stort sett, visa upp de mellanled, som leder från detta omedelbara och reella värde fram till den kapitalistiska produktionsformens värde, som är så väl dolt, att våra ekonomer lugnt kan förneka dess existens. *En verklig historisk framställning av denna process skulle visserligen kräva ordentligt tilltagna studier, men den skulle ge mycket lönande resultat i utbyte och vore en mycket värdefull komplettering av 'Kapitalet'*.”²⁷

Den dubbla frågeställning, som det gäller att lösa, kan i enlighet med detta omformuleras på följande sätt:

1. Hur kan det kapitalistiska produktionssättets verkliga historia under de senaste hundra åren förklaras såsom historien om den fortlöpande utvecklingen av detta produktionssätts inre motsättningar, dvs såsom i sista hand bestämd av dess abstrakta rörelselagar? Vilka ”mellanled” är härvid verksamma, för att förverkliga enheten mellan det abstrakta och det konkreta i analysen?

²⁴ *Marx and Classical Political Economy*, Workers Press, 30 maj 1972. – Här följer bara ett exempel. I *Kapitalets* första bok beräknar Marx mervärdemängden och mervärdekvoten för ett engelskt spinneri, där han stödjer sig på Manchesterfabrikantens exakta data (uppgifter), som han fått av Fr. Engels (Marx/Engels *Werke*, band 23, op. cit., s. 233; sv. översättning, s. 187). I det av Engels redigerade tredje bandets 4:e kapitel, tar Engels åter upp detta exempel och tillägger: ”Inom parentes sagt, har vi här ett exempel på kapitalets verkliga sammansättning inom den moderna storindustrin. Det totala kapitalet delas upp i 12.182 pund konstant och 318 pund variabelt kapital, tillsammans 12.500 pund” (op. cit., s. 86). Svårigheten består för Engels inte i att kapitalet ”inte uppträder empiriskt” eller inte är ”mätbart”, utan i att kapitalisterna inte ger samhället tillgång till sina räkenskapsböcker, dvs inte släpper ut de element som är nödvändiga och tillräckliga för denna mätning: ”Eftersom väl endast mycket få kapitalister kommer på tanken att göra sådana beräkningar över sina egna affärer, så tigger statistiken nästan helt om förhållandet mellan det samhällseliga totalkapitalets konstanta del och dess variabla del. Endast den amerikanska taxeringen ger vad som är möjligt under rådande förhållanden: summan av de utbetalade lönerna i varje affärgren och den gjorda profiten. Hur osäkra dessa data än må vara, eftersom de bara baseras på industrimännens egna okontrollerade uppgifter, så är de inte desto mindre mycket värdefulla, och det enda som står oss till buds på detta område” (op. cit., s. 86).

²⁵ ”Marx förklarar här, att rörelseprocessen från det abstrakta till det konkreta, från väsendet till uppenbarelsen, inte kan vara en omedelbar process.” (Peter Jeffries, *Marx and Classical Political Economy*, III, Workers Press, 31 maj 1972). I det Marx-citat ur *Kapitalets* 3:e band (s. 33), som Jeffries' tes återoppar, är det inte tal om en sådan reduktion av det konkreta till ”uppenbarelsen” (som är mindre ”reell” än det abstrakta ”väsendet”). Tvärtom säger Marx där: ”I sin *verkliga* rörelse konfronteras kapitalen med varandra i sådana konkreta former, för vilka kapitalets form i den omedelbara produktionsprocessen, liksom dess form i cirkulationsprocessen, bara framstår som *särskilda moment*” (Vår kursiv.). För Marx gällde det just att förklara denna *verkliga rörelse*. För honom, liksom för Hegel, var det sanna det hela, dvs den förmedlade enheten av väsen och uppenbarelse.

²⁶ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, op. cit., I, s. 40. – Lucien Goldmann (*Immanuel Kant*, London 1971, s. 134) har visat att Kants *Kritik av det rena förnuftet* baseras på begreppet om den oöverbryggbara motsägelsen mellan empiri och ”väsen” (tinget i sig). Jeffries tar därför i själva verket ett steg bakåt i förhållande till Hegel (för att då inte tala om Marx!) mot Kant, när han reducerar väsendet till det abstrakta, vilket visar att han missförstått det abstraktas och det konkretas dialektiska *enhet*.

²⁷ Friedrich Engels, Brev till Werner Sombart den 11 mars 1895, i Marx/Engels *Werke*, band 39, Berlin 1968, s. 248-249.

2. Hur kan de senaste hundra årens verkliga historia återföras till det kapitalistiska produktionssättets verkliga historia, dvs hur kan det expanderande kapitalets kombination med det erövrade förkapitalistiska (eller halvkapitalistiska) utrymmet analyseras i uppenbarelserna och förklaras till sitt väsen?

Det kapitalistiska produktionssättet uppstod i en specifik socioekonomisk ram, som kännetecknades av mycket betydande skillnader i Västeuropa, Östeuropa, på den asiatiska kontinenten, i Nordamerika, Latinamerika och Japan.²⁸ De socioekonomiska formationer – ”borgerliga samhällen” och kapitalistiska ekonomier –, som bildades i dessa områden under loppet av 1700-, 1800- och 1900-talen och som i sin sammansatta enhet (tillsammans med samhällena i Afrika och Oceanien) utgör den ”konkreta” kapitalismen, reproducerar i olika former och proportioner en *kombination* av förgångna och nutida produktionssätt eller, mera exakt, olika förgångna och på varandra följande etapper av det nutida produktionssättet.²⁹ Det kapitalistiska världssystemets organiska enhet ger inte alls denna i vart och ett fall specifika kombination en rent ”sekundär” betydelse i förhållande till de för systemet gemensamma kapitalistiska dragens dominans. Tvärtom: det kapitalistiska världssystemet är i stor utsträckning en *funktion* av den världsomfattande giltigheten av lagen om den ojämna och kombinerade utvecklingen.³⁰ I den mera ingående analysen av det imperialistiska fenomenet kommer detta att bekräftas; här förutsätter vi det.

Utan den roll som icke-kapitalistiska eller bara halvkapitalistiska samhällen och ekonomier har spelat och fortfarande spelar i världen, kan man knappast förstå de specifika dragen för det kapitalistiska produktionssättets olika stadier – såsom den fria konkurrensens kapitalism i England under perioden mellan Waterloo och Sedan, den klassiska imperialismens epok före och mellan de båda världskrigen och den nuvarande senkapitalismen.

Men varför upprepades inte den förmedling mellan teori och historia, som Marx sysslade med i *Grundrisse* och *Kapitalet*, framgångsrikt för att förklara det kapitalistiska produktionssättets

²⁸ ”Detta hindrar inte att samma ekonomiska grundval – samma med avseende på huvudvillkoren – på grund av en mängd olika empiriska omständigheter, naturbetingelser, rasförhållanden, externt historiskt inflytande, mm, kan visa upp ett oändligt antal variationer och gradskillnader i uppenbarelserna, vilka endast kan förstås genom en analys av de empiriskt givna omständigheterna.” (Karl Marx, *Das Kapital*, band III, s. 800).

²⁹ ”De koloniala och halvkoloniala länderna är till sin natur efterblivna länder. Men dessa efterblivna länder existerar under villkoren av imperialismens globala dominans. Det är därför som deras utveckling har en kombinerad karaktär: den förenar de mest primitiva ekonomiska former med teknikens och den kapitalistiska civilisationens senaste uttryck. ... Den specifika vikten hos de enskilda demokratiska kraven och övergångs-kraven i proletariats kamp; deras ömsesidiga förbindelse och deras ordningsföljd bestäms av varje efterblivet lands särdrag och förhållanden, speciellt graden av efterblivenhet.” (Leo Trotskij, *Kapitalismens dödskamp och 4:e Internationals uppgifter*, Röda Häftet 2, s. 36-37).

³⁰ ”Kapitalismen återfinner olika delar av mänskligheten på olika utvecklingsnivåer, där var och en bär på djupgående inre motsättningar. Den extrema skillnaden mellan de uppnådda nivåerna och den utomordentligt ojämna utvecklingstakten för de olika delarna av mänskligheten under olika epoker utgör kapitalismens utgångspunkt. Endast gradvis bemästrar kapitalismen denna nedärvda ojämnhet, bryter sönder den och ändrar den genom sina egna metoder och på sina egna vägar. ... Därigenom åstadkommer den ett närmande mellan de olika nivåerna och utjämnar de mest avancerade och de mest efterblivna ländernas ekonomiska och kulturella nivåer. ... När kapitalismen för länderna närmare varandra ekonomiskt och utjämnar deras olika utvecklingsnivåer, arbetar den emellertid med sina metoder, dvs med anarkistiska metoder som ständigt undergräver dess eget arbete, genom att sätta upp ett land mot ett annat, en produktionsgren mot en annan, genom att utveckla vissa delar av världsekonomin, samtidigt som den bromsar och försenar andra sektorer utveckling. Endast kombinationen av dessa två grundläggande tendenser – som båda uppkommer ur kapitalismens natur – låter oss förstå den historiska processens levande struktur.” (Leon Trotsky, *The Third International after Lenin*, s. 19-20, New York 1970). Se även Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, Berlin 1923, s. 353-4): ”... den egyptiska bondeekonomin slukades i enorm omfattning av det europeiska kapitalet ...; enorma landområden, oräknelig arbetskraft och en mängd arbetsprodukter, som tillkom staten såsom skatter, har slutligen förvandlats till europeiskt kapital och ackumulerats. Det är uppenbart ... att det var just de primitiva sociala förhållandena i Egypten, som skapade denna ojämeförlikliga operationsbas för kapitalackumuleringen.”

på varandra följande stadier? Varför förfogar vi fortfarande inte över en tillfredsställande historia för kapitalismen såsom en funktion av kapitalets inre rörelselagar – med alla nyss antydda begränsningar – och ännu mindre över en tillfredsställande förklaring av den nya etapp i kapitalismens historia, som uppenbarligen inletts efter andra världskriget?

Medvetandets eftersläpning i förhållande till varat kan åtminstone delvis förklaras genom den paralytiska, som den stalinistiska byråkratins apologetiska deformation av marxismen påtvang teorin, en paralytisk som minskade den marxistiska metodens utvecklingsmöjligheter under minst tjugofem år. De långsiktiga följderna av denna belastning för marxismen har ännu idag inte försvunnit.

Förutom dessa omedelbart samhälleligt betingade faktorer, som försenat den marxistiska ekonomiska teorins utveckling på 1900-talet, finns det enligt vår åsikt en inre logik, som åtminstone delvis förklarar varför många och betydelsefulla ansträngningar inte kunnat fullföljas. I detta sammanhang måste två aspekter av denna inre logik särskilt betonas: den ena gäller den marxistiska ekonomiska teorins analytiska instrument, och den andra gäller de viktigaste Marx-lärjungarnas analytiska metod.

Nästan alla försök att förklara specifika faser av det kapitalistiska produktionssättet – eller specifika problem som har sitt ursprung i dessa faser – ur de i *Kapitalet* upptäckta rörelselagarna för detta produktionssätt, utgick från de reproduktionsscheman som Marx använde i *Kapitalets* 2:a band. Vi är av den åsikten, att dessa reproduktionsscheman inte är avpassade för detta syfte och obrukbara för utforskningen av kapitalets rörelselagar eller kapitalismens historia. Varje försök att ur dessa scheman härleda omöjligheten av en ”ren” kapitalistisk ekonomi, det kapitalistiska produktionssättets oundvikliga sammanbrott, den oundvikliga utvecklingen mot monopolkapitalism eller senkapitalismens natur är därför dömt att misslyckas.

Denna åsikt motiverades först av Roman Rosdolsky i boken *Zur Entstehungsgeschichte des Marx'schen 'Kapital'*, och vi kan därför här nöja oss med en kort sammanfattning av hans åsikter.³¹ De visar varför fyra av de viktigaste försöken att återförening teorin och historien, som gjordes av Marx' lärjungar (Rudolf Hilferding, Rosa Luxemburg, Henryk Grossman och Nikolaj Bucharin), förblev resultatlösa. Detsamma gäller de arbeten, som gjordes av Otto Bauer, som sysslade med detta problem under en stor del av sitt liv, utan att kunna finna någon tillfredsställande lösning.

Marx' reproduktionsscheman spelar en klart avgränsad och specifik roll i hans analys av kapitalismen. De skisserades för att lösa just denna och inte någon annan uppgift. De skall förklara varför ett på en ”ren” marknadsanarki uppbyggt ekonomiskt system, där miljontals sinsemellan oberoende köp- och säljbeslut tycks bestämma det ekonomiska livet, inte leder till permanent kaos och ett varaktigt avbrott i den samhälleliga och ekonomiska reproduktionsprocessen, utan i stort sett fungerar ”normalt” – med ett periodiskt ”sammanbrott”, som på Marx' tid kom vart sjunde eller tionde år i och med den ekonomiska krisen. Eller, för att uttrycka det på ett annat sätt: Hur är det möjligt att ett system, som bara fungerar för profitens skull, som bygger på bytesvärdet och är likgiltigt för de producerade varornas specifika bruksvärde, säkerställer de specifika materiella elementen i reproduktionsprocessen, vilka betingas just av detta specifika bruksvärde, dvs ”spontan” kan övervinna motsättningen mellan bytesvärde och bruksvärde åtminstone tillfälligt? Reproduktionsschemans funktion är alltså att bevisa det kapitalistiska produktionssättets *möjlighet att existera överhuvudtaget*.

För detta ändamål utnyttjar Marx en rad välkända abstraktioner. Han delar upp samtliga företag i två kategorier, dels sådana som framställer produktionsmedel (avdelning I), och dels sådana som framställer konsumtionsvaror (avdelning II). Hela den producentmassa som står

³¹ Rosdolsky, op. cit., s. 534-537, 583-586.

till samhällets förfogande och tvingas sälja sin arbetskraft delas också upp på dessa två områden. Detsamma gäller den mängd fasta (maskiner, byggnader, mm) och cirkulerande produktionsmedel (råvaror, energikällor, hjälpmedel, mm) som står till samhällets förfogande. Med denna uppsättning analytiska instrument kommer Marx fram till slutsatsen, att den samhälleliga produktionen befinner sig i jämvikt, dvs att den samhälleliga och ekonomiska reproduktionen kan fortlöpa ostört, så länge och såvida den av honom upptäckta jämviktsformeln iakttages. I den enkla reproduktionens system lyder denna $Iv+Im=Iic$. Detta betyder att den ekonomiska jämvikten är beroende av om varuproduktionen i avdelning I ger upphov till en solvent efterfrågan på de i avdelning II framställda varorna, som är lika stor som det varuvärde avdelning I måste leverera till avdelning II, och vice versa. En liknande jämviktsformel kan lätt härledas ur Marx' schema för den utvidgade reproduktionen; så vitt vi vet formulerades den först av Otto Bauer.³²

För att göra sin argumentering så strikt som möjligt uteslöt Marx medvetet ekonomins icke-kapitalistiska sektorer ur sina scheman. Det talas exempelvis inte om den enkla varuproducerande bonden eller hantverkaren. Man kan emellertid utan större ansträngning konstruera ett schema, där dessa framträder som en särskild sektor, t ex själv köper fasta produktionsmedel från avdelning I och samtidigt säljer råvaror och konsumtionsvaror till denna. Man skulle då bli tvungen att reducera omfånget av avdelning II:s produktion med det av de enkla varuproducenterna framställda konsumtionsvaruvärdet, för att rekonstruera Marx' jämviktsformel.

Men det är uppenbart att det kapitalistiska produktionssättets totala utveckling *inte* kan sammanfattas i begreppet "jämvikt"; den är snarare en dialektisk enhet av periodisk jämvikt och periodiska jämviktsstörningar, där båda elementen producerar sin egen negation. Jämvikten leder oundvikligen till jämviktsstörningar, vilka i sin tur efter en viss tid möjliggör en ny tillfällig jämvikt. Men inte nog med detta: den kapitalistiska ekonomin kännetecknas bl a av det faktum att inte bara krisen, utan också produktionens snabbare tillväxt, inte bara den *avbrutna* reproduktionen, utan också den *utvidgade* reproduktionen behärskas av jämviktsstörningar. – Det finns inte någon större anledning att tvivla på att det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar ger upphov till jämviktsstörningar. Ökningen av kapitalets organiska sammansättning – för att bara nämna detta enda exempel – leder bl a till att avdelning I växer snabbare än avdelning II. Ja, man kan till och med driva detta konstaterande till sin spets och säga, att jämviktsstörningar, dvs ojämn utveckling, hör till själva kapitalets natur, i den mån detta vilar på konkurrens, eller, för att tala med Marx, på existensen av "många kapital". Är konkurrensen given, så är den för kapitalet utmärkande "rastlösa berikningsdriften" i verkligheten en jakt på överprofiter, profiter över genomsnittsprofiten. Detta kräver ständiga tekniska omvälvningar, lägre produktionskostnader än konkurrenternas, och att man uppnår överprofiter samtidigt som kapitalets organiska sammansättning ökar vid en samtidig ökning av mervärdekvoten. Allt som kännetecknar kapitalismen såsom ekonomiskt system innefattas i denna beskrivning och vilar på tendentiell jämviktsstörning. Och det kapitalistiska produktionssättets samtliga rörelselagar härstammar från denna tendentiella jämviktsstörning.

Det är uppenbart att scheman, som skall påvisa att *periodisk* ekonomisk jämvikt är möjlig trots produktionens anarki och det i enskilda konkurrerande företag uppdelade kapitalet, inte utgör adekvata analytiska instrument, för att bevisa att det kapitalistiska produktionssättet i enlighet med sin natur *måste* leda till periodiska jämviktsstörningar, att ekonomisk tillväxt under kapitalismen *alltid* ger upphov till jämviktsstörningar, på samma sätt som tillväxten alltid härstammar från en jämviktsstörning. Därför måste man konstruera andra scheman, som

³² Otto Bauer, Marx' *Theorie der Wirtschaftskrisen*, i *Die Neue Zeit*, årgång 23 band I, s. 167. Bucharin skrev om samma formel i enklare och elegantare form (*Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, s. 11, Wien 1926).

just tar hänsyn till tendensen till de båda avdelningarnas (och allt som motsvarar dessa) ojämna utveckling från början. Dessa mera allmänna scheman måste vara konstruerade på ett sådant sätt att Marx' reproduktionsscheman bara utgör ett specialfall – precis som den ekonomiska jämvikten bara utgör ett specialfall av den allmänna tendens till ojämn utveckling mellan systemets olika sektorer, avdelningar och element, som kännetecknar det kapitalistiska produktionssättet.

De båda avdelningarnas ojämna tillväxtkvot måste motsvaras av en ojämn profitkvot i de båda avdelningarna. De båda avdelningarnas ojämna tillväxt måste ta sig uttryck i en ojämn ackumulationskvot och i en ojämn hastighet vad gäller ökningen av kapitalets organiska sammansättning, vilket i sin tur delvis upphävs periodiskt, på grund av att krisen drabbar de båda avdelningarna ojämnt. Detta skulle vara de faktorer, som gör det möjligt att så att säga göra Marx' scheman ”dynamiska”. (De förblir viktiga arbetsinstrument för att undersöka möjligheter till och varianter av periodisk jämvikt resp tillfälligt övervinnande av jämviktsstörningar.) Eftersom de försökte undersöka *problemen med kapitalismens utvecklingslagar, dvs jämviktsstörningarnas problem med hjälp av instrumenten för en jämviktsanalys*, måste Rudolf Hilferdings, Rosa Luxemburgs Henryk Grossmanns, Nikolaj Bucharins, Otto Bauers och många andras ansträngningar misslyckas. Här ger vi bara några exempel.

I *Finanskapitalet* hävdar Rudolf Hilferding, att Marx' reproduktionsscheman avslöjade ”att reproduktion såväl i enkel som i utvidgad skala kan fortlöpa ostört, bara dessa proportioner bibehålles. ... Därav följer alltså inte alls att krisen måste ha sitt ursprung i underkonsumtionen från massornas sida, som är inneboende i den kapitalistiska produktionen.... Lika lite kan man av scheman i sig själv dra slutsatsen, att en allmän överproduktion av varor är möjlig. Snarare visar sig varje utvidgning av produktionen vara möjlig, om den överhuvudtaget kan äga rum med de existerande produktivkrafterna.”³³

I själva verket vill Marx med sina reproduktionsscheman inte på något sätt göra några förutsägelser om en påstådd möjlighet till ”ostörd reproduktion” under kapitalismen. Han var tvärtom övertygad om kapitalismens inneboende sårbarhet för kriser. Och han härledde inte heller sårbarheten bara ur den brist på proportionalitet mellan avdelning I och II som betingas av *produktionsanarkin*, utan också ur den karaktäristiska bristen på överensstämmelse mellan produktionens och masskonsumtionens utveckling: ”Betingelserna för den direkta utsugningen och de för dess förverkligande är inte identiska. De skiljer sig åt inte bara i rum och tid, utan också begreppsmässigt. De förstnämnda begränsas endast av samhällets produktivkraft, de senare av *proportionerna mellan de olika produktionsgrenarna och samhällets konsumtionsförmåga*. Men den senare bestäms varken av den absoluta produktionskraften eller av den absoluta konsumtionsförmågan, utan av konsumtionsförmågan som baseras på antagonistiska distributionsförhållanden, vilka reducerar samhällsmajoritetens konsumtion till ett minimum, som varierar inom mer eller mindre snäva gränser. Den begränsas också genom tendensen att ackumulera, driften att öka kapitalet och att producera mervärde i utvidgad skala.”³⁴ Han säger alltså *raka motsatsen* till vad Hilferding vill läsa ut av reproduktionsscheman. Detta är desto mer förvånansvärt, eftersom Hilferding mot slutet av sina iakttagelser av kriserna och reproduktionsscheman skrev ”Även i det kapitalistiska produktionssättet finns det ett allmänt sammanhang mellan produktion och konsumtion, vilket ju är gemensamt för alla samhällsformationer såsom en naturlig betingelse.” Och ännu klarare: ”Den trånga grundval som utgörs av den kapitalistiska produktionens konsumtionsförhållanden är emellertid ett allmänt villkor för krisen, eftersom omöjligheten att utvidga konsumtionen är en allmän förutsättning för avsättningssvårigheterna. Om konsumtionen kunde utvidgas efter behag, så vore

³³ Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Wien 1923, s. 310.

³⁴ Karl Marx, *Das Kapital*, band III, s. 252 (Vår kursiv.)

någon överproduktion inte möjlig. Men under kapitalistiska förhållanden betyder utvidgning av konsumtionen sänkning av profitkvoten. Ty utvidgningen av de breda massornas konsumtion är förbunden med en ökning av arbetslönen.”³⁵ Trots dessa riktiga iakttagelser förledde reproduktionsscheman Hilferding till en ”ren” disproportionalitetsförklaring av kriserna.

I *Kapitalets ackumulation* förebrår Rosa Luxemburg Karl Marx, för att han konstruerat scheman så att den snabbare tillväxten ”i avdelning I i förhållande till avdelning II . . . absolut inte kan uppnås”. Några sidor längre fram förklarar hon, att ”schemat ... utesluter en språngvis utvidgning av produktionen.”³⁶ Dessa skenbara motsägelser i reproduktionsscheman hänför hon visserligen endast till de i avdelning II framställda men osäljbara konsumtionsvarorna, dvs till bristen på en ”icke-kapitalistisk avsättningsmarknad”, som skulle vara oundgänglig för realiseringen av det totalt producerade mervärdet. I själva verket överensstämmer hennes kritik med den tidigare skildrade bristen på förståelse av schemans innebörd och funktion. Dessa skall ju inte alls visa på den högre tillväxtskvoten i avdelning I jämfört med avdelning II, vilket är oundvikligt under kapitalismen, alltså ”produktionens språngvisa utvidgning” som leder till jämviktsstörningar. Tvärtom: schemans syfte är att bevisa, att det är möjligt att upprätta en periodisk jämvikt, trots denna ”språngvisa utvidgning” och trots de periodiska jämviktsstörningarna.

Det är alltså uppenbart, varför Marx här inte byggde in en ”språngartad reproduktion”. Och det är också uppenbart att man, om man bortser från jämviktshypotesen, inte kan söka upplösningen av schemats ”inre motsägelser” i ”icke-kapitalistiska köpare”, utan i en överföring av mervärde från avdelning II till avdelning I, när profitkvoten utjämnas på grund av kapitallets lägre organiska sammansättning i avdelning II. Därigenom ackumuleras en del av det i avdelning II skapade mervärdet i avdelning I – en lösning på svårigheterna som Rosa Luxemburg själv ansåg vara den logiska till att börja med³⁷ och som även historiskt sett genomgående är den vanliga. Hon uteslöt den emellertid på grund av reproduktionsschemans ”inre koherens”, eftersom den inte motsvarar de villkor som Marx ställde upp för schemans konstruktion (bl a att varorna säljes till sitt värde). Hon lade dock inte märke till att den kapitalistiska produktionens hela tillväxtsprocess med den allt ojämna utvecklingen faktiskt inte kan motsvara just dessa villkor.

Vad som gäller för Rosa Luxemburg, gäller i ännu högre grad för Henryk Grossmann. Till att börja med får man visserligen ett intryck av att han förstår reproduktionsschemans funktion bättre än Rosa Luxemburg. I sin bok *Das Akkumulations und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems* betonar han nämligen uttryckligen, att beräkningarna i dessa scheman baseras på hypotesen om ett jämviktstillstånd. Det visar sig emellertid genast att den enda jämvikt han syftar på är jämvikten mellan varornas utbud och efterfrågan, vilket medför att det inte förekommer några prisfluktuationer på marknaden. I själva verket är sådana prisfluktuationer på marknaden uteslutna inte bara från band 2, i samband med reproduktionsscheman; de har inte någon funktion i hela Marx’ analys av kapitalismen och behandlas bara kursivt i det tredje bandets 10:e kapitel.

Helt annorlunda är fallet med fluktuationerna i produktionspriset resp profitkvoten. Dessa är av central betydelse i Marx’ system. Genom dem, dvs strävan efter överprofiter, förklaras kapitalistens hela investerings- och ackumuleringsverksamhet på ett grundläggande sätt. I och med detta har vi emellertid kommit fram till konkurrensen. Medan Marx av förståeliga skäl utesluter konkurrensen, när han försöker bevisa möjligheten av en jämvikt i det kapitalistiska produktionssättet, och förutsätter inte bara jämvikt mellan efterfråga och utbud, utan också en

³⁵ Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, s. 299, 301.

³⁶ Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, s. 264-265.

³⁷ Op. cit., s. 264.

proportionell utveckling av de båda sektorerna, dvs av alla kapital, överför Grossmann samma förutsättningar på en undersökning av kapitalismens ackumulations-, tillväxts- och sammanbrottstendenser. Han förstår inte, att sådana förutsättningar är helt absurda för dessa undersökningar, att de förnekar det som skall undersökas.

I motsats till Rosa Luxemburg, döljs ett grundläggande missförstånd av den centrala roll som konkurrensen spelar i Marx' argumentation bakom Grossmanns behandling av reproduktionsscheman. Grossmann har lösgjort en passus hos Marx om konkurrensens illusion – konkurrensens illusion beträffande värdeproblemet – ur sitt sammanhang och därav dragit slutsatsen, att denna inte utgör någon viktig beståndsdel i Marx' förklaring av det kapitalistiska produktionssättets inre logik. Och detta trots att han själv för fram följande Marx-citat ur *Kapitalets tredje band*³⁸, vilket borde fått honom på bättre tankar, nämligen att en kapitalism utan konkurrens vore en kapitalism utan tillväxt: ”Så snart kapitalbildningen uteslutande låg i några få, etablerade storkapitals händer, för vilka profitmängden uppväger den fallande profitkvoten, skulle produktionens livgivande eld helt slockna. Den skulle dö ut.”³⁹

I sin argumentation använder sig Grossmann av Otto Bauers scheman, som denne ställde upp omkring 1913 såsom ett svar på Rosa Luxemburgs *Akkumulation des Kapitals*. Nu ger Otto Bauers scheman sken av att ta hänsyn till kapitalets utvecklingslagar: ty enligt dem ökar kapitalets organiska sammansättning (och därmed ackumulationskvoten), medan profitkvoten omvänt sjunker. Men Bauers schema förnekar genast sina förutsättningar; med kapitalets ökande organiska sammansättning förbinder de en identisk mervärdekvot och en identisk ackumulationskvot i båda avdelningarna, vilket är ohållbart såväl logiskt som historiskt sett.⁴⁰ Så hjälper dessa scheman Grossmann med det ”matematiska beviset” för att ackumulationen måste avstanna, då det saknas mervärde och eftersom kapitalisterna annars inte skulle få tillräckligt mycket att konsumera; visserligen avstannar den först i den 34:e cykeln, och om man i reproduktionsscheman (i enlighet med deras syfte) ser av kriser renade jämviktstillstånd som bara upprepas vart 5:e, 7:e eller 10:e år, så skulle Grossmann mot sin vilja snarare ha ”bevisat” motsatsen till vad han tänkte bevisa, nämligen att kapitalismen kommer att överleva ytterligare flera årtionden, om inte århundraden.

Också Bucharin stödjer sig på Marx' scheman i sin kritik av Rosa Luxemburg. Därvid försöker han skissera en ”allmän teori om marknaderna och kriserna”, som ånyo utgår från jämviktstvillkoren och möjligen kommer fram till en disproportionalitet genom ”kapitalismens motsägelsefulla tendenser” (strävan att öka produktionen och sänka arbetslönen), men inte genom kapitalets inneboende utvecklingstendenser, själva det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar. Bucharin tycks därvid vara så fascinerad av de ”jämviktstvillkor”, som framgår av Marx' scheman, att han liksom Rudolf Hilferding för fram tesen, att det inte längre kommer att finnas några överproduktionskriser, om man eliminerar produktionsanarkin, exempelvis i en ”statskapitalism” med planekonomi.⁴¹ I detta syfte åberopar han ett ställe i Marx' *Teorier om mervärdet*, där denne säger raka motsatsen. Bucharin citerar följande avsnitt: ”Här förutsätts alltså: 1. *kapitalistisk produktion*, där produktionen och tillväxten i varje enskild produktionssfär inte omedelbart regleras och bestäms av samhällets behov, utan av de produktivkrafter som de enstaka kapitalisterna förfogar över, oberoende av samhällets behov; 2. att produktionen likväl är så *proportionerlig*, att det förefaller som om kapitalet användes direkt av samhället i de olika produktionssfärerna, i enlighet med samhällets behov. Under denna förutsättning (*contradictio in adjecto*), nämligen om den kapitalistiska produktionen vore ab-

³⁸ Henryk Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, s. 90-92, Frankfurt 1967.

³⁹ Karl Marx, *Das Kapital* III, s. 269.

⁴⁰ Otto Bauer, *Die Akkumulation des Kapitals*, s. 83, i *Die Neue Zeit*, årgång 31, band I, 1913.

⁴¹ N. Bucharin, *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals* Wien 1926, s. 86.

solut socialistisk produktion, skulle det faktiskt inte kunna förekomma någon överproduktion.”⁴² Bucharin tillägger triumferande: ”Om det finnes en planmässig ekonomi, skulle det inte kunna finnas några överproduktionskriser. Här formulerar Marx helt klart de idéer, där anarkins övervinnande, dvs planmässigheten, inte ställs i motsats till likvideringen av motsättningen mellan produktion och konsumtion såsom ett särskilt moment, utan framställs såsom innehållande denna likvidering.”⁴³ Bucharin förbiser här, att Marx uttryckligen inte räknar enbart proportionaliteten mellan de enskilda produktionssfärerna till de villkor, under vilka kapitalistisk produktion vore ”absolut socialistisk produktion”, utan även ”kapitalets” användning *direkt genom samhället, i enlighet med dess behov* (dvs ingen produktion av varor, ingen produktion av bytesvärden, utan produktion av bruksvärden). Ur avsnittet omedelbart före det av Bucharin citerade och de efterföljande avsnitten framgår det tydligt, att en proportionell tillväxt av *värdeskapandet* i de olika industrigrenarna inte löser frågan om varornas omsättning, försäljning, vad Marx angår, och att denna fråga bara kan lösas i en ”absolut socialistisk produktion” genom att *produktionen av bruksvärden anpassas till samhällets behov*: ”Även om alla kapital ackumuleras proportionellt, så följer inte därav att de behöver ytterligare en procent knivar, eftersom deras efterfrågan på knivar inte alls hänger samman vare sig med deras egen produkts ökning eller med deras större förmåga att köpa knivar.” Och vidare: ”I de produktionssfärer där samma *ackumulation* av kapital äger rum (också detta är en dålig förutsättning, att kapitalet ackumulerar i samma förhållande i olika industrigrenar) är för övrigt massan av produkter, som motsvarar denna ökning av det använda kapitalet, mycket varierande, eftersom de olika industrigrenarnas produktivkraft eller massan av producerade bruksvärden i förhållande till det använda arbetet är mycket varierande. Samma värde produceras på båda sidor, men den varumängd i vilken det framträder är mycket varierande. Om värdet i industrigrenen A ökar med 1 procent medan varumassan ökar med 20 procent, varför måste denna då finna en marknad i industrigrenen B, där värdet också ökat med 1 procent medan varumassan bara ökat med 5 procent? Det kan jag absolut inte förstå. Man förbiser här skillnaden mellan bruksvärde och bytesvärde.”⁴⁴ Med andra ord: för Marx framkallas kriserna inte bara genom en värdemässig disproportionalitet mellan de olika industrigrenarna, utan också genom en disproportionalitet mellan bytesvärdets och bruksvärdets utveckling, dvs mellan värdeökningen och konsumtionen. Bucharins statskapitalism, som inte längre vet av några kriser, skulle bli tvungen att avskaffa också denna andra disproportionalitet, dvs det skulle inte längre vara någon kapitalism, ty den skulle ju inte längre vila på tvånget att öka kapitalets värde, den skulle ha övervunnit motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde.

Om vi övergår från beskrivningen av reproduktionsschemans otillräcklighet såsom instrument för en analys av de kapitalistiska utvecklingslagarna till en bestämning av otillräckligheten i de analytiska metoder som hittills använts, så frapperas vi särskilt av ett faktum: diskussionen om det kapitalistiska produktionssättets långsiktiga utvecklingstendenser och sammanbrott har i mer än ett halvt århundrade dominerats av försök att reducera detta problem till *en enda faktor*.⁴⁵

⁴² Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, III, s. 137.

⁴³ N. Bucharin, op. cit., s. 83.

⁴⁴ Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, s. 137.

⁴⁵ På det skarpaste – och mest naiva – sättet har Natalie Moszkowska uttalat sig för en ”monokausal” förklaring av den kapitalistiska utvecklingen: ”Samma faktor(!) som bestämmer konjunkturkurvan, bestämmer också den kapitalistiska ekonomins kurva som helhet. Om man nu bortser från bifaktorerna och biorsakerna och endast betraktar huvudorsaken, är det möjligt att urskilja två diametralt motsatta riktningar inom nationalekonomin. Den ena riktningens företrädare ser orsaken till de ekonomiska störningarna i för stor konsumtion och för litet sparande (underackumulation), medan den andra riktningens företrädare ser orsaken i otillräcklig konsumtion och överdrivet sparande (överackumulation).” Och hon tillfogar följande fotnot: ”Många nationalekonomer avvisar

Hos Rosa Luxemburg utgörs denna faktor av svårigheten att realisera mervärdet och av försöken att dra in allt fler områden av den ickekapitalistiska världen i den kapitalistiska varucirkulationen; endast på detta sätt kan resterna av osäljbara konsumtionsvaror finna avsättning. Både den fria konkurrenskapitalismens utveckling till imperialism och det bebådade oundvikliga sammanbrottet för kapitalismen förklaras genom denna grundläggande orsak.⁴⁶

I Hilferdings *Finanzkapital* är konkurrensen – produktionens anarki – kapitalets Akilleshäla. Men eftersom Hilferding ryckte loss detta utan tvekan avgörande kännetecken för det kapitalistiska produktionssättet ur sitt totala sammanhang och uppfattade det som den enda orsaken till kapitalistiska kriser och jämviktsstörningar, kom han nödvändigtvis fram till sin syn på den ”organiserade” kapitalismen, där en ”generalkartell” avskaffar kriserna, och han avvisade tanken på ett slutgiltigt ekonomiskt sammanbrott för kapitalismen.⁴⁷

Otto Bauer har gång på gång försökt bestämma det kapitalistiska produktionssättets ”enda”, avgörande, inre ekonomiska motsättning. Från sin ursprungliga åsikt, att det periodiska lösgörandet av icke-ackumulerat penningkapital var kapitalismens viktigaste jämviktsstörande faktor, nådde han så småningom fram till en ny och mer raffinerad formulering av Rosa Luxemburgs underkonsumtionsteori.⁴⁸ Denna tar sig uttryck i hans sista verk, som ägnas åt en ekonomisk analys, *Zwischen zwei Weltkriegen?* Där för han fram tesen att kapitalismens grundläggande motsättning består i att produktionen av konstant kapital (avdelning I) växer snabbare än behovet av konstant kapital för produktion av konsumtionsvaror. Detta skulle vara en oundviklig konsekvens av mervärdekvotens ökning.⁴⁹ Bauers tes har med små variationer antingen utvecklats självständigt eller övertagits av Fritz Sternberg, Léon Sartre och Paul M. Sweezy⁵⁰; allihop kommer därför slutligen fram till samma resultat som Rosa Luxemburg: även om kapitalismens inneboende sjukdom inte utgörs av ett osäljbart överskott på konsumtionsvaror, så utgörs den i alla fall av en outnyttjad produktionskapacitet vad gäller konsumtionsvaror (eller, vilket är samma sak, av en osäljbar mängd produktionsmedel som skulle avsättas i avdelning II, men som inte köps av denna).

Redan i vår *Marxistische Wirtschaftstheorie* påvisade vi det tankefel – en uppenbar *petitio principii* – som ligger bakom denna tankegång. Alla de ovannämnda skribenterna utgår från den principiella förutsättningen att förhållandet mellan de båda avdelningarnas produktions-

visserligen de monokausala kristeorierna på grund av ’krisfenomenens sammansatthet’ och talar om ’orsakernas mångfald’. Vid en närmare prövning visar det sig emellertid, att det också i dessa forskares läror för det mesta är en orsak som dominerar.” (N. Moszkowska, *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, s. 9, Zürich 1943).

⁴⁶ De första som systematiskt utvecklade dessa tankar var Heinrich Cunow (*Die Zusammenbruchstheorie*, i *Die Neue Zeit*, 1898, s. 424-430), Parvus (*Die Handelskrisis und die Gewerkschaften*, München 1901), Karl Kautsky (Krisentheorien, i *Die Neue Zeit*, 1902, årgång 20, band 2, s. 80) och den amerikanske marxisten Louis B. Boudin (*The theoretical System of Karl Marx*, 1907, s. 163-169, s. 243-244).

⁴⁷ Se Henryk Grossmann, op. cit., s. 57-59.

⁴⁸ Otto Bauers ställningstaganden återfinns huvudsakligen i *Die Neue Zeit* 1904 (*Marx’ Theorie der Wirtschaftskrisen*), i *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Wien 1907, s. 461-474), i hans artiklar i *Die Neue Zeit* 1913 (*Die Akkumulation des Kapitals*), i *Rationalisierung – Fehlrationalisierung* (Wien 1931) och i hans 1936 utkomna bok *Zwischen zwei Weltkriegen?* (Prager Verlag, Bratislava). De avgörande momenten utgörs i tur och ordning av fluktuationerna i det fasta kapitalets förnyelse (1904), det outnyttjade kapitalets trängande behov av investeringar i utlandet (1907), den bristande överensstämmelsen mellan kapitalackumulering och befolkningstillväxt (1913), koncentrationen av det fasta kapitalets utvidgning till några få år av cykeln (1931) och slutligen den bristande överensstämmelsen mellan avdelning I:s utveckling och avdelning II:s efterfrågan på produktionsmedel (1936).

⁴⁹ Otto Bauer, *Zwischen zwei Weltkriegen?*, s. 351-353.

⁵⁰ Paul M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, New York 1942, s. 180-184; Léon Sartre, *Esquisse d’une théorie marxiste des crises périodiques*, Paris 1937, s. 28-40, 62-67; Fritz Sternberg, *Der Imperialismus und seine Kritiker*, Berlin 1929, s. 163f.

värde eller produktionskapacitet inte förändras, medan efterfrågan på avdelning II:s varor naturligtvis växer långsammare än efterfrågan på avdelning I:s varor, på grund av den stigande mervärdekvoten och kapitalets ökade organiska sammansättning. Därför blir krisen oundviklig. Men detta konstanta ”*tekniska förhållande*” (Otto Bauer talar om en ”teknisk koefficient”) mellan tillväxten av avdelning I:s produktion och avdelning II:s produktionskapacitet (Sweezy) eller de för framställningen av ytterligare konsumtionsvaror nödvändiga produktionsmedlen (Bauer) är inte på något sätt bevisat.

Det faktum att avdelning I:s snabbare utveckling till sist också måste leda till en ökning av avdelning II:s produktionskapacitet, via en allmän ökning av kapitalets organiska sammansättning, bevisar inte att de båda avdelningarnas produktionskapacitet måste öka *i samma förhållande*. Förändras emellertid det ömsesidiga förhållandet mellan de båda avdelningarnas kapacitet, så kan en ökad efterfrågan på avdelning I:s varor visst åtföljas av en absolut, om än mindre, ökning av avdelning II:s produktionskapacitet och ett fullt utnyttjande av denna kapacitet, om den totala varuproduktionen ökar kraftigt, utan att resultatet måste bli överproduktion eller överkapacitet.

Henryk Grossmann ser det kapitalistiska systemets huvudsakliga svaghet i de växande problemen för kapitalets expansion, som nödvändigtvis måste leda till ”överackumulation”, dvs till en situation där det totalt tillgängliga mervärdet inte längre räcker till för att realisera det existerande kapitalet på ett räntabelt sätt. Därvid vacklar hans argumentation, som i alltför hög grad bestäms av godtyckliga utgångssiffror, hit och dit mellan två huvudargument: dels argumentet att expansionssvårigheterna utgör ett absolut hinder, om de ger upphov till en minskning av det av kapitalisterna improduktivt förbrukade mervärdet, dels argumentet att oförmågan att realisera *hela* det ackumulerade kapitalet på ett ”räntabelt” sätt får *hela* expansionsprocessen att avstanna.⁵¹ Det första argumentet håller knappast streck, ty det bortser från det faktum, att den konsumerade delen av mervärdet kan fördelas på ett *ständigt sjunkande* antal kapitalister (och detta i ännu större utsträckning i Grossmanns schema än i verkligheten, eftersom de av honom förutsatta expansionssvårigheterna måste leda till en mycket kraftig skärpning av den kapitalistiska konkurrensen). En sjunkande konsumtionsandel av det producerade mervärdet kan alltså åtföljas av en ökad konsumtion från varje kapitalistisk familjs sida (i vilken utsträckning Grossmann har rätt, när han betraktar kapitalistens konsumtionsbehov som den kapitalistiska produktionens ”yttersta syfte”, lämnar vi därhän). Det andra argumentet innehåller ett tydligt tankefel: ty om hela den disponibla mervärdemassan inte längre räcker till för att realisera hela det ackumulerade kapitalet, så skulle resultatet inte bli hela ekonomins sammanbrott, utan en förstörelse (värdeminskning) av det ”överflödiga” kapitalet genom konkurrens och kriser. Det enda Grossmann bevisar här är, att den tendens till överackumulation, som utan tvekan är inneboende i kapitalismen, måste neutraliseras genom tendensen till periodisk värdeminskning av kapitalet, som också är inneboende i systemet, om man skall kunna undvika en längre stockning i värdeökningsprocessen. Detta är just överproduktionskrisernas funktion, vilket redan Marx betonade. Grossmann har alltså inte bevisat, att denna process i längden skulle omöjliggöra en värdeökning av det ackumulerade kapitalet.⁵²

Den polsk-amerikanske nationalekonomen Michal Kalecki, som har gjort det hittills längst drivna försöket att förbinda marxismens och den moderna ekonometrins forskningsmetoder (hans arbeten föregrep många av Keynes’ resultat), kom till en slutsats, som utgör en variant av Grossmanns tes: nämligen att den ”strategiska variabeln” i Marx’ uppfattning utgörs av det nyskapade mervärdets ackumulationskvot, dvs av detta mervärdes fördelning mellan icke-

⁵¹ Henryk Grossmann, op. cit., s. 118-123, 129-135, 137-141.

⁵² Fritz Sternberg gjorde en skarp och detaljerad kritik av Grossmanns teser i *Eine Umwälzung der Wissenschaft?*, Berlin 1930.

produktiv konsumtion och ackumulation. Lösryckandet av denna faktor ur totalsammanhanget besvarar emellertid inte frågan, *varför* det under längre epoker förekommer en lägre ackumulationskvot, som sedan höjs igen (eller tvärtom: en större del improduktiv konsumtion, som sedan minskar igen).⁵³

En annan version av samma teori företräds av den ”permanent rustningsekonomin” teoretiker, som representeras av den engelske marxisten Michael Kidron.⁵⁴ Enligt Kidron kan ackumulationen fortsätta utöver sina inre gränser, om mervärdet avlägsnas ”ur systemet” genom improduktiv konsumtion. (I det 9:e kapitlet pekar vi på de grundläggande motsättningarna i denna teori.) Det kapitalistiska sammanbrottets försening förklaras här genom en improduktiv användning av mervärdet, dvs slöseri. Hur *produktion* av vapen, dvs varuproduktion, alltså *värdeproduktion* kan jämföras med *slöseri med mervärde*, och varför slöseri med mervärde kan leda till snabbare *ekonomisk tillväxt*, förblir emellertid dunkelt.

Endast Bucharin⁵⁵ pekade i sin kritik av Luxemburg, i förbifarten så att säga, på att man måste ta hänsyn till flera av systemets grundläggande motsättningar, om man vill göra förutsägelser om dess sammanbrott.⁵⁶ Som Henryk Grossmann helt riktigt påpekar, har han emellertid varken analyserat dessa motsättningar eller förklarat i vilken utsträckning och varför de – eller många av dem – tenderar att skärpas.⁵⁷

Vi kan alltså slå fast att alla dessa teorier (med undantag av Bucharins uppfattning, som dock inte utgör någon avslutad teori om denna fråga) lider av den grundläggande svagheten, att de vill härleda det kapitalistiska produktionssättets hela dynamik *ur en enda variabel i systemet*. Produktionssättets alla andra utvecklingslagar, som Marx upptäckt, verkar sedan mer eller mindre automatiskt bara som en funktion av denna enda variabel. Men Marx förnekar själv tydligt detta antagande på ett flertal ställen, exempelvis: ”Världsmarknadskriserna måste uppfattas som en verklig sammanfattning och våldsamt utjämnning av den borgerliga ekonomins *alla motsättningar*. De enskilda faktorer, som koncentreras i dessa kriser, måste alltså framträda och utvecklas på den borgerliga ekonomins samtliga områden – och ju längre in i dessa vi tränger, måste å ena sidan nya aspekter av konflikten utvecklas, och måste å andra sidan påvisas att de mer abstrakta formerna av densamma upprepas och innesluts i de mer konkreta.”⁵⁸

De ovan citerade författarnas hypoteser står alltså i tydlig motsättning till synen på det kapitalistiska produktionssättet som en dynamisk totalitet, i vilken ett samspel mellan samtliga grundläggande utvecklingslagar är nödvändigt, för att uppnå ett visst resultat av utvecklingen. Denna syn innebär att produktionssättets *alla* grundläggande variabler delvis och periodiskt kan spela rollen av oberoende variabler fram till en viss punkt – naturligtvis inte på ett helt självständigt sätt och totalt oberoende av varandra, utan i ett samspel som ständigt artikuleras av det kapitalistiska produktionssättets utvecklingslagar. Vi menar här följande variabler: kapitalets organiska sammansättning i allmänhet och i de båda avdelningarna i synnerhet

⁵³ Michal Kalecki, *Theorie der wirtschaftlichen Dynamik*, s. 61ff, s. 189-190, Wien 1966.

⁵⁴ Michael Kidron, *Western Capitalism since the war*, London 1962. (Även på tyska: *Rüstung und wirtschaftliches Wachstum*, Frankfurt/M. 1971).

⁵⁵ Vi tar inte hänsyn till Lenin, eftersom han inte efterlämnade en avslutad teori om den kapitalistiska utvecklingens motsägelser. Men hans broschyr Imperialismen som kapitalismens högsta stadium lider definitivt inte av den ”monokausala” sjukdomen.

⁵⁶ N. Bucharin, s. 92,120-124.

⁵⁷ Henryk Grossmann, op. cit., s. 44-48. Det stämmer att Bucharin (op. cit., s. 120) i en sats vill härleda kapitalismens sammanbrott ur produktivkrafternas förstörelse och omöjligheten av arbetskraftens reproduktion, helt i linje med sitt schema i boken *Zur Ökonomik der Transformationsperiode*. Under loppet av vårt vidare arbete kommer vi att finna anledning att på ett mera ingående sätt ta itu med dessa åsikter.

⁵⁸ Karl Marx, *Theorien II*, del 2, s. 282. Se också s. 318: ”Den borgerliga produktionens alla motsättningar får sitt kollektiva uttryck i de allmänna världsmarknadskriserna.”

(vilket bl a inkluderar kapitalets omfång och dess fördelning mellan avdelningarna); det konstanta kapitalets uppdelning i fast och cirkulerande (även här i allmänhet och i varje huvudavdelning; vi upprepar inte detta självklara tillägg fler gånger); mervärdekvotens utveckling; ackumulationskvotens utveckling (förhållandet mellan produktivt och improduktivt konsumerat mervärde); utvecklingen av kapitalets omslagstid; utbytesrelationerna mellan de båda avdelningarna (som huvudsakligen, men inte uteslutande, är en funktion av kapitalets tillfälliga organiska sammansättning i dessa avdelningar).

En stor del av detta arbete ägnas åt utvecklingen av och sambandet mellan dessa sex grundläggande variabler i det kapitalistiska produktionssättet. Vår tes hävdar, att kapitalismens historia och samtidigt motsättningarnas och den inre lagbundenhetens utvecklingshistoria endast kan fattas och förstås som en funktion av samspelet mellan dessa sex variabler. Profitkvotens fluktuationer är seismografen i denna historia, då de är det tydligaste uttrycket för resultatet av detta samspel enligt ett på profit, dvs kapitalexpansion, uppbyggt produktionssätt. Men de är just bara *resultatet*, som i sin tur måste förklaras ur samspelet mellan variablerna.

Vi föregriper här undersökningens senare resultat och lämnar några exempel, som enligt vårt förmenande styrker det riktiga i vår tes.

Mervärdekvoten – dvs graden av arbetarklassens utsugning – är bl a en funktion av klasskampen⁵⁹ och dess tillfälliga resultat i varje specifikt tidsskede. Om man ser den som en mekanisk funktion av ackumulationskvoten – ungefär i denna förenklade form: högre ackumulationskvot=lägre arbetslöshet=stabiliserad eller t o m sjunkande mervärdekvot –, då förväxlar man de objektiva betingelserna, som kan leda till ett visst resultat, resp gynnar detta resultat, med själva resultatet. Om mervärdekvoten verkligen stiger beror bl a på graden av det motstånd, som arbetarklassen sätter upp mot kapitalets strävanden. Hur många variationer som är möjliga här och hur olika resultaten kan bli, det kan man utläsa av arbetarklassens och arbetarrörelsens historia under de senaste 150 åren. Det mekaniska förhållande som exempelvis Grossmann har konstruerat är i alla fall felaktigt: lägre arbetsproduktivitet = lägre mervärdekvot; högre arbetsproduktivitet=högre mervärdekvot. Marx pekade ofta på situationen i USA, där de redan från början höga lönerna inte var en funktion av hög arbetsproduktivitet, utan av den genom utvandringen till västern skapade kroniska *bristen på arbetskraft*. Den höga arbetsproduktiviteten var alltså inte *orsaken till*, utan en *följd* av de höga lönerna och åtföljdes därför länge av en lägre mervärdekvot än i Europa.

Men det är inte bara graden av arbetarklassens motstånd, dvs klasskampens utvecklingstendenser, som gör mervärdekvotens utveckling till en av ackumulationskvoten delvis oberoende variabel. Även den industriella reservarméns *historiska utgångsposition* spelar en väsentlig roll här. Allt efter denna reservarmés storlek kan en växande ackumulationskvot åtföljas av en ökande, stillastående eller sjunkande mervärdekvot.

Om reservarmén är mycket stor, har den växande ackumulationskvoten inte något nämnvärt inflytande på förhållandet mellan efterfrågan på och utbudet av varan arbetskraft (möjligtvis med undantag för en del högt kvalificerade yrken). Detta förklarar den snabbt stigande mervärdekvoten i Storbritannien mellan 1750 och 1830, trots att ackumulationskvoten också steg snabbt, eller i Indien sedan första världskriget. Och omvänt gäller att vid en tendentiell minskning av den industriella reservarmén, bl a genom en omfattande emigration av överflödigt arbetskraft till utlandet, kan en snabbt stigande ackumulationskvot åtföljas av en

⁵⁹ Karl Marx: "Profitens maximum begränsas alltså av arbetslönens fysiska minimum och arbetsdagens fysiska maximum. Det är klart, att en *oerhörd skala av variationer är möjlig* inom de båda gränserna av denna maximum-profitkvot. Bestämmandet av dess faktiska storlek avgörs *blott av den oavbrutna kampen mellan kapital och arbete.*" (K. Marx, *Lohn, Preis und Profit*, MEW band 16, s. 149. – Vår kursiv..) (sv. översättning, s. 166).

stillastående eller sjunkande mervärdekvot: detta visar exemplet Västeuropa mellan 1880 och 1900 eller Italien mot slutet av 1950-talet.

På samma sätt kan tillväxtkvoten för kapitalets organiska sammansättning inte definieras enbart som en funktion av de av konkurrensen betingade tekniska framstegen. De tekniska framstegen leder visserligen till att det levande arbetet ersätts av dött arbete i syfte att sänka kostnaderna, dvs de innebär att utläggerna för *fast kapital* ökar snabbare än utläggerna för löner. Detta kan lätt bestyrkas ur kapitalismens historia. Men som bekant består det konstanta kapitalet av två delar: en fast del (maskiner, byggnader, mm) och en cirkulerande del (råvaror, energikällor, hjälpmaterial, m m). En snabb tillväxt av det fasta kapitalet och den av denna tillväxt betingade snabba ökningen av den samhällseliga arbetsproduktiviteten säger därför inte något definitivt om utvecklingstendenserna för kapitalets organiska sammansättning. Om nämligen arbetsproduktiviteten i den råvaruproducerande sektorn ökar snabbare än den i den konsumtionsvaruproducerande sektorn, då kan det cirkulerande konstanta kapitalet bli relativt billigare i förhållande till det variabla kapitalet, vilket får till resultat att *kapitalets organiska sammansättning växer långsammare än tidigare, trots snabbare tekniska framsteg och trots en snabbare ackumulation av mervärde i fast kapital*.

Dessa föregripna resultat av den senare undersökningen skall illustrera den metod som bör användas. Det gäller enligt denna att samtidigt betrakta alla det kapitalistiska produktionssättets grundläggande proportioner såsom delvis självständiga variabler, för att man skall kunna formulera detta produktionssätts långsiktiga utvecklingslagar. Det gäller att placera dessa delvis självständiga variabelers verkningar i den konkreta historiska ramen, för att kunna analysera och förklara de på varandra följande faserna i kapitalismens historia. – Det kommer att visa sig, att samspelet mellan de olika variablerna och utvecklingslagarna *kan sammanfattas i en tendens till en ojämn utveckling av de olika produktionssfärerna och kapitalets värdebeståndsdelar*, varvid den ojämna utvecklingen av avdelning I och avdelning II bara utgör utgångspunkten för processen, som ingalunda låter sig reduceras till denna enstaka rörelse. Vi blir därför tvungna att samtidigt undersöka i vad mån det kapitalistiska produktionssättets inre logik inte bara leder till en ojämn utveckling av de båda avdelningarna, utan också till en ojämn utveckling av ackumulations- och mervärdekvoten i de båda avdelningarna och i ekonomin överhuvudtaget, till en ojämn utveckling av förhållandet mellan det fasta och det cirkulerande konstanta kapitalet, av förhållandet mellan ackumulationskvoten och den industriella reservarmén samt av förhållandet mellan improduktivt slöseri med mervärdet och kapitalets ökande organiska sammansättning.

Kombinationen av alla dessa ojämna utvecklingstendenser i det kapitalistiska produktionssättets grundläggande proportioner – dessa delvis självständiga variationer i den marxistiska uppfattningens stora variabler – kommer att göra det möjligt för oss att härleda det kapitalistiska produktionssättets historia, och framför allt dess med namnet ”senkapitalism” betecknade tredje fas, ur själva kapitalets rörelselagar, och inte ur några yttre faktorer som är främmande för Marx’ analys av kapitalet. På så sätt kommer ”stoffets liv” att framgå av samspelet mellan kapitalets samtliga rörelselagar, kort sagt: förmedlingen mellan de ytliga fenomenen och kapitalets väsen, mellan de ”många kapitalen” och ”kapitalet i allmänhet” upprättas ur detta helhetssammanhang.

I polemiken mot Arghiri Emmanuel ifrågasatte Charles Bettelheim användningen av begreppet ”oberoende variabler” inom ramen för den marxistiska analysen. Även om vi i stora drag instämmer i Bettelheims kritik, kan vi inte utan vidare ge honom rätt på denna punkt. Bettelheim skriver: ”Om man, med hänsyn tagen till deras status, konfronteras med och använder sig av Marx’ scheman, så har man inte rätt att ändra ‘storheterna’ som dessa innehåller, utan att samtidigt rättfärdiga dessa ändringar med variationer, som har ett lagbundet inflytande på de olika strukturelementen. Endast teoretiskt rättfärdigade variationer kan ändra

dessa 'storheter', inte godtyckligt, utan på ett sätt som måste stå i överensstämmelse med strukturens lagar."⁶⁰ Han förbiser här två grundläggande svårigheter: för det första det faktum, att reproduktionsscheman inte utgör något instrument för analysen av tillväxtens problem och jämviktsstörningarna, och att några "lagar" därför inte *kan* reglera variationerna i deras element (en jämn tillväxt eller samma ackumulationskvot i de båda avdelningarna är inte några "lagar" för det kapitalistiska produktionssättet, utan bara metodiska abstraktioner, som fyller den funktion som dessa scheman fortfarande har, nämligen att bevisa möjligheten av en periodisk totalsamhällelig jämvikt); och för det andra det faktum, att de av Marx upptäckta utvecklingslagarna för kapitalismen visserligen uppvisar *långsiktiga slutresultat* (kapitalets växande organiska sammansättning; den stigande mervärdekvoten; den sjunkande profitkvoten), men inte några exakta, lagbundna proportioner mellan dessa utvecklingstendenser. Det är därför inte bara legitimt, utan rent av nödvändigt att behandla de av oss tidigare uppräknade variablerna som *delvis* oberoende och *delvis* funktionellt förbundna med varandra; naturligtvis inte godtyckligt oberoende, utan inom ramen för det specifika produktionssättets inre logik och dess allmänna långsiktiga utvecklingstendenser.⁶¹ Men just integrationen av de allmänna långsiktiga utvecklingstendenserna med dessa variablers fluktuationer på kort och medellång sikt gör det möjligt att upprätta förmedlingen mellan det abstrakta "kapitalet i allmänhet" och de konkreta "många kapitalen", dvs att rekonstruera det kapitalistiska produktionssättets verkliga historiska utvecklingsprocess i de på varandra följande etapperna. Så blir detta produktionssätts historia till en historia om dess inre motsättnings utveckling – kombinerad med den motsättning som utvecklas mellan kapitalet å ena sidan och å andra sidan de för- och halvkapitalistiska förhållanden, som fortlöpande införlivas med den kapitalistiska världsmarknaden.

⁶⁰ Charles Bettelheim, i A. Emmanuel, *L'Echange inégal*, s. 309, Paris 1969.

⁶¹ Bettelheim medger senare, att de av Marx upptäckta, bestämda relationerna anfäktas av en "relativ indetermination". Op. cit., s. 313.

2. Den kapitalistiska världsekonomins struktur

Kapitalets verkliga rörelse utgår givetvis från icke-kapitalistiska förhållanden och utspelas inom ramen för ett ständigt, plundrande utbyte med denna icke-kapitalistiska miljö. Detta är inte alls en tes eller upptäckt som Rosa Luxemburg kommit fram till, utan betonades uttryckligen av Marx själv, exempelvis så här: ”Världsmarknadens plötsliga utvidgning, den stora ökningen av antalet varor i omlopp, de europeiska nationernas kapplöpning för att lägga beslag på de asiatiska produkterna och de amerikanska skatterna samt det koloniala systemet bidrog på ett väsentligt sätt till sprängningen av de feodala bojorna för produktionen. *Likväl utvecklades det moderna produktionssättet i sin första period, manufakturperioden, endast där betingelserna för det hade skapats under medeltiden.*¹ Jämför t ex Holland med Portugal. ... De hinder som förkapitalistiska, nationella produktionssätts inre fasthet och organisering utgör för handelns upplösande inflytande, visar sig på ett slående sätt i engelsmännens förbindelser med Indien och Kina. ... Deras handel utövar här ett revolutionerande inflytande på produktionssättet endast i den mån de låga priserna på deras varor förintar spinnerierna och väverierna, som utgör ett urgammalt och integrerat element i denna enhet av industriell produktion och jordbruksproduktion, och på så sätt sliter sönder dessa samhällen. *Och t o m här går detta upplösningsarbete mycket långsamt.... I motsats till den engelska, lämnar däremot den ryska handeln kvar den asiatiska produktionens ekonomiska grundval orörd.*² Tjugo år senare konstaterade Friedrich Engels i ett brev till Conrad Schmidt nyktert: ”Just så står det till med världelagen och fördelningen av mervärdet genom profitkvoten... båda närmar sig ett fullständigt förverkligande först *under förutsättning, att den kapitalistiska produktionen genomförts fullständigt överallt*, dvs att samhället reducerats till de moderna klasserna av jordägare, kapitalister (industriella och köpmän) samt arbetare, medan alla mellanskikt undanröjts. *Detta förekommer inte ens i England och kommer aldrig att förekomma*, så långt låter vi det inte gå.”³

Från Marx härstammar också den enkla teoretiska formeln, enligt vilken kapitalets *uppkomst* inte kan likställas med dess självutveckling: ”Betingelserna och förutsättningarna för kapitalets tillblivelse, för dess uppkomst innebär just att kapitalet ännu inte är utan endast håller på att *bli*; dessa förutsättningar försvinner alltså med det verkliga kapitalet – med det kapital, som genom att utgå från sin verklighet bestämmer betingelserna för sitt förverkligande. Om det alltså t ex för pengarnas eller det för sig varande värdets utveckling till kapital förutsätts en ackumulation från kapitalistens sida – genom sparande av de produkter och värden, som han skapat genom eget arbete, eller på annat *icke-kapitalistiskt* sätt – om alltså förutsättningarna för pengarnas utveckling till kapital framstår som givna yttre *förutsättningar* för kapitalets uppkomst, så skapar sig kapitalet – så snart det blivit kapital som sådant – sina egna förutsättningar, nämligen innehavet av de reella betingelserna för skapandet av nya värden *utan utbyte* – genom dess egen produktionsprocess.”⁴

Nu har vi visserligen att göra med en dubbel process, vars båda sidor måste förbindas med varandra, om man skall förstå kapitalets uppkomst och självutveckling. Ursprunglig kapitalackumulation och kapitalackumulation genom mervärdeproduktion är nämligen inte bara *på*

¹ Angående detta, se vår utförliga framställning i *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 129-135.

² *Das Kapital*, band 3, s. 346 och 347 (Vår kursiv.).

³ Engels' brev till Conrad Schmidt den 12 mars 1895, *MEW*, band 39, s. 43 (vår kursiv.). Se även Karl Marx: ”... vi tar det (England, E. M.) som mönster, eftersom det kapitalistiska produktionssättet här är utvecklat och *inte, som på den europeiska kontinenten, fortfarande till största delen rör sig ovanpå en bondeekonomi, som inte stämmer överens med det.*” ”*Den omedelbara produktionsprocessens resultat*”, Archiv Marksas i Engelska, band II (VI), Partinoie Isdatelstvo, Moskva 1933, s. 258 (vår kursiv.).

⁴ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 363-364 (sv. översättning, s. 142).

varandra följande faser i ekonomins historia, utan också *samtidiga* ekonomiska processer. Under kapitalets hela historia ända fram till våra dagar utspelas den ursprungliga kapitalackumulationens process utan avbrott – vid sidan om den förhärskande kapitalackumulationen genom värdeskapandet i produktionsprocessen. Bönder, köpmän, hantverkare, ibland t o m anställda, tjänstemän och högt kvalificerade arbetare försöker bli småföretagare, som själv utnyttjar arbetskraft, genom att på ett eller annat sätt snoka reda på startkapital (extraordinär konsumtionsinskränkning, ocker, stöld, bedrägeri, arv, lotterivinst, osv). Även om denna ursprungliga ackumulationsprocess redan förutsätter det kapitalistiska produktionssättets existens (i motsats till den av Marx beskrivna historiska ursprungliga kapitalackumulationens process) och bara spelar en obetydlig roll i de redan industrialiserade kapitalistiska ländernas utveckling, så har den större vikt i de koloniala och halvkoloniala länderna, de så kallade utvecklingsländerna, där den oftast är kvantitativt och kvalitativt viktigare för samhällsstrukturen och den ekonomiska utvecklingen än mervärdeskapandet i själva produktionsprocessen.

Båda de åtskiljda momenten måste förbindas strukturellt med varandra. Den ursprungliga kapitalackumulation som historiskt föregick det kapitalistiska produktionssättets uppkomst fick sin särskilda dynamik just genom *monopolkaraktären*. Utanför det fåtal geografiska områden, där de första maskinutrustade fabriker upptod, fanns det överhuvudtaget inte någon kapitalistisk storindustri i världen; det förekom visserligen mervärdeskapande i kapitalistiska manufaktur företag. Då dessa emellertid stod på i stort sett samma produktivitetsnivå, vare sig de låg i Västeuropa eller Latinamerika, i Ryssland, Kina eller Japan, bildades knappast en internationell profitskillnad, som hade kunnat utlösa en tillväxtdynamik.⁵

Annorlunda förhåller det sig med den nutida ursprungliga kapitalackumulationens processer. Dessa utspelas inom ramen för ett redan etablerat internationellt kapitalistiskt produktionssätt, en kapitalistisk världsmarknad, och alltså under en ständig konkurrens och utbytesprocess med den redan etablerade kapitalistiska produktionen själv. Det kapitalistiska produktionssättets internationella tillväxt och utvidgning bildar alltså sedan två århundraden *en dialektisk enhet av tre moment*:

- a) oavbruten kapitalackumulation inom den redan kapitalistiska produktionsprocessen;
- b) oavbruten ursprunglig kapitalackumulation utanför den redan kapitalistiska produktionsprocessen;
- c) bestämning och begränsning av den andra genom den första, dvs kamp och konkurrens mellan den andra och den första.

Vilken är nu den inre logiken i detta tredje moment, den oavbrutna ursprungliga kapitalackumulationens bestämning och begränsning genom den kapitalackumulation, som försiggår inom den redan kapitalistiska produktionsprocessen? Kapitalet pressar oupphörligen på från centrum (dvs från sina historiska födelseplatser) ut mot periferin, såväl i varje enskilt land som internationellt. Det försöker breda ut sig och införliva nya sektorer av enkel varuproduktion i den kapitalistiska varuproduktionens område, ersätta sektorer som hittills begränsats till produktion av bruksvärden med varuproduktion.⁶ Hur denna process i dag utspelas t o m i de

⁵ A G Frank (*Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York 1967, s. 60) citerar en chilensk ex-president, som konstaterar att Brasiliens manufakturproduktion var mer omfattande än USA:s på 1700-talet.

⁶ Se Karl Marx: ”Just arbetsproduktiviteten, produktionens omfattning, befolkningens storlek och överskottsbe-folkningens storlek, som utvecklar detta produktionssätt, skapar genom det frigjorda kapitalet och arbetet ständigt nya affärgrenar, där kapitalet åter kan arbeta i liten skala och ännu en gång genomgå de olika utvecklingsstadierna, tills även dessa nya affärgrenar bedrivs i samhällelig skala. Denna process är oavbruten. Samtidigt tenderar den kapitalistiska produktionen att erövra alla industrigrenar som den ännu inte bemäktigat sig, där underordningen ännu bara är formell. Så snart den har bemäktigat sig jordbruket, industrin, de viktigaste textil-

högt industrialiserade länderna, framgår bl a av exemplet med den växande industrin för färdiglagad mat, dryckesautomater, m m under de båda senaste årtiondena.

Men det kapitalistiska produktionssättets inträngande på dessa områden begränsas av två avgörande faktorer. För det första måste detta produktionssätt vara konkurrensdugligt, dvs försäljningspriset måste vara lägre än självkostnadspriset för de inom den enkla varuproduktionen eller familjeproduktionen framställda produkterna, eller åtminstone så lågt att de ursprungliga producenternas tids- och arbetsbesparing inte får deras egen, billigare produktion att framstå som lönsam längre.⁷ För det andra måste det finnas överflödigt kapital, vars investering i dessa områden ställer en högre profitkvot i utsikt, än om det investeras i redan existerande områden (inte nödvändigtvis en absolut högre, utan eventuellt en högre än den *marginala*, dvs den som en ytterligare kapitalinvestering i de redan kapitaliserade områdena skulle ge). I den utsträckning som dessa villkor inte alls eller endast delvis förverkligas, eller förverkligas med alltför kraftiga inskränkningar, lämnar den självreproducerande kapitalackumuleringen utrymme för ursprunglig kapitalackumulation. Litet och medelstort kapital tränger in i detta utrymme, utför där sitt ”smutsiga värv” för förstörelsen av de gamla, primitiva produktionsförhållandena⁸ och går därvid antingen sin undergång till mötes eller bereder väg för ”normal” mervärdeproduktion, i vilken det i så fall själv kan ta del. I det senare fallet förvandlas det till normalt industri-, jordbruks-, bank- eller handelskapital.

Bucharin har helt riktigt definierat världsekonomin ”som ett system av produktionsförhållanden och motsvarande utbytesförhållanden i internationell skala”.⁹ Men en avgörande aspekt av detta system betonas inte i hans bok *Imperialismus und Weltwirtschaft*: nämligen att den kapitalistiska världsekonomin utgör ett *förgrenat system av kapitalistiska, halvkapitalistiska, och förkapitalistiska produktionsförhållanden som är förbundna med varandra genom kapitalistiska utbytesförhållanden och behärskas av den kapitalistiska världsmarknaden*. Endast på detta sätt kan världsmarknadens uppkomst såsom en produkt av det kapitalistiska produktionssättets utveckling – ej att förväxla med den av handelskapitalet skapade världsmarknaden, som var en förutsättning för det kapitalistiska produktionssättets uppkomst¹⁰ – förstås som en kombination av kapitalistiskt utvecklade och kapitalistiskt underutvecklade ekonomier och nationer, förenade till ett ömsesidigt beroende system. Under redogörelsens gång och särskilt vid analysen av det ojämna bytets och nykolonialismens problem skall vi återvända till detta tema.

Oliver C. Cox har utvecklat en, om också vag, föreställning om ett sådant förgrenat system. Under inflytandet från sina förarbeten om handelskapitalismen i Venedig, ser han emellertid ”ekonomiernas och nationernas hierarki” som betingad endast av ett ”differentierat marknads-

branscherna, osv, bemäktigar den sig andra sektorer, där underordningen är rent formell, där självständiga hantverkare fortfarande lever kvar.” *Den omedelbara produktionsprocessens resultat*, s. 120-122.

⁷ Vi behandlar här inte det ”normala” fallet, där kapitalets våldsamma ingripande (dvs där det exproprierar de ursprungliga ägarna, driver bort bönderna från deras jord, spärrar tillgången till de traditionellt tillgängliga markreserverna, livsmedlen och arbetsredskapen, osv) *förhindrar* de ursprungliga producenternas produktion av bruksvärden och förvandlar dem till säljare av varan arbetskraft och alltså till köpare av industriellt framställda varor.

⁸ Se Rosa Luxemburg: ”I den allmänna kapitalistiska utvecklingen spelar enligt Marx just småkapitalen rollen som den tekniska revolutionens pionjärer och detta i dubbelt avseende, både vad gäller nya produktionsmetoder i gamla, stabila och inrotade branscher och vad gäller skapandet av nya produktionsgrenar, som ännu inte alls exploateras av de stora kapitalen” (*Sozialreform oder Revolution*, s. 18, i *Schriften zur Theorie der Spontaneität*, Hamburg 1970).

⁹ N. Bucharin, *Imperialismus und Weltwirtschaft*, s. 25, Wien-Berlin 1929.

¹⁰ Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 345-346. Se även den not, som Friedrich Engels infogar i *Kapitalets* 3:e band: ”Transport- och kommunikationsmedlens kolossala expansion – oceangående ångfartyg, järnvägar, elektrisk telegrafi, Suez-kanalen – har gjort världsmarknaden till ett verkligt faktum.” (op. cit., s. 506).

läge” och tar inte alls hänsyn till frågan om de olika produktionsförhållandena.¹¹ Detta är ett fel som författare som A. Emmanuel, Samir Amin och Andre Gunder Frank mer eller mindre delar med honom; vi skall utveckla detta närmare i kapitel 11.

Om vi betraktar den kapitalistiska världsekonomin historia sedan den industriella revolutionen, så kan vi urskilja följande etapper i denna specifika kombination av kapitalistiska, halvkapitalistiska och förkapitalistiska produktionsförhållanden:

I den fria konkurrenskapitalismens tidsålder är den direkta storindustriella mervärdeproduktionen nästan uteslutande begränsad till Västeuropa och Nordamerika. Den ursprungliga ackumulationsprocessen utspelas emellertid samtidigt – om än i ojämn takt – på många andra håll i världen, samtidigt som den gradvis upplöser böndernas primitiva och den hantverksmässiga textilproduktionen och även kombinerar den uppkommande hemindustrin med fabriksindustri. Utländskt kapital rinner visserligen in i de länder som håller på att industrialiseras, men det kan inte behärska ackumulationsprocesserna på platsen.¹² Man kan urskilja två viktiga hinder för det främmande kapitalets dominans över de framväxande kapitalistiska ekonomierna. För det första var kapitalackumuleringen i Storbritannien, Frankrike och Belgien alltför liten, för att tillåta anläggning av fabriker i den övriga världen. De årliga inkomsterna av utländska kapitalplaceringar steg bara från 8 till 18 miljoner £ i Storbritannien under perioden 1816-1850. Detta lands årliga kapitalinvesteringar i utlandet uppgick i medeltal bara till 29 miljoner £ 1860-1869; under de tio åren 1870-1879 ökade de med 75% till 51 miljoner £ årligen, sedan till 68 miljoner £ årligen på 1880-talet.¹³ För det andra: den i den västeuropeiska storindustrin framställda billiga massproduktionens inträngande inte bara i byarna och småstäderna i Asien och Latinamerika, utan också i Syd- och Östeuropa, försvårades på ett avgörande sätt av bristen på kommunikations- och transportmedel – den industriella revolutionens ojämna utveckling inom den bearbetande industrin och transportindustrin.¹⁴ Det är därför ingen tillfällighet, att Storbritanniens, Frankrikes, Belgiens och Hollands långsamt ökande kapitalplaceringar i utlandet huvudsakligen koncentrerades till *järnvägsbyggen*, eftersom utbyggnaden av detta kommunikationsnät var en förutsättning för dominansen över de mindre

¹¹ Oliver C. Cox, *Capitalism as a System*, New York 1964, s. 1, 6, 10 och följande.

¹² A. C. Carter uppskattar det holländska kapitalet till ca en fjärdedel av det totala börsaktiekapitalet i Storbritannien omkring 1760 (se den hithörande diskussionen i Charles Wilson, *Dutch Investment in 18th Century England*, i *Economic History Review*, april 1960). – Det engelska kapitalets roll för Belgiens industrialisering framträder tydligt i form av grundarna av den moderna maskintillverkningsindustrin i detta land, bröderna Cockerill. Likaså spelade belgiskt och engelskt kapital en framträdande roll i Frankrikes första industrialiseringsvåg (se bl a W. O. Henderson, *The Industrial Revolution on the Continent*, London 1961; J. Dhont, *The Cotton Industry at Ghent during the French Regime*, i F. Crouzet, W. H. Chaloner & W. M. Stern (red) *Essays in European Economic History 1789-1914*, London 1969). Detsamma gäller för det holländska kapitalet och den tyska textilindustrin väster om Rhen (Gerhard Adelman, *Structural Changes in the Rhenish Linen and Cotton Trades at the Outset of Industrialization*, i *Essays in European Economic History 1789-1914*); vad gäller det franska kapitalet i den första italienska industrialiseringsvågen, se bl a Bernard Gille, *Les Investissements français en Italie 1815-1940*, Turino 1968, och Aldo Alessandro Mola (red), *L'Economia Italiana dopo L'Unita*, Turino 1971, s. 130f.

¹³ Phyllis Deane och W. A. Cole, *British Economic Growth 1688-1959*, Cambridge University Press, 1967 (2:a upplagan), s. 36, 266. Se även Karl Marx: ”En alltmer utvidgad massproduktion översvämmar den existerande marknaden och arbetar därför ständigt för en utvidgning av denna marknad, för ett nedrivande av dess gränser. Det som begränsar denna massproduktion är inte handeln (i den mån denna bara uttrycker den existerande efterfrågan), utan det utnyttjade kapitalets storlek och arbetsproduktivitets utvecklingsgrad.” (*Das Kapital* III s. 349). – Även Leland Hamilton Jenks, *The Migration of British Capital to 1875*, London 1927. – Se dessutom utrikesministeriets kända cirkulär av den 15 januari 1848 till de diplomatiska representationerna i utlandet, som uttryckligen betonar, att investeringar i det egna landet skall gå före utländska placeringar. (*The Public Record Office*, Utrikesministeriets arkiv, F. O. 16, band 63, cirkulär av den 15.1.1848).

¹⁴ ”Det viktigaste sättet att reducera cirkulationstiden är förbättrade kommunikationer. Och de senaste femtio åren har här inneburit en revolution som bara kan jämföras med den industriella revolutionen under 1700-talets sista femtio år.” Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 81.

utvecklade nationernas inre marknader.¹⁵ Men just koncentrationen på järnvägsbyggandet gav upphov till en betydelsefull tidsmässig eftersläpning – ungefär från 1848 års revolution ända till 1880-talet; under denna period lämnade de ekonomier som pressade på i riktning mot det kapitalistiska produktionssättet i stort sett fältet fritt för det inhemska kapitalets ursprungliga ackumulation. Det faktum att transportkostnaderna för billiga och ömtåliga varor inte heller reducerades på något avgörande sätt genom denna första revolution inom transportväsendet, säkrade en icke hotad avsättningsmarknad för de mindre utvecklade ländernas lokala kapital, exempelvis inom livsmedelsindustrin, för bryggeriprodukter, inom kortvaruindustrin (allt med undantag för lyxvaror), osv. De mest talande exemplen i detta sammanhang är Italien, Österrike-Ungern, Ryssland, Japan och Spanien, där den inre marknadens framväxt och kapitalackumulationens process behärskades av det inhemska kapitalet, om man bortser från utländska investeringar inom järnvägsbygget och utländska lån.

I *Italien* präglas textilindustrin fortfarande omkring 1850 huvudsakligen av böndernas och hemindustrins handarbete: cirka 300.000 bondkvinnor är sysselsatta med spinning av lin och hampa under ungefär 150 arbetsdagar per år. Av de ungefär 1,2 miljoner quintaler som produceras exporteras 300.000 och 900.000 förbrukas i Italien – av dessa knappt mer än en niondel av den redan mekaniserade industrin och åtta niondelar av hemindustrin. Ännu så sent som 1880 är hemväverierna större än de industriella väverierna på lin- och linneproduktionens område. I sidenindustrin inleds det industriella genombrottet cirka 1870 och fullbordas inte förrän strax innan sekelskiftet. I bomullsindustrin överväger hemindustrin på 1850- och 1860-talen; storindustrin får sitt genombrott omkring 1870 i spinneriet och först tio år senare i väveriet.¹⁶ Det utländska kapitalet spelar inte någon roll i hela denna industrialiseringsprocess.

Detsamma gäller *Ryssland*, där den första industrialiseringen mellan 1840 och 1870 visserligen genomfördes med hjälp av import av utländska maskiner (Ryssland var mottagare av inte mindre än 26% av den engelska maskinexporten år 1848), men utan nämnvärt deltagande av utländskt kapital. År 1845 uppgick den totala importen och den inhemska maskinproduktionen till drygt 1 miljon rubel; år 1870 uppgick den till 65 miljoner rubel. Det totala värdet av de i Ryssland använda industrimaskinerna var 100 miljoner rubel år 1861 och 350 miljoner rubel år 1870. De viktigaste industriernas produktionsvärde (med undantag för Polen och Finland) ökade från cirka 100 miljoner rubel år 1847 till mer än 280 miljoner rubel år 1870.¹⁷ Denna rörelse vilade nästan uteslutande på nationell kapitalackumulation.¹⁸

Japan uppvisar en liknande utveckling. Det totala bankkapitalet ökade från 2,5 miljoner yen år 1875 till 43 miljoner år 1880. Hemindustrin behärskade ännu 1880 bomullsväveriet och spinneriet. 1890 var storindustrins herravälde på dessa områden redan befäst.¹⁹

¹⁵ ”Å andra sidan utgör de billiga maskinprodukterna och det revolutionerade transport- och kommunikationsväsendet vapen för erövringen av främmande marknader” (K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 474-475). – Angående järnvägsbyggandets betydelse för den brittiska kapital- och varuexporten i den förimperalistiska epoken, se bl a Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London 1963, s. 297-298.

¹⁶ Emilio Sereni, *Il Capitalismo nelle Campagne*, Milano 1968, s. 18, 19, 22-23.

¹⁷ S. Strumilin, *Industrial Crises in Russia 1847-1867*, i *Essays in European Economic History 1789-1914*, red F. Crouzet, W. H. Chaloner och W. M. Stern, London 1969, s. 158ff.

¹⁸ De aktiebolag som bildats i Ryssland hade år 1855 ett kapital på 750.000 rubel och år 1858 51 miljoner rubel (ibid., s. 168). Se även Roger Portal, *The Industrialization of Russia*, i *Cambridge Economic History of Europe*, vol. VI, del 2, Cambridge 1966, s. 813, som nämner siffran 350 miljoner rubel för år 1860 och 700 miljoner rubel för år 1870 som aktiekapitalet i de mellan 1860 och 1870 bildade järnvägsbolagen.

¹⁹ W. W. Lockwood, *The Economic Development of Japan*, Princeton 1954, s. 113: Framställningen av kattungarn ökade från 13.000 balar (400 pund) 1884 till 292.000 1894 och 757.000 1899. – Thomas C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan: Government Enterprise 1868-1880*, Stanford 1965 (2:a tryckningen), s. 37, 63.

Den konkreta förbindelsen mellan dessa dåtida kapitalistiska ”utvecklingsländer” och den kapitalistiska världsmarknaden var dubbelsidig. Å ena sidan var importen av billiga maskinvaror från utlandet med dess ”artilleri av billiga priser” den gamla hemproduktionens stora förstörare. I Italien bestod ännu i början av 1880-talet halva importen av produkter från den bearbetande industrin eller av halvfabrikat.²⁰ Och i Japan hade den fria importen av billigt kattungarn (genomsnittspris 29,6 yen 1874 och 25,5 yen 1878) förhärjande resultat på böndernas hemindustri (genomsnittspris 42,7 yen 1874 och 45 yen 1878; priserna är per *kin*, en japansk viktenhet som motsvarar ungefär 1,32 engelska pund).²¹ Men i båda fallen övertog den *inhemska maskinindustrin* efter ungefär tio år den inhemska hemindustrins plats; dvs importen från utlandet beredde väg för den ”nationella” kapitalismens utveckling. Å andra sidan kunde en snabb specialisering av dessa uppkommande kapitalistiska ekonomiers utrikeshandel (jordbruksprodukter i Rysslands fall, till vilket senare även kom olja; råsidan och linne i Italiens fall; råsidan och garn i Japans fall) säkerställa betydande avsättningsområden på världsmarknaden. De på detta sätt förverkligade profiterna blev i sin tur till en av den inhemska kapitalackumulationens huvudkällor.

Naturligtvis hade integrationen på världsmarknaden under den relativa underutvecklingens villkor starkt negativa effekter på den ursprungliga kapitalackumulationen i dessa länder redan i denna fas. Utbytet av varor som producerats på den högre arbetsproduktivitetens villkor mot varor som producerats på den lägre arbetsproduktivitetens villkor var ojämnt, dvs det var ett utbyte av mindre arbete mot mer arbete, vilket oundvikligen måste leda till en avtappning, till ett värde- och kapitalutflöde från dessa länder till Västeuropas fördel.²²

Denna avtappning var emellertid inte av sådan omfattning, att den inhemska och självständiga kapitalackumulationen hotades allvarligt – åtminstone inte i de länder, där samhällsliga och politiska klasskrafter redan var i gång med att påbörja förstörelsen av hantverket genom utvecklingen av en inhemsk storindustri. Där dessa betingelser fanns i otillräcklig utsträckning eller inte alls (som i Turkiet) – eftersom statsmakten inte kunde eller inte ville spela sin roll som den moderna kapitalismens barnmorska; eftersom den primitiva ackumulationen av penningkapital redan kontrollerades av utlänningar i stället för av en inhemsk bourgeoisie, osv –, där måste de inhemska industrialiseringsförsöken misslyckas, även om förutsättningarna rent ekonomiskt sett inte var ogynnsammare än i Ryssland, Spanien eller Japan.²³

I imperialismens tidsålder förändras denna struktur på ett radikalt sätt. Nu underordnas också den ursprungliga kapitalackumulationens process i de förut inte kapitaliserade ekonomierna under det västerländska kapitalistiska storkapitalets reproduktion. De imperialistiska ländernas kapitalexport (och inte den inhemska härskande klassens ursprungliga ackumulationsprocess) bestämmer hädanefter den ”tredje världens” ekonomiska utveckling. Denna formas

²⁰ Sereni, op. cit., s. 32-33.

²¹ Thomas C. Smith, op. cit., s. 26-27.

²² Strumilin uppskattar utflödet från Ryssland till 80 miljoner guldrubel mellan 1855 och 1860 och till 143 miljoner mellan 1861 och 1866 (s. 167, 174). Av den senare summan utgjordes emellertid en stor del av guldöverföringar genom den del av den ryska adeln, som svarade på livegenskapens avskaffande med att sälja sina egendomar och leva parasitliv i utlandet.

²³ Se utdragen ur Omer Celal Sarcs (*The Tanzimar and our Industry*) och I. M. Smilianskayas (*The Disintegration of Feudal Relations in Syria and Lebanon in the Middle of 19th Century*) arbeten, som publicerats i den av Charles Issawi utgivna antologin: *The Economic History of the Middle East*, Chicago 1966, s. 48-51, 241-245. Det är intressant att konstatera, att den bristande ”återverknigen” (”kumulativ industrialisering”) faktiskt bestäms av de här definierade sammanhangen och inte av de första kapitalistiskt producerade varornas *bruksvärde*. I Kinas fall var detta inte råvaror utan textilprodukter (se Jörgen Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, band 28, Berlin 1964, s. 16-41, 106-107 angående den kinesiska textilindustrins avsevärda omfattning under perioden 1894-1913 och samma industris förnyade och betydande tillväxt under och efter första världskriget). Trots detta blev det inte någon kumulativ industrialiseringsprocess. Vi skall behandla detta problem mera ingående i kapitel 11.

som ett komplement till den kapitalistiska produktionens behov i metropolerna, inte som en indirekt följd av konkurrensen från dessa metropolers billiga varor, utan framför allt som en direkt följd av det faktum, att själva kapitalinvesteringen utgår från metropolerna och endast skapar sådana företag som motsvarar den imperialistiska bourgeoisins intressen.

Den imperialistiska kapitalexportens process kväver den så kallade "tredje världens" ekonomiska utveckling, för det första genom att den uttömmar de existerande resurserna för en ursprunglig kapitalackumulation genom en kvalitativt ökad "avtappning". Denna utgör nu en oavbruten expropriering – ur den nationella ekonomins synvinkel – av den inhemska samhälleliga merprodukten till det utländska kapitalets fördel, vilket naturligtvis avsevärt minskar de för den inhemska kapitalackumulationen tillgängliga resurserna.²⁴ För det andra koncentrerar den de återstående resurserna till de sektorer, som blir avgörande för "underutvecklingens utveckling" – för att tala med Andre Gunder Frank – eller "beroendets utveckling" – för att använda Theotonio dos Santos' begrepp²⁵: utrikeshandel; förmedlande tjänster för de imperialistiska bolagen; markspekulation och fastighetsbygge; ocker; lumpenbourgeois och lumpensmåbourgeois i "servicesektorn" (dvs lotteri, korruption, gangstervälde, hasardspel, i viss mån turism, m m). För det tredje begränsas den primitiva kapitalackumulationen genom att de gamla härskande klasserna på landsbygden konsolideras och en betydande del av byarnas befolkning hålls kvar utanför den egentliga varuproduktionens och penningushållningens sfär.

Resultatet av detta blir en vid första ögonkastet paradoxal bild: kapitalets utvidgade reproduktion, som gynnar den samtidiga ursprungliga kapitalackumulationens process i metropolerna, hindrar samma process i de icke-industrialiserade länderna. Just där kapitalet finns i riklig mängd ackumuleras det snabbt; där det är "sällsynt" sätts det i rörelse och ackumuleras långsamt och på ett motsägelsefullt sätt. Denna bild som skenbart tycks motsäga marknadsekonomins och den liberala ekonomiska teorins spelregler blir förstående, så snart vi betraktar den relativa profitkvoten. Det som förorsakar den "tredje världens" ensidiga "underutveckling" är varken imperialisternas ondskefulla vilja eller de inhemska härskande klassernas samhälleliga oförmåga, utan ett komplex av ekonomiska och samhälleliga villkor, som visserligen gynnar penningkapitalets ursprungliga ackumulation, men gör industrikapitalets ursprungliga ackumulation mindre lönsam – och i varje fall osäkrare – än de ovannämnda investeringsfälten eller samarbetet med imperialismen i den utvidgade reproduktionen av imperialismens eget kapital.²⁶

Det är alltså den specifika sammanfogningen av produktions- och utbytesförhållandena mellan metropolerna och de underutvecklade nationerna, som förändras vid övergången från den fria konkurrenskapitalismen till den klassiska imperialismen. Att den lokala kapitalackumulationen behärskas av det utländska kapitalet (vilket för det mesta är förbundet med en politisk dominans) får nu som resultat, att den lokala ekonomiska utvecklingen underordnas den imperialistiska bourgeoisins intressen. De underutvecklade länderna "beskjuts" inte längre med de billiga varornas "lätta artilleri", utan med det "tunga artilleri", som utgörs av kontrollen över kapitalresurserna. Å andra sidan var koncentrationen på produktion och export av råvaror *under den inhemska bourgeoisins kontroll* i den förimperialistiska epoken bara ett förspel till ödeläggelsen av de förkapitalistiska produktionsförhållandena på lands-

²⁴ Se Paul A. Baran, *The Political Economy of Growth*, New York 1957.

²⁵ André Gunder Frank, op. cit., – Theotonio Dos Santos, *Dependencia Economica y Cambio Revolucionario en America Latina*, Editorial Nueva Izquierda, Caracas 1970.

²⁶ Se bl a vår uppsats *Die Marxsche Theorie der ursprünglichen Akkumulation und die Industrialisierung der Dritten Welt, i Folgen einer Theorie – Essays über 'Das Kapital' von Karl Marx*, Frankfurt 1967. Ytterligare källor till denna problematik, som redan ägnats en mycket omfattande litteratur, samt en redogörelse för några viktiga debatter återfinns i kapitel 11.

bygden i denna bourgeois intresse. I den klassiska imperialismens epok utbildas emellertid det långsiktiga samhällliga och politiska förbundet mellan imperialismen och den inhemska oligarkin, vilket bevarar de förkapitalistiska produktionsförhållandena i byarna och därmed begränsar den ”inre marknadens” utvidgning på ett avgörande sätt²⁷ och alltså förhindrar en kumulativ industrialisering av landet, eller styr in den ursprungliga kapitalackumulation som trots allt äger rum i icke-industriella banor.

Ett nästan klassiskt exempel på denna omvälvning av världsmarknadens struktur, som ledde från den fria konkurrenskapitalismens epok till den klassiska imperialismens epok, utgörs av Chile. Chile inlemmades först i den kapitalistiska världsmarknaden på 1800-talet genom koppargruvorna, vilka emellertid till största delen befann sig i chilenska händer.²⁸ Den andra fasen började med utvecklingen av salpeterutvinningen efter Chiles framgångsrika krig mot Peru och slutade med att den chilenska gruvdriften fullständigt behärskades av det brittiska kapitalet. År 1880 uppgick det i Chile investerade brittiska kapitalet till sammanlagt cirka 7,5 miljoner pund, därav mer än 6 miljoner i form av statsobligationer. År 1890 hade summan ökat till 24 miljoner pund, av vilka 16 miljoner var privata direkta investeringar (först och främst i salpetergruvorna och de övriga gruvorna).²⁹ Det är betecknande att den avgörande exportproduktens råvarunatur (först koppar, sedan salpeter) inte hade förändrats; vad som hade förändrats var kapitalackumulationens dominerande processer och de dominerande produktionsförhållandena.³⁰

Det utländska kapitalets dominans över kapitalackumulationen i de underutvecklade länderna leder som sagt till en ekonomisk utveckling, som formar dessa länder till komplement till de imperialistiska metropolernas ekonomiska utveckling. Detta betyder framför allt koncentration på vegetabiliska råvaror och mineralråvaror. Jakten på billiga råvaror går så att säga hand i hand med den imperialistiska kapitalexporten, ja den betingar i stor utsträckning denna. Uppkomsten av ett relativt kapitalöverskott i metropolerna, strävan efter högre profitkvot och jakten på billigare råvaror bildar på så sätt en enhet.

Sökandet efter billiga råvaror är å sin sida inte någon tillfällighet. Det svarar mot det kapitalistiska produktionssättets inre logik. Denna har som resultat att den varumängd som kan framställas med en given mängd maskiner och arbetskraft ständigt ökar, på grund av den stigande arbetsproduktiviteten. Detta leder i sin tur till en tendentiell minskning av det fasta konstanta och det variabla kapitalets andel av det genomsnittliga varuvärdet, dvs till en tendentiell ökning av råmaterialkostnadernas andel av genomsnittsvarans produktionspris: ”Råmaterialets värde utgör alltså en ständigt växande beståndsdel av varuproduktens värde i proportion till arbetsproduktivitets utveckling ... eftersom de delar av varje mindre del av

²⁷ Angående den avgörande roll för den uppkommande kapitalismen, som spelades av arbetsdelningen och av penninghushållningens införande på landsbygden vid den ”inre marknadens” uppkomst, se K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 775-776; V. I. Lenin, *Le développement du capitalisme en Russie*, s. 344, 632ff, Moskva. Ett utmärkt exempel på denna allians utgörs av analysen av förhållandet mellan oljebolag och inhemska jordägare i Venezuela (Federico Brito, *Venezuela, Siglo XX*, Havanna 1967, s. 17-60, 181-221).

²⁸ Heman Ramirez Necochea, *Englands wirtschaftliche Vorherrschaft in Chile 1810-1914*, i *Lateinamerika zwischen Emanzipation und Imperialismus*, Berlin 1961, s. 137, 131. Av samme författare: *Historia del Imperialismo en Chile* (La Habana 1966, s. 62). Det brittiska kapitalets andel i koppargruvorna var inte större än 20-30 %. Se även Andre Gunder Franks kortfattade redogörelse för denna epok (op. cit., s. 57-63), som citerar en rad chilenska källor. Det är intressant att konstatera, att Chile under sina första femtio år som självständig stat byggde upp en egen handelsflotta på 276 fartyg, som var störst år 1860 och hade krympt till 75 fartyg på slutet av 1870-talet.

²⁹ H. R. Necochea, *Englands wirtschaftliche Vorherrschaft in Chile*, s. 147.

³⁰ Dominansen över salpeterindustrin i norra Chile, där mer än 9 miljoner pund brittiskt kapital investerades inom loppet av två år, åtföljdes som alltid under den klassiska imperialismens period av en dominans över hela samhällslivet i Tarapaca-provinsen: järnvägar, bevattningsanläggningar, banker, osv (Necochea, op. cit., s. 146-147).

den totala produkten som utgörs av maskinernas förslitning och det tillagda arbetet, oavbrutet minskar. På grund av denna fallande tendens ökar den andra värdedelen, som utgörs av råmaterial, relativt, *om denna ökning inte upphävs genom en motsvarande sänkning av råmaterialets värde, framkallad av den växande produktiviteten i det arbete som används för produktionen av råmaterial.*³¹ Den med primitiva, förkapitalistiska metoder bedrivna råvaruframställningen i de utomeuropeiska länderna (där slavekonomin i USA:s sydstater var karakteristisk) förstärkte tendensen till råvarornas relativa fördyring och därför också metropolkapitalets försök att skapa en billigare, dvs kapitalistisk, råvaruproduktion.³² Den av det amerikanska inbördeskriget utlösta prishöjningen på bomull var här ett bestämmande element, men absolut inte det enda. Tendensen till en höjning inte bara av det relativa, utan också av det absoluta råvarupriset, som kännetecknar 1800-talets mitt, är alldeles tillräckligt för att bestyrka detta fenomen.³³ Det västerländska kapitalets direkta ingripande i den ursprungliga kapitalackumulationens process i de underutvecklade länderna avgörs i betydande utsträckning av behovet att organisera kapitalistisk råvaruproduktion i stor skala.

Kapitalistisk råvaruproduktion i underutvecklade länder var emellertid en kapitalistisk produktion under helt bestämda samhällliga, eller snarare socioekonomiska produktionsbetingelser. Den oerhörda mängd billig arbetskraft som fanns där gjorde en massiv användning av fast kapital olönsam. Den moderna maskinen kunde knappast konkurrera med den billiga arbetskraften. På jordbrukets område betydde kapitalistisk råvaruproduktion därför framför allt plantageekonomi, dvs *förindustriell kapitalism*, manufakturkapitalism, varvid fördelarna gentemot den förkapitalistiska plantageekonomin låg i införandet av en elementär arbetsdelning mellan manuella arbetare, i den bättre arbetsdisciplinen samt den rationellare organisationen och bokföringen.³⁴ På gruvområdet betydde kapitalistisk råvaruproduktion i underutvecklade länder visserligen att en kapitalistisk maskinutrustning infördes, alltså inledningen till en industriell kapitalism. Men även här försköt det låga priset på varan arbetskraft, den jättelika industriella reservarmén och proletariats relativa maktlöshet tyngdpunkten i kapitalets inriktning från den i västerlandet redan dominerande produktionen av *relativt* mervärde till produktionen av *absolut* mervärde.³⁵

³¹ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 118-119. (Vår kursiv.).

³² Eugene D. Genovese (*The Political Economy of Slavery*, Pantheon Books 1965, s. 43-69) lämnar en mängd data om den låga arbetsproduktiviteten på de amerikanska sydstaternas bomullsplan-tager under slavsystemet. Samma kapitel i hans bok innehåller också en detaljerad bibliografi samt en polemik mot skrifter som företräder andra åsikter.

³³ På 1860-talet och början av 1870-talet hade priserna på de råvaror, som Storbritannien importerade sedan napoleonkrigen, nått sin höjdpunkt. Från och med 1873 inleddes priset, som minskade importprisernas genomsnittsindex till hälften omkring 1895. (Se B. R. Mitchell & P. Deane, *Abstract of British Historical Statistics*, Cambridge 1962; C. P. Kindleberger et al., *The terms of trade, a European Case Study*, Cambridge Mass., 1956; Potter & Christie, *Trends in Natural Resource Commodities*, Baltimore 1962). Samtidigt sjönk också priserna på de i England producerade råvarorna på ett liknande sätt: mellan 1873 och 1886 sjönk priset per ton Bessemerstål till en fjärdedel av det tidigare (Maurice Dobb, op. cit., s. 306).

³⁴ Det finns åtskilliga beskrivningar av den förindustriella plantagekapitalismens specifika natur i den av det utländska kapitalet skapade bomulls-, kautschuk-, te-, kaffe- osv produktionen i "tredje världen". Se exempelvis S. J. Tambia, s. 75-80 och 84ff, i *The Role of Savings and Wealth in Southern Asia and the West*, UNESCO, Paris 1963, angående plantagerna på Ceylon. – Intressant är, att produktionen i flera fall också senare infördes på förkapitalistisk grundval (som t ex under den egyptiska bomullsboomen 1860-1866), vilket inte kunde leda till något annat än höga priser, något som emellertid ledde till böndernas ruin och förorsakade en anpassning till modernare produktionsmetoder (E. R. J. Owen, *Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in 19th Century Egypt*, i Charles Issawi (red), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago 1966, s. 410f).

³⁵ Man kan t ex se på arbetarklassens villkor på Jamaica enligt officiella brittiska regeringsundersökningar: "... oregelbunden sysselsättning, dålig betalning, överdrivet lång arbetstid, vilket ofta krävdes av löntagarna själva, som ivrigt och ... ända till fullständig fysisk utmattning ... försökte hålla fast vid det lilla arbete, som de kunde snoka reda på" (Gordon K. Lewis, *The Growth of the Modern West Indies*, New York 1968, s. 179). – Likaså de

Vi får på så sätt en bild av ett imperialistiskt världssystem, som är uppbyggt på en allmän ojämn utveckling av kapitalackumuleringen, av kapitalets organiska sammansättning, av mervärdekvoten och av arbetsproduktiviteten.

Den industriella revolutionen började i väst; den hade föregåtts av 300 års internationell koncentration av penningkapital och skattbildning – genom en systematisk utplundring av den övriga världen via koloniala erövringar och kolonial handel.³⁶ Så uppkom en världsomfattande koncentration av industrikapital på några få ställen på jorden, i Västeuropas dominerande industriområden (och strax därefter i Nordamerika). Detta industrikapital kunde inte förhindra de härskande klassernas ursprungliga kapitalackumulering i de efterblivna länderna, utan på sin höjd sänka processens takt. Med en viss tids- och produktivitsförskjutning, betingad av det brittiska kapitalets monopol på den högsta industriproduktiviteten, utbreddes alltså industrialiseringen gradvis till allt fler länder i den fria konkurrenskapitalismens tidsålder. Genom den massiva kapitalexporten till de underutvecklade länderna i syfte att där organisera kapitalistisk råvaruproduktion, slog den kvantitativa skillnaden mellan kapitalackumuleringen och produktivitsnivån i metropolerna och i de ekonomiskt efterblivna länderna nästan genast om till en kvalitativ skillnad. Dessa länder var hädanefter inte bara efterblivna, utan också beroende. Det utländska kapitalets behärskning av kapitalackumuleringen undertryckte den ursprungliga ackumuleringen av industrikapital i dessa länder. Den industriella klyftan utvidgades oavbrutet. Och eftersom råvaruproduktionen är förindustriell eller bara primitivt industriell, varvid den billiga arbetskraften inte stimulerar till en ständig modernisering av maskinutrustningen, så uppstod också en växande produktivitetsskillnad, som uttrycker den verkliga underutvecklingen och samtidigt förevigar den. *Sedd ur marxistisk synvinkel, dvs ur den konsekventa arbetsvärdeteorins ståndpunkt, är underutveckling alltid i sista hand kvantitativ (massiv arbetslöshet) och kvalitativ (låg arbetsproduktivitet) undersysselsättning.*³⁷

Detta för den kapitalistiska världsekonomin senaste hundra år så avgörande faktum kan bara förklaras genom en väsentlig faktor i kapitalets internationella expansion: den kapitalistiska varuproduktionen har visserligen skapat och erövat den kapitalistiska världsmarknaden, dvs fört den kapitalistiska varuproduktionens herravälde och de i moderna kapitalistiska storindustrier framställa varornas dominans till jordens mest avlägsna hörn; men den har inte kunnat genomdriva det kapitalistiska *produktionssättet* överallt. I den tredje världens länder har den tvärtom skapat och befäst en specifik blandning av förkapitalistiska och kapitalistiska produktions- och distributionsförhållanden, som *förhindrar* en generalisering av det kapitalistiska produktionssättet och framför allt av den kapitalistiska storindustrin i dessa länder. Här ligger huvudorsaken till de beroende ländernas permanenta förrevolutionära kriser sedan

sydafrikanska guldgruvorna: ”Så länge deras kontrakt varar, och det måste avslutas innan de får tillåtelse att återvända hem, spärras afrikanerna liksom boskap in i förläggningar, som liknar ett ‘mellanting mellan kaserner och fångelser’. De sover på cementbriksar, och om de vill ha en madrass, så måste de tjäna ihop till den genom avdrag på den magra lönen. De får dagliga matransoner, som värderas till något mindre än 6 pence. Sträng disciplin måste iakttagas. De bevakas av en uppsyningsman, som är beväpnad med en sjambok – en piska, som symboliserar den sydafrikanska civilisationen. Tusentals har stenlunga men i motsats till de vita gruvarbetarna får de inte någon ersättning för det. Juldagen och långfredagen är den enda avlönade ledigheten. ... Därför är det inte förvånande, att gruvbolagen gör fantastiska vinster. De överstiger 50 miljoner pund årligen. ... Men de svarta arbetarna har inte fått någon löneökning sedan 1914(!)” (George Padmore, *Africa: Britain's Third Empire*, London 1948, s. 27, 28). Inom den kinesiska textilindustrin gäller 12-timmarsdagen ända fram till andra världskriget, även för barn. Bomullsväverierna i Shanghai har bara 1,7 vilodagar per månad år 1930, och en rapport från den engelska generalkonsuln i Shanghai från 1924 nämner 14-timmarsdagar utan vilopaus. (Se dokument hos Jürgen Kuczynski, op. cit., s. 170-173).

³⁶ Ernest Mandel, *Marxistiske Wirtschaftstheorie*, s. 454-460.

³⁷ Fritz Sternberg (*Imperialismus*, op. cit., första kapitlet och s. 456ff) var den förste som ingående undersökte sambandet mellan löneutveckling och överskottsbefolkning (dvs industriell reservarmé). Se också kapitel 5 i föreliggande arbete.

mer än ett halvt århundrade och huvudorsaken till att dessa länder visat sig vara det imperialistiska världssystemets svagaste länkar.

Genom kapitalets massiva inträngande i råvaruproduktionen kunde råvaruprisernas hundraåriga stigande tendens brytas från och med 1873. Då kom inte bara det beryktade prisfallet på jordbruksprodukter och den stora krisen för det europeiska jordbruket, utan även mineralernas relativa pris – jämfört med på den kapitalistiska färdigvaruindustrins produkter sjönk snabbt.³⁸ Den av undersysselsättningen och den låga arbetsproduktiviteten betingade låga reproduktionskostnaden för arbetskraft i de underutvecklade länderna, vilket oavbrutet utvidgade produktivitetsskillnaden i förhållande till de industrialiserade metropolerna, måste emellertid på sikt vända denna trend med en stagnerande arbetsproduktivitet i de beroende länderna och en samtidig snabb ökning av arbetsproduktiviteten i de industrialiserade länderna var det bara en tidsfråga, tills de relativa råvarupriserna började stiga igen. Denna utveckling inleddes i och med första världskriget, bekräftades för några råvaror på 20-talet fram till den ekonomiska världskrisen 1929-32, avbröts plötsligt som en följd av krisen, framträdde emellertid på nytt i och med den nya internationella upprustningskonjunkturen på fyrtioalet och nådde sin höjdpunkt i början på koreakriget 1950.³⁹ Den imperialistiska världsekonomin specifika struktur, sådan den hade utformats vid 1800-talets slut, blev nu till ett hinder för kapitalets expansion eller, närmare bestämt, en ytterligare orsak till den genomsnittliga profitkvotens tillbakagång.

Och nu upprepades vad som hade skett redan efter 1850- och 1860-talen. Precis som råvaruproduktionen på basis av förkapitalistiska arbetsmetoder och produktionsförhållanden då, från att ha varit en källa till överprofiter genom utnyttjandet av billig arbetskraft, blev till ett hinder för kapitalets fortsatta expansion, så snart de relativa råvarupriserna steg snabbt, så förvandlades nu råvaruproduktionen på basis av manufakturkapitalistiska eller outvecklade industriella arbetsmetoder och produktionsförhållanden från en källa till koloniala överprofiter till en bromskloss för kapitalackumuleringen. Och precis som metropolens kapital vid tiden för övergången från den fria konkurrenskapitalismen till imperialismens epok besvarade denna utmaning med ett massivt inträngande i råvarufären, så reagerade det enligt samma metoder och principer vid tiden för övergången från den "klassiska" imperialismen till senkapitalismen. Precis som under 1800-talets sista tjugofem år framtvungade kapitalets genombrott i råvarufären alltsedan 1930-talet och framför allt sedan 1940-talet en grundläggande omvälvning av arbetstekniken, arbetsorganisationen och produktionsrelationerna. Om det tidigare gällde att ersätta den primitiva förkapitalistiska arbetsorganisationen med manufakturkapitalistiska och utvecklade industriella, så gällde det nu att förvandla de manufakturkapitalistiska och de utvecklade industriella arbetsorganisationerna till en utvecklad industriell arbetsorganisation. Därmed försvann emellertid en av de viktigaste anledningarna att begränsa denna strategi till underutvecklade länder. Dyra maskiner användes med mindre risk i metropolerna än i de utomeuropeiska länderna, och lönekostnadernas sjunkande andel av råmaterialens totala varuvärde gjorde utnyttjandet av koloniernas billiga arbetskraft i förhållande till metropolens dyrare allt mindre attraktivt. På så sätt uppkom överflyttningen av råvaruproduktionen till metropolerna (konstgummi, konstfiber, m.m.). Och där detta av fysiska orsaker inte var möjligt omedelbart (t ex oljeindustrin) uppstod ett växande tryck till förmån för långsiktiga

³⁸ Se Nations Unies, *Prix Relatifs des Exportations et Importations des Pays sous-développés*, New York 1949. Mellan 1896-1900 och 1926 till 1929 steg de genomsnittliga råvarupriserna med 3 % och låg delvis långt över denna nivå (amerikansk bomull: dubbla priset; likaså burmesiskt ris m m).

³⁹ Enligt den av FN publicerade *Etudes sur l'économie mondiale*, volym 1, *Les pays en voie de développement dans le commerce mondial*, FN 1963, ökade totalindexet för råvarornas exportpriser under perioden 1950-1952 till mer än tre gånger genomsnittet från 1934-1938 och låg 14 % över genomsnittet från 1924-1928. För många produkter var ökningen i förhållande till 1924-1928 mycket högre: 31 % för bomull, ull, jute, sisal; 29 % för kaffe, te och kakao; 23 % för metaller utom järn, osv. Under perioden 1950-1952 låg export-prisindexet för den bearbetande industrins produkter 10 % under genomsnittet från 1924-1928.

förberedelser för en sådan överflyttning, vars första resultat vi redan nu kan se (omfattande utlägg för oljeborrningar i Västeuropa och Nordsjön och för sökandet efter europeisk naturgas), och detta samtidigt som produktionstekniken ständigt förfinas.

Resultaten av denna omvandling av världsekonomin struktur under perioden mellan den ”klassiska” imperialismen och senkapitalismen var inte så få, men av mycket motsägelsefull natur. Skillnaden i kapitalackumulation och inkomster mellan metropolerna och den ”tredje världen” förstärktes ytterligare, då till och med den klassiska avsättningsmarknaden för de fattiga ländernas råvaruexport krympte relativt och deras produktion därför inte kunde öka i samma takt som de industrialiserade staternas produktion.⁴⁰ Detta skärpte den socioekonomiska krisen i dessa länder och stärkte befrielseörelserna bland den ”tredje världens” folk, som gynnades av imperialismens politiska försvagning under och vid slutet av andra världskriget. Revolterna ökade avsevärt riskerna för de i dessa länder investerade kapitalen och ledde i samband med de nyuppkomna industrigrenarna i metropolerna till en plötslig förändring av den långsiktiga kapitalexportens riktning. Denna gick nu inte längre huvudsakligen från metropolerna till de underutvecklade länderna, som under perioden 1880-1940, utan från en del av metropolen till andra imperialistiska länder.⁴¹

Den av konkurrensen med moderna, storindustriella och med hög arbetsproduktivitet framställda produkter betingade tillbakagången i det relativa och absoluta råvarupriset sedan koreakriget, påskyndade den relativa (i vissa fall t o m den absoluta) utarmningen av de underutvecklade länderna; den visade sig emellertid också i ett minskat intresse från det i råvaruområdet investerade imperialistiska kapitalets sida för råvaruproduktion (särskilt i halvkolonierna), ett kapital som tidigare inte bara hade tillskansat sig koloniala, utan också monopolistiska överprofiter. Det internationella monopolkapitalet blev inte bara intresserat av att framställa högindustriellt producerade, dvs billigare råvaror i stället för de av kolonialslavarna producerade råvarorna, utan också av att i stället för de billigare råvarorna själv producera färdigvaror i de underutvecklade länderna, som kunde säljas till monopolpriser.⁴² *Den på 1800-talet skapade arbetsdelningens reproduktion bryter på detta sätt gradvis samman, på grund av råvaruproduktionens plötsliga utvidgning och den ändrade profitkillnaden mellan råvaru- och färdigvaruproduktionen.* Och detta desto lättare, eftersom monopolkapitalets struktur under tiden själv har förändrats i de imperialistiska länderna. Medan monopolens export på 1800-talet och början av 1900-talet koncentrerades på konsumtionsvaror, kol och stål, försköts exportindustrins tyngdpunkt efter den ekonomiska

⁴⁰ Här följer några siffror om den syntetiska råvaruproduktionens tillväxt i förhållande till den naturliga. Konstfiberframställningens andel av världsproduktionen av textilråvaror ökade från 9,5 % 1938 och 11,5 % 1948 till 27,6 % 1965. Konstgummiframställningens andel av den totala världsproduktionen av naturligt och syntetiskt gummi ökade från 6,4 % 1938 till 25,9 % 1948 och 56 % 1965 (Paul Bairoch, *Diagnostic de l'Evolution économique du tiers-monde 1900-1966*, s. 165, Paris 1967). Den kapitalistiska världens plastframställning ökade från 2 miljoner ton 1953 till 13 miljoner ton 1965, mer än den sammanlagda världsproduktionen av metaller utom järn. Samme författare visar på en mycket förbättrad ekonomi i råvaruförbrukningen (minskande råvaruinput för samma mängd slutprodukt) på grund av de tekniska framstegen (op. cit., s. 162).

⁴¹ Av de engelska kapitalplaceringarna i utlandet under perioden 1927-1929 var endast 13,5 % av den totala summan på 4 miljarder pund investerade i industrialiserade länder, medan 86,5 % var investerade i utvecklingsländer (därav 37,5 % i de ”vita” samväldesländerna). Av de sammanlagda investeringarna i utlandet på 6,6 miljarder pund 1959 ökade de industrialiserade ländernas andel till 33 % (plus 24 % för de ”vita” samväldesländerna) (Michael Barratt-Brown, *After Imperialism*, s. 110, 282; London 1963). Nu är USA den ledande kapitalexporterande makten och där är omsvängningen ännu tydligare: av de 50 miljarder \$, som exporterades efter andra världskriget, gick 2/3 till industrialiserade länder fram till 1960 och 3/4 under perioden efter 1960. Se också Pierre Jalée, *L'Impérialisme en 1970*, Paris 1969, s. 77-78.

⁴² Det klaraste exemplet utgörs av Latinamerika där de utländska investeringarna i den bearbetande industrin enligt OECD-källor år 1966 uppgick till 5,3 miljarder \$, mot 4,9 miljarder i oljeindustrin (inkl raffinaderier och distributionssystem), 1,7 miljarder i gruvindustrin och 3,8 miljarder i bankerna, försäkringsbolagen, offentliga tjänster och plantager.

världskrisen 1929 och framför allt efter andra världskriget allt mer mot maskiner, fortskaffningsmedel och utrustningsartiklar. Dessa varugrupper vikt i ett lands exportsortiment har nästan blivit till indiciet på graden av industriell utveckling.⁴³ Med exporten av element av det fasta kapitalet ökar givetvis samtidigt de avgörande monopolgruppernas intresse för den tredje världens industrialisering. Detta – och inte huvudsakligen filantropiska eller politiska hänsyn – är roten till den ”utvecklingsideologi” som uppstått i metropolerna.

Innebär denna förändring av världsekonomin struktur en tendens till en slutlig fullständig industrialisering av tredje världen, till en generalisering av det kapitalistiska produktions sättet och en homogenisering av världsekonomin? Absolut inte. Den betyder endast att formen för utvecklingens och underutvecklingens samexistens förändras, eller snarare: att det utbildas en ny klyfta mellan kapitalackumuleringen, produktiviteten och mervärdekvoten, en klyfta som, även om den är annorlunda utformad, är ännu mer uttalad än i den ”klassiska” imperialismens epok.

Vad beträffar klyftan i kapitalackumuleringen, så måste vi påpeka, att största delen av de imperialistiska kapitalinvesteringarna i de underutvecklade länderna inte kommer till stånd genom faktisk kapitalexport, utan genom återinvestering av förverkligade profiter, ökat ianspråktagande av den lokala kapitalmarknaden, ökad uppsugning av det i själva de underutvecklade länderna producerade mervärdet och av merprodukten inom jordbruket. Särskilt vad gäller Latinamerika har vi här mycket exakta data.⁴⁴ Även ”avtappningen”, nettoutflödet av värde, till metropolernas fördel och de ekonomiskt beroende ländernas nackdel fungerar fortfarande utan avbrott. Ja, man kan faktiskt utan att överdriva säga, att denna överföring av nettovärde är ännu större nu än tidigare, inte bara på grund av överföringen av de imperialistiska bolagens utdelningar, räntor och direktörsarvoden och den ökande skuldsättningen⁴⁵, utan också på grund av det allt *ojämnare bytet*.⁴⁶

Detta leder oss till frågan om produktivitetsklyftan. Det ojämna bytet på världsmarknaden uppkommer genom en skillnad i två nationers genomsnittliga arbetsproduktivitet, vilket Marx förtydligade i det 20:e kapitlet i *Kapitalets* första band.⁴⁷ (Detta har i och för sig inget att göra med de framställda varornas materiella natur – om det är råvaror eller färdigvaror, jordbruksprodukter eller industriprodukter.) Nu är produktivitetsklyftan mellan moderna, industriellt framställda konsumtionsvaror och halvautomatiskt producerade maskiner och fortskaffningsmedel utan tvekan ännu större än den mellan manufakturmässigt eller primitivt industriellt framställda råvaror å ena sidan och industriella färdigvaror å den andra.

Samtidigt med denna utveckling växer klyftan mellan mervärdekvoterna. På grund av den industriella reservarméns tillbakagång blir en utökad produktion av absolut mervärde praktiskt omöjlig i de imperialistiska länderna. Samtidigt ökar visserligen försöken att höja

⁴³ Den andel av de imperialistiska makternas export, som består av ”maskiner och transportmedel”, vilken var 6,5 % 1890 och 10,6 % 1910 för Storbritanniens del, ökade till mer än 40 % 1968 för USA, Storbritannien och Japan, och till 46 % 1969 för Västtyskland.

⁴⁴ Theotonio Dos Santos (op. cit., s. 75-78) beräknar, att 15 miljarder dollar rann ut från Latinamerika till USA i form av aktieutdelningar, räntor, mm på de utländska investeringarna under perioden 1946-1968. De från USA till Latinamerika faktiskt exporterade nya kapitalen uppgick till 5,5 miljarder dollar netto och var alltså mycket mindre än detta mervärdeutflöde.

⁴⁵ Pearson-rapporten om ”utvecklingens årtionde” (*Partners in Development, Report of the Commission on International Development*, London 1969) ger en träffande bild av de halvkoloniala ländernas våldsamt ökande skuldsättning. Mellan 1961 och 1968 har denna ökat från 21,5 miljarder dollar till 47,5 miljarder (s. 371). Det årliga utflödet av låneamorteringar och vinster på utländska investeringar överstiger redan 25 % av exportinkomsterna i Brasilien, Mexiko, Argentina, Colombia, Venezuela, Chile och Iran samt 20 % av samma inkomster i Indien och Tunisien (s. 374).

⁴⁶ Se kapitel 11.

⁴⁷ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 583-584.

arbetsintensiteten. *Kapitalets* ansträngningar koncentreras också på en utökad framställning av relativt mervärde, visserligen bara i den mån produktivitetsökningens motsägelsefulla resultat för mervärdekvoten kan neutraliseras.⁴⁸

Läget i de underutvecklade länderna är annorlunda. Den begynnande industrialiseringen och den därmed förknippade ökningen av den genomsnittliga samhällsliga arbetsproduktiviteten möjliggör där en betydande sänkning av arbetskraftens reproduktionskostnader, även om detta sjunkande värde inte alltid tar sig uttryck i ett sjunkande penningpris (bl a på grund av den ihållande inflationen). Ökningen av den genomsnittliga samhällsliga arbetsproduktiviteten resulterar emellertid inte i någon tillväxt av arbetskraftens moraliskt-historiska reproduktionskostnader, dvs nya behov införlivas inte (eller endast i mycket begränsad omfattning) med arbetslönen. Detta kan å ena sidan hänföras till det faktum, att den industriella reservarméns långsiktiga utveckling går i motsatt riktning i halvkolonierna jämfört med metropolerna, eftersom den ytterst långsamma industrialiseringen inte kan hålla jämna steg med den takt i vilken de fattiga bönderna fördrivs från jorden. Det utländska kapitalets gradvisa överföring från råvaru- till färdigvaruproduktionen förstärker ytterligare denna trend, eftersom den senare är kapitalintensiv, medan den förra var relativt arbetsintensiv. Sålunda höll sig lönearbetets andel av den sysselsatta befolkningen i Latinamerika konstant på 14% mellan 1925 och 1963 medan industriproduktionens andel av bruttonationalprodukten fördubblades från 11 till 23%.⁴⁹ Å andra sidan förhindrar del av den växande industriella reservarmén betingade ogynnsamma styrkeförhållandet på arbetsmarknaden, att massan av industri- och gruvproletariatet organiserar sig effektivt i fackföreningar, vilket i sin tur får till resultat att varan arbetskraft säljes under sitt värde. Kapitalet får på så sätt möjlighet att kompensera profitkvotens tillbakagång med en ökning av mervärdekvoten, närmare bestämt via en sänkning av reallönen, vilket exempelvis var fallet i Argentina 1956-1960, i Brasilien 1964-1966 och i Indonesien 1966-1967.⁵⁰

Arbetskraftens lägre pris i de beroende, halvkoloniala länderna möjliggör visserligen en högre genomsnittlig profitkvot – vilket i sista hand är förklaringen till att utländskt kapital överhuvudtaget kommer till dessa länder. Men det skapar samtidigt hinder för kapitalets vidare ackumulation, eftersom den låga reallönen och arbetarnas ringa behov sätter snäva gränser för den inre marknadens utvidgning. Så upprepas här, vad vi betonade redan i den korta analysen av imperialismens blomstringstid: det inhemska kapitalet föredrar att investera utanför industrin. Denna tendens förstärks ytterligare av det faktum, att den med modern teknologi (även om det ofta är med västerlandets ”avlagda” utrustning) utrustade industrin oftast lider av outnyttjad produktionskapacitet och bristande ”economies of scale”.⁵¹ Detta bromsar i sin tur upp kapitalkoncentrationen, försvårar den utvidgade reproduktionen, gynnar kapitalutflödet till icke-industriella och icke-produktiva sektorer och utökar armén av icke-sysselsatta eller undersysselsatta proletärer och halvproletärer. Här börjar underutvecklingens verkliga

⁴⁸ Se kapitel 5.

⁴⁹ André Gunder Frank, *Lumpenbuesia: Lumpendesarrollo*, Caracas 1970, s. 110. Källorna utgörs av officiella publikationer från Förenade Nationerna (CEPAL och Internationella Arbetsbyrån).

⁵⁰ Ruy Mauro Marini uppskattar reallönesänkningen för industriarbetarna i Sao Paulo – det största industricentrat i Brasilien – till 15,6 % under de två åren närmast efter militärkuppen 1964, och detta på basis av det officiella levnadskostnadsindexet, som säkerligen underskattar prishöjningarna (*Subdesarrollo y Revolución*, Mexiko 1969, s. 134). Mellan 1958 och 1968 har minimilörens köpkraft sjunkit med 62 % (Emile Sader, *Sur la politique économique lieenne*, i *Critiques de l'économie politique*, nr 3, april-juni 1971).

⁵¹ Se också Urs Müller-Plantenberg, *Technologie et Dépendance*, i *Critiques de l'économie politique*, nr 3, april-juni 1971.

”djävulscirkel”, inte i den efter vad man påstår alltför låga nationalinkomsten, som skulle bero på en alltför låg sparkvot.⁵²

Den kapitalistiska världsekonomin struktur i senkapitalismens tidsålder, som är ett resultat av denna utveckling, skiljer sig alltså från den i den klassiska imperialismens tidsålder genom en del viktiga kännetecken. Den reproducerar och förstärker produktivitets-, inkomsts- och välståndsklyftan mellan de imperialistiska och de underutvecklade länderna. De underutvecklade ländernas andel av världshandeln minskar i stället för att öka eller förbli densamma – och den minskar snabbt. Alla privata och offentliga kapitalöverföringar från metropolerna håller inte jämna steg med värdeöverföringen i motsatt riktning, vilket leder till att den tredje världens länder utarmas relativt i förhållande till de imperialistiska länderna. Den tredje världens snabbt minskande andel av världshandeln – från ca 32% år 1950 till ca 17% år 1970 – innebär visserligen inte att de imperialistiska ländernas beroende av vissa strategiska råvaror (uran, järnmalm, olja, nickel, bauxit, krom, mangan, osv), som de halvkoloniala länderna exporterar, har gått tillbaka absolut. Tvärtom: det har ökat absolut.⁵³ Men inom ramen för den kapitalistiska världsekonomin kommer motsättningen mellan varans bruksvärde och bytesvärde till uttryck i det faktum, att imperialismens beroende av de fattiga ländernas råvaror åtföljs av en relativ minskning av det pris som betalas för samma råvaror, alltså en relativ sänkning av råvaruvärdet.

Den ojämna och kombinerade utvecklingen av kapitalistiska, halvkapitalistiska och förkapitalistiska produktionsförhållanden under kapitalistiska utbytesförhållanden utgör grundvalen för problematiken angående värdelagens konkreta effekt på internationell nivå, dvs världsmarknadsprisernas uppkomst och deras återverkningar på de nationella ekonomierna. Utan tvekan finns det bara en värdelag⁵⁴; dess funktion är att reglera fördelningen av de ekonomiska resurser som står till samhällets förfogande i enlighet med fluktuationerna i den solventa samhälleliga efterfrågan, dvs i enlighet med konsumtions- och inkomststrukturen, via utbytet av på medellång sikt ekvivalenta arbetsmängder. Men detta allmänna konstaterande förklarar inte *hur* värdelagen arbetar på världsmarknaden.

Även om Marx behandlade detta problem flera gånger⁵⁵, så analyserade han det inte systematiskt i *Kapitalet*. På grundval av hans anmärkningar, logiken i hans teori och analysen av den kapitalistiska världsmarknadens utveckling under de senaste 150 åren kan man emellertid formulera följande tio grundsatser:

1. Under de kapitalistiska produktionsförhållandenas villkor utbildas enhetliga produktionspriser (det sker alltså en långtgående utjämning av profitkvoterna) endast på den nationella

⁵² Paul A. Baran (*The Political Economy of Growth*) har utsatt denna tes inom den akademiska nationalekonomin för en ingående och övertygande kritik.

⁵³ Pierre Jalée analyserar detta beroende i detalj (op. cit., s. 25-56). Bairoch (op. cit., s. 76) konstaterar, att utvecklingsländernas andel av världsproduktionen av järnmalm ökade från 7 till 37 %, deras andel av världsproduktionen av bauxit från 21 till 69 % och deras andel av oljeutvinningen från 25 till 65 % mellan 1928 och 1965.

⁵⁴ Pierre Naville sparkar upp öppna dörrar, när han framställer detta faktum som en stor upptäckt (*Le Salaire socialiste*, Paris 1970, s. 14-30). Men han drar den falska slutsatsen, att denna ”enda värdelag” reglerar samtliga ekonomiska relationer i hela världen (inkl Sovjetunionen) (s. 24-25). Värdelagen var den ”enda” på världsmarknaden redan på 1800-talets mitt; men på den tiden reglerade den inte på något sätt de ekonomiska resursernas fördelning på olika produktionsgrenar i Kina; därtill krävdes en omvälvning av de kinesiska produktionsförhållandena. Och den gör det inte heller i dag, vare sig i Kina eller Sovjetunionen. Naville glömmar, att i kapitalismens tidsålder bestäms denna reglering inte av varornas rörelse, utan av kapitalens rörelse (det var länge sedan vi levde under den enkla varuproduktionen). Och kapitalen får nu inte röra sig fritt varken i Kina eller i Sovjetunionen, där investeringarna inte heller på något sätt bestäms av marknadslagen (dvs i sista hand av värdelagen).

⁵⁵ Bl.a. *Das Kapital*, I, kapitel 20; *Das Kapital*, III, s. 224-225; *Das Kapital*, III, kapitel 14, del V; *Das Kapital*, III, slutet av kapitel 20; *Das Kapital*, III, slutet av kapitel 39; *Das Kapital*, III, s. 811-821; *Das Kapital*, III, kapitel 50, s. 881-882; *Theorien über den Mehrwert*, III, s. 298-306; *Grundrisse*, s. 755, osv.

marknaden (i den förkapitalistiska varuproduktionen kan det t o m finnas olika varuvärden på regionala marknader i samma land, beroende på varierande arbetsproduktivitet i olika områden, om den nationella varucirkulationen försvåras).⁵⁶

Endast om det skett en allmän internationell utjämning av profitkvoterna genom ett internationellt helt rörligt kapital och en fördelning av kapitalen på alla världsdelar, oberoende av kapitalinnehavarnas nationalitet och ursprung (dvs i praktiken endast om det finnes en homogeniserad kapitalistisk världsekonomi och en kapitalistisk världsstat), skulle värdelagen leda till enhetliga priser överallt.⁵⁷

2. Att enhetliga produktionspriser bara finns på ”nationella” marknader leder nödvändigtvis till varierande varuvärden i olika nationer. Denna specifika effekt av värdelagen på internationell nivå betonade Karl Marx flera gånger; den beror på nationellt varierande arbetsproduktivitet och -intensitet (och på varierande varuvärden), på kapitalets olika organiska sammansättning i olika länder, på nationellt varierande mervärdekvoter, m m. På världsmarknaden värderas arbetet i nationen med högre arbetsproduktivitet som intensivare arbete, dvs produkten av en arbetsdag i denna nation byts mot produkten av mer än en arbetsdag i de underutvecklade länderna.

3. Vid export av varor från ett land med högre till ett land med lägre arbetsproduktivitet erhåller exportvarornas innehavare en överprofit, eftersom de kan sälja sina varor till ett pris, som är högre än produktionspriset på den egna inre marknaden, men lägre än det ”nationella” värdet i importlandet.

4. Är exportens omfattning så stor, att den behärskar hela avsättningsmarknaden i importlandet, så kommer det ”nationella” varuvärdet i importlandet efter en viss tid att anpassa sig till det exporterande landets varuvärde genom konkurrensen från importvarorna, dvs extraprofiten kommer att försvinna. Om efterfrågan på denna vara ökar språngartat i importlandet och inte kan täckas av importen, så uppstår utrymme för en nationell industri med högre arbetsproduktivitet i stället för den gamla, ruinerade och efterblivna industrin (fallet med textilindustrin i Ryssland, Italien, Japan, Spanien 1860-70, delvis t o m i Indien och Kina 1890-1900), även om arbetsproduktiviteten i dessa ”nationella” industrier är lägre än exportlandets.

5. Förblir exportens omfattning så begränsad, att den inte kan bestämma den samhälleligt nödvändiga arbetsmängden för den givna varan i importlandet, så förblir varuvärdet där högre än i exportlandet, och exportlandets exportvaror ger fortfarande upphov till en överprofit (detta är exempelvis fallet med farmaceutiska produkter, som de imperialistiska metropolerna exporterar till Indien, Sydostasien och Afrika).

6. Om ett land har monopol på produktionen av en viss vara, så är dess produktionsbetingelser bestämmande för världsmarknadspriset (vilket naturligtvis också innebär, att den i framställningslandet vanliga genomsnittsprofiten utökas med en monopolprofit). Samma regel gäller, *mutatis mutandis*, för det fall att ett land inte har monopol på produktionen, men väl på exporten av denna vara.

7. Om inte något land har monopol på framställningen eller exporten av en viss vara, så bestäms världsmarknadspriset av det internationellt genomsnittliga varuvärde, som är erforderligt för att täcka den sammanlagda internationella solventa efterfrågan. Detta

⁵⁶ Exempelvis Indien, där priserna på basfödoämnen ännu är mycket varierande i olika stater, där det kan vara hungersnöd i den ena staten, medan livsmedelspriserna i grannstaten är normala. En fullständigt fri varu- och kapitalcirkulation är uppenbarligen en förutsättning för att det skall bildas enhetliga varuvärden (*Das Kapital*, band 3, s. 206).

⁵⁷ Se utvidgningen av denna analys i kapitel 10 i föreliggande arbete.

genomsnittsvärde kan här ligga lika högt över det mest produktiva landets, som det kan ligga långt under det mest efterblivna landets.⁵⁸

8. Om ett land med lägre genomsnittlig arbetsproduktivitet än det internationella genomsnittet finner anledning att framställa vissa produkter enbart för exportändamål, så kommer denna exportvaras värde inte att bestämmas av de specifika, i produktionen verkligen förbrukade arbetsmängderna, utan av ett hypotetiskt genomsnitt (dvs av de arbetsmängder som produktionen hade krävt, om den genomförts med internationellt genomsnittlig arbetsproduktivitet). I detta fall gör landet en materiell förlust genom exporten, dvs i utbyte för de i produktionen av dessa varor förbrukade arbetsmängderna får man tillbaka ekvivalenten för en mindre arbetsmängd. Men landet kan även i detta fall göra en absolut vinst på denna exportaffär, om man använder annars outnyttjade marktillgångar och arbetskraft för den; det kommer emellertid att utarmas relativt – åtminstone förhållande till de länder, som importerar dessa exportvaror.⁵⁹

9. Alla hittills nämnda utvecklingstendenser förutsätter mer eller mindre utbredda kapitalistiska produktionsförhållanden i nationer som driver handel med varandra (se citatet ur Engels' brev till Conrad Schmidt i början av detta kapitel). Om produktionsförhållandena i ett land bara är kapitalistiska på ett marginellt sätt och om man exporterar varor, som framställs under för- eller halvkapitalistiska villkor, så kan tendensen att exportera varorna under deras "nationella" värde förstärkas ytterligare, bl a eftersom den i varupriset ingående "arbetslönen" ofta ligger långt under värdet på varan arbetskraft just i sådana områden, där producenterna är halvproletärer, som fortfarande förfogar över en egen livsmedelsproduktion, eller där det finns många småbönder, som driver jordbruk för sitt eget uppehälle och vars konsumtion begränsas till ett fysiologiskt minimum.⁶⁰

10. Just *på grund av skillnaden* i varuvärde och arbetsproduktivitet i alla länder, som är integrerade i den kapitalistiska världsmarknaden, tvingar värdelagen obönhörligen de efterblivna länderna med lägre arbetsproduktivitet till en för dem ofördelaktig specialisering på världsmarknaden. Försöker de sig trots allt på produktion av högvärdiga industrivaror (i små serier och med jättelika omkostnader), så är de dömda att sälja dessa med förlust på den inre marknaden, eftersom skillnaden i framställningskostnader jämfört med de industrialiserade nationerna blir alltför stor i förhållande till skillnaden mellan det "nationella" varuvärdet och det som gäller på världsmarknaden. Endast det skyddande monopolet på utrikeshandeln kunde rädda Ryssland och Kina från detta öde efter de socialistiska revolutionerna.

⁵⁸ Detta förklarar delvis de betydande fluktuationerna i världsmarknadspriserna på livsmedel inom relativt korta tidsintervall: vid en plötslig, om än bara marginell, livsmedelbrist på världsmarknaden kan världsmarknadspriset plötsligt komma att bestämmas av produkterna från den relativt ofruktbara jorden i de minst produktiva länderna, som i normala fall överhuvudtaget inte skulle kunna exportera. Då världshandeln med exempelvis spannmål bara berör några procent av världspröduktionen, kan en marginell efterfrågeökning i ett stort land plötsligt öka dess omfattning med 25 eller 50 %.

⁵⁹ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 248.

⁶⁰ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 813-814. *Theorien über den Mehrwert*, II, s. 168-169.

3. Överprofitens tre huvudkällor i den moderna kapitalismens utveckling

I kapitel 2 konstaterade vi, att frågan om imperialismen måste betraktas som en kvalitativ förändring av den kapitalistiska världsekonomin struktur. Därmed har vi att göra med en upprepning av ett av de grundläggande problemen i Marx' analys av kapitalet i internationell skala, nämligen förhållandet mellan kapitalkoncentration och konkurrens.

Vi har redan pekat på att det kapitalistiska produktionssättets tillväxt är en jämviktsstörande tillväxt. Vi måste likaså komma ihåg, att frågan om kapitalets utbredning till nya produktionsområden – antingen tekniskt eller geografiskt – i sista hand bestäms av en profitskillnad, dvs på en och samma gång av ett relativt kapitalöverskott, av kapitalets relativa orörlighet och av den relativt begränsade utjämningen av olika profitkvoter. Därav kan vi dra slutsatsen, att det kapitalistiska produktionssättets verkliga tillväxt inte åtföljs av en *faktisk utjämning av profitkvoten*.¹

Här framträder ett samband – i själva verket en identitet – mellan två konstateranden: liksom det i reproduktionsscheman förklarade jämviktstillståndet i den kapitalistiska produktionen bara är ett undantag i produktionens jämviktsstörande tillväxtsprocess, så är den faktiska utjämningen av alla kapitalens profitkvoter bara ett undantagstillstånd i den process, där dessa kapital flyter hit och dit mellan de olika investeringsområdena. Den utvidgade reproduktionens normala tillstånd är alltså ett tillstånd av *profitskillnad, där jakten på överprofit är den viktigaste stimulansen för ökad kapitalackumulation*. Säger man, att kapitalackumulationen äger rum under konkurrensens tvång, så innebär detta bara att utvidgad reproduktion under tvånget att reducera kostnadspriset är utvidgning av det fasta kapitalet, alltså högre arbetsproduktivitet, alltså ökad organisk sammansättning av kapitalet, alltså besparing av samhälleligt nödvändig arbetstid, alltså tillägnelse av det mervärde som variabelt kapital skapar på andra områden, alltså möjlighet att tillägna sig överprofit. Säger man, att kapitalackumulationen är ett sätt att utvidga produktionen av relativt mervärde eller att reproducera den industriella reservarmén i utvidgad skala, för att på så sätt hålla nere lönerna absolut eller relativt, så leder det hela till samma omfördelning av det samhälleligt skapade mervärdet till fördel för de starkast ackumulerade kapitalen med den högsta organiska sammansättningen. Säger man, att kapitalackumulationen är en reaktion på den sjunkande genomsnittsprofitkvoten, så är det uppenbart, att de starkaste kapitalen inte nöjer sig med att öka *profitmängden*, utan att de också försöker höja sin *profitkvot*. Säger man, att kapitalackumulationen beror på mervärdets realisering, så står man likväl till sist inför frågan om jakten på överprofiter, inom ramen för de ”många kapitalen”, dvs den kapitalistiska konkurrensen. Ty gentemot de kapital, som bara kan realisera en del av sitt mervärde och bara under eller just på genomsnittsprofitkvoten, har de kapital en fördel vilka lyckas realisera sitt varuvärde med ett ”påslag” så att säga, dvs. med ett tillägg av en del av det mervärde som skapats på andra områden, dvs. med överprofit som resultat: ”Den överprofit som ... ett individuellt kapital realiserar i en viss produktionssfär ... härrör, bortsett från tillfälliga avvikelser, ur en minskning av kostnadspriset, alltså av produktionskostnaderna. Denna minskning beror antingen på det faktum att kapitalet används i större

¹ K. Marx: ”De individuella profitkvoterna i de olika produktionssfärerna är själva mer eller mindre osäkra; men i den mån de framträder, är det inte deras likformighet, utan deras olikhet som framträder. Själva den allmänna profitkvoten framstår emellertid bara som profitens lägsta gräns, inte som en empirisk, direkt synlig form av den verkliga profitkvoten.” (*Das Kapital*, band 3, s. 380). Se även s. 381-382: ”Profitkvoten kan däremot variera t o m inom samma sfär för varor med samma pris, beroende på de olika villkor under vilka olika kapital producerar samma vara; ty det enskilda kapitalets profitkvot bestäms inte av varans marknadspris, utan av skillnaden mellan marknadspriset och kostnadspriset. Och dessa olika profitkvoter, först inom samma sfär och sedan inom de olika sfärerna, kan bara utjämnas genom ständiga fluktuationer.”

mängd än den genomsnittliga, så att produktionens *faux frais* reduceras, medan de allmänna orsakerna till ökningen av arbetets produktivkraft (samarbete, arbetsdelning, osv.) kan bli effektiva i högre grad, på ett mer intensivt sätt, eftersom deras verksamhetsfält har blivit större; eller på det faktum att man, bortsett från det fungerande kapitalets omfång, använder bättre arbetsmetoder, nya uppfinningar, förbättrade maskiner, kemiska tillverkningshemligheter, m.m., kort sagt, nya och förbättrade produktionsmedel och produktionsmetoder, som är bättre än genomsnittet.”²

Men är inte denna dubbla process av kapitalmängdens utvidgning och sänkningen av varornas kostnadspris genom förbättrade maskiner och kapitalets högre organiska sammansättning just innebörden och resultatet av den under konkurrensens tvång genomförda kapitalackumuleringen överhuvudtaget? Och är det inte därför berättigat att beteckna denna som dominerad av en rastlös jakt på överprofiter?

Men så snart man erkänt att den utvidgade reproduktionens process bestäms av jakten på överprofiter, uppstår nästa fråga: Hur kan överprofit skapas i en ”normal” kapitalistisk ekonomi? Här finner vi en bekräftelse på vad vi utvecklade redan i det första kapitlet. Det är omöjligt att reducera villkoren för uppnåendet av överprofiter till en enda faktor; vi måste ta hänsyn till det kapitalistiska produktionssättets samtliga rörelselagar. Under kapitalismen uppstår överprofiter:

1. Om kapitalets organiska sammansättning hos ett visst kapital är *lägre* än det samhällliga genomsnittet och institutionella eller strukturella faktorer samtidigt förhindrar, att det i dessa sektorer skapade mervärdet, som ligger över genomsnittet, ingår i profitkvotens allmänna utjämningsprocess.³ Detta är exempelvis källan till den kapitalistiska absoluta jordröntans överprofit.
2. Om kapitalets organiska sammansättning vid profitkvoternas utjämning ligger över det samhällliga genomsnittet, dvs. om ett visst kapital kan utnyttja ett produktivetsförspång och på så sätt tillägna sig en del av det i andra sektorer skapade mervärdet. ”Ur vår analys framgår hur marknadsvärdet (och allt som sagts härom gäller, med erforderliga inskränkningar, också produktionspriset) inbegriper en överprofit för dem som producerar under de bästa villkoren i varje särskild produktionssfär.”⁴
3. Om priset som betalas för arbetskraften kan pressas ned under sitt samhällliga värde, dvs. under sitt samhällliga genomsnittspris, eller, vilket är samma sak, om arbetskraft kan köpas i länder, där dess värde (eller genomsnittspris) ligger under värdet (genomsnittspriset) i landet där varorna säljs.⁵ I de här fallen uppkommer överprofiter ur en mervärdekvot, som är högre än det samhällliga genomsnittet.
4. Om priset som betalas för det konstanta kapitalets olika beståndsdelar kan pressas ned under det samhällliga genomsnittet (produktionspriset). (I praktiken kan detta normalt sett bara ske med det cirkulerande konstanta kapitalet och inte med det fasta.)

² K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 657.

³ ”En överprofit kan emellertid också uppkomma, om vissa produktionssfärer befinner sig i ett sådant läge, att de kan undandra sig varuvärdets omvandling till produktionspriser och därmed profitens reduktion till genomsnittsprifiten.” (*Das Kapital*, band 3, s. 209).

⁴ Op. cit., s. 208-209.

⁵ ”I själva verket är det direkta intresse, som den enskilda kapitalisten eller kapitalet i en viss produktionssfär har i utsugningen av de av honom direkt sysselsatta arbetarna, begränsat till att göra en extra vinst, en profit över genomsnittet, antingen genom exceptionellt överarbete eller sänkning av lönen under genomsnittet eller genom det utnyttjade arbetets exceptionella produktivitet.” (K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 207).

5. Om det cirkulerande kapitalets (och därmed det variabla kapitalets) reproduktion påskyndas, dvs. om omslagstiden för ett visst cirkulerande kapital är kortare än för det samhälleliga genomsnittliga cirkulerande kapitalet.

I alla dessa fall har vi att göra med överprofiter, som på kort sikt *inte* ingått i utjämningsprocessen, dvs. inte lett till en samhällelig ökning av den genomsnittliga profitkvoten. De kan därför åtföljas av en sänkning av den genomsnittliga profitkvoten, vilket också oftast sker. Monopolkapitalismens klassiska fall, där det i flera sektorer uppkommer en överprofit som skyddas av monopolet, visar hur överprofiten, om dess omfång är betydande, till och med förstärker sänkningen av genomsnittsprofitkvoten, eftersom dessa överprofiter slits bort från den mervärdemängd, som skall fördelas i de icke-monopoliserade sektorerna. Hur kommer det sig nu, att det inte förekom några graverande internationella kapitalrörelser (och därför inte heller någon betydande störning av den ursprungliga kapitalackumulationens elementära process i de relativt efterblivna länderna) under den fria konkurrenskapitalismens period, medan de framträdde i stor skala i imperialismens tidsålder? Följande faktorer förhindrade uppkomsten av en internationell profitskillnad eller reducerade den till ett minimum:

1. Den strukturellt viktiga reservarmén i de först industrialiserade länderna, som möjliggjorde en långvarig stagnation eller sänkning av reallönerna (i händelse av en helt tillfällig ökning) och därför erbjöd relativt obetydlig stimulans för utnyttjandet av de efterblivna ländernas billiga arbetskraft;
2. den av den industriella reservarméns omfattning förorsakade institutionella svagheten i den permanenta proletära klasskampen resp. de proletära kamporganisationerna, i främsta rummet fackföreningarna⁶;
3. produktivitetsskillnaden mellan jordbruket å ena sidan och den unga storindustrin å den andra var en källa till ojämnt byte och till industrikapitalets överprofit, eftersom kapitalets inträngande i jordbruket och den kapitalistiska jordröntans uppkomst bara genomfördes på ett marginellt sätt⁷;
4. fritt tillgängliga investeringsområden existerade i riklig mängd i Västeuropa (och i Nordamerika), bl.a. på grund av det ständigt expanderande järnvägsbygget, industrialiseringen av en rad produktionsområden som gruvorna, textilindustrin, maskinkonstruktionsindustrin, skogindustrin, järn- och stålindustrin, tegelindustrin, cementindustrin, m.fl.

Men samma faktorer, som låg bakom kapitalets dominerande internationella orörlighet (eller en i stort sett till Västeuropa begränsad rörlighet) under det kapitalistiska produktionssättets första århundrade, började verka i motsatt riktning från och med 1870-talet:

1. Den snabba och oavbrutna emigrationen av arbetskraft från Västeuropa till de utomeuropeiska länderna (i första hand Nordamerika), som påskyndades av 1848-års revolution; Väst-

⁶ På denna punkt har Fritz Sternberg fel. Han var den förste som ingående undersökte betydelsen av den industriella reservarméns långsiktiga fluktuationer för kapitalismens utveckling. Men han hävdar (*Der Imperialismus*, op. cit., s. 579), att det amerikanska fallet bevisar, att fackföreningarna inte bestämmer arbetslönerna, ty i USA är lönerna mycket högre och fackföreningarna mycket svagare än i Västeuropa. (Sternbergs bok skrevs innan CIO:s uppkomst, och då var detta helt riktigt.) Sternberg glömmer här bort det av Marx betonade historiskt-traditionella elementet i värdet av varan arbetskraft, som i USA *var givet från kapitalismens begynnelse*, på grund av bristen på arbetskraft och utvandringen västerut vilket länge försvårade kapitalismens snabba expansion. I Europa och på andra håll bestämmer visserligen den industriella reservarméns långsiktiga fluktuationer de långsiktiga möjligheterna till ökade reallöner; men även där dessa möjligheter finns, är deras *förverkligande* beroende av arbetarklassens kamp och alltså även av fackföreningarnas styrka. Jämför exempelvis den tyska och den franska reallönen före det första världskriget, som förvisso inte kan förklaras genom skillnader mellan de båda ländernas industriella reservarméer.

⁷ T ex i Frankrike, Belgien och Tyskland.

och Mellaneuropas tydliga omvandling till en industriell verkstad för hela världen, varigenom hantverkarnas och böndernas ruin och den industriella reservarméns tillväxt inte längre ägde rum i så stor utsträckning i Väst- som i Öst- och Sydeuropa och framför allt på de andra kontinenterna, försakade på lång sikt en minskning av samma industriella reservarmé i västern och en stärkning av arbetarorganisationerna, vilket ledde till en långsamt, men kontinuerligt stigande reallön.⁸ På så sätt uppstod ett intresse av att utnyttja billig arbetskraft utanför Väst-europa och Nordamerika.

2. Produktivitetsskillnaden mellan jordbruk och gruvor å ena sidan och bearbetande industri å den andra ledde till motsatt resultat. Det uppstod en växande otillfredsställd efterfråga på en rad livsviktiga råvaror, vilket förstärktes av de för den brittiska bomullsindustrin katastrofala följderna av det amerikanska inbördeskriget, dvs ofta absolut och i varje fall relativt stigande råvarupriser. (Bomullspriset steg oavbrutet mellan 1849 och 1870.)

3. De västeuropeiska ländernas industrialisering nådde ett första tak efter 1860-talets boom i Frankrike och industrialiseringens första år i det nya Tyska Riket: ångmaskinstekniken som härstammade från den första industriella revolutionen var nu allmänt utbredd. Överskottskapital fanns i riklig mängd i flera västeuropeiska länder. En tilltagande kapitalkoncentration och ökande kostnader för nyanläggningar i redan industrialiserade branscher – senare en tilltagande trustbildning och monopolisering – måste leda till en snabb ökning av dessa kapital, som jagade nya investeringsfält.

4. På lång sikt inleddes en allmän sänkning av profitkvoten; den betingades av den betydande ökningen av kapitalets organiska sammansättning.⁹ Snabb kapitalexport till mindre utvecklade länder, vilket började i massiv skala på 1880-talet, var ett svar på alla dessa problem. Överprofiter uppnås nu av de exporterade imperialistiska kapitalen genom att:

1. Kapitalet placerades i sådana länder och områden, där dess genomsnittliga organiska sammansättning var betydligt lägre än i västerns bearbetande industri och därför möjliggjorde en mycket högre profitkvot.

2. Denna profitkvot steg ytterligare, eftersom mervärdekvoten i de beroende länderna ofta var högre än i metropolen; orsaken till det var att reservarméns långsiktiga tillväxt ledde till en sänkning av priset på varan arbetskraft under dess värde och av varje varas värde långt under dess värde i väst.¹⁰

⁸ Om sambandet mellan den industriella reservarméns långsiktiga nedåtgående trend och de övriga beskrivna utvecklingarna, se Fritz Sternbergs ingående analys av detta problem i *Der Imperialismus*. Till frågan om emigrationen, se de intressanta funderingarna hos Paolo Cinanni: *Emigration und Imperialismus* (München 1970), vars behandling av detta ämne – som domineras av den nuvarande problematiken – förlorar i värde, genom att den inte alls tar upp resultaten av den industriella reservarméns fluktuationer för utvecklingen av priset på varan arbetskraft på 1800-talet.

⁹ Också enligt Phyllis Deanes och W. A. Coles beräkningar, som måste användas med största försiktighet, sjunker profiternas, räntornas och de ”blandade inkomsternas” andel av nationalinkomsten i Storbritannien från ett genomsnitt på 39,4 % för årtiondet 1865-1874 till 38,2 % 1870-1879, 37,3 % 1875-1884 och 37,8 % 1885-1894 (*British Economic Growth*, s. 247). – Emilio Sereni tar upp det ännu tydligare italienska fallet: ”kapitalets genomsnittliga avkastning” (*rendimento medio del capitale*) skall ha sjunkit från 24,2 % under åren 1871-1875 till 14,1 % under åren 1886-1890 (*Capitalismo e mercato nazionale in Italia*, Rom 1968, s. 246-247).

¹⁰ Marx påpekar uttryckligen (*Das Kapital*, band 1, s. 584), att mervärdekvoten i de underutvecklade länderna kan vara lägre än i de utvecklade. Detta gäller också senare, i den mån man inte producerar med kapitalistisk teknik, arbetsproduktiviteten är mycket lägre och den del av normalarbetsdagen, under vilken arbetaren bara reproducerar sin lön, därför är mycket större än i metropolerna. Men det rör sig absolut inte om någon lag. Ty om kapitalistisk teknik införs i kolonierna och halvkolonierna, utan att arbetarnas konsumtion stiger (bl a på grund av trycket från den industriella reservarmén), då kan arbetskraftens värde sjunka snabbt och mervärdekvoten därmed bli högre än i metropolerna, även om den genomsnittliga arbetsproduktiviteten fortfarande är lägre än i metropolerna. *Mervärdekvoten är inte någon direkt funktion av arbetsproduktiviteten*. Den uttrycker

3. Kapitalexportens koncentration till det råvaruproducerande jordbruks- och gruvområdet gav dessa kapital stora överprofiter vid de givna råvarupriserna (dvs. konkurrensen med ålderdomliga produktionsmetoder och lägre arbetsproduktivitet). Därefter ledde den till en allmän sänkning av råvarupriserna överhuvudtaget och till en därav betingad ökning av profitkvoten (sänkning av kapitalets organiska sammansättning) i metropolerna.

4. Då kapitalinvesteringarna genomgående företogs med hjälp av outnyttjat kapital, som i metropolerna inte längre uppnådde genomsnittspröfiten, utan bara genomsnittsräntan, fick den massiva kapitalexporten en allmän höjning av genomsnittspröfitkvoten som resultat.

I ljuset av detta framstår början av de två första på varandra följande etapperna i industrikapitalismens historia – den fria konkurrensens etapp och imperialismens eller monopolkapitalismens etapp, som denna beskrivs av Lenin – som två faser av accelererad ackumulation. *Den av jakten på överprofit utlösta kapitalexporten och det cirkulerande konstanta kapitalets sänkta pris ledde till en tillfällig höjning av genomsnittspröfitkvoten i metropolerna, vilket i sin tur förklarade den enorma ökningen av kapitalackumulationen under perioden 1893-1914 efter den långa stagnationsperioden 1873-1893, som kännetecknades av en sjunkande profitkvot.*¹¹ Denna höjda genomsnittspröfitkvot var orsaken till att kapitalet i metropolerna upplevde en andra ”Sturm und Drang”-period före det första världskriget.

Genom att den kapitalistiska varuproduktionen erövrar världsmarknaden och gör den enhetlig, skapar den inte ett enhetligt system av produktionspriser, utan ett differentierat system av nationellt varierande produktionspriser och enhetliga världsmarknadspriser, vilket gör det möjligt för kapitalet i de mest utvecklade kapitalistiska nationerna att erhålla överprofiter (att sälja sina varor över det ”egna” nationella produktionspriset och under det köpande landets ”nationella produktionspris”). Detta internationellt trappstegsuppdelade och differentierade system av varierande varuvärden kan i sista hand bara förklaras genom ett internationellt trappstegsuppdelat och differentierat system av varierande nivåer på arbetsproduktiviteten, dvs. genom en *internationell* produktivitetsskillnad. Imperialismen har alltså långt ifrån utjämnat kapitalets organiska sammansättning i internationell skala (eller lett till en internationell utjämning av profitkvoterna), utan tvärtom *bevarat och skärpt* de internationella variationerna i kapitalets organiska sammansättning och profitkvoternas internationella skillnader. Marx insåg denna möjlighet, när han skrev: ”Denna utjämning /av profitkvoterna, E.M./ lyckas i större eller mindre utsträckning för kapitalet, beroende på hur långt den kapitalistiska utvecklingen har kommit i ett givet nationellt samhälle, dvs. i vilken utsträckning ifrågavarande lands villkor är anpassade till det kapitalistiska produktions sättet. ... Den ständiga utjämningen av de ständiga ojämnheterna genomförs desto snabbare, 1) ju rörligare kapitalet är, dvs. ju lättare det kan överföras från en sfär och från en plats till en annan; 2) ju snabbare arbetskraften kan förflyttas från en sfär till en annan och från en lokal produktionsplats till en annan. Villkor nr 1 förutsätter fullständig handelsfrihet inom samhället och avskaffande av alla monopol utom de naturliga, dvs. de som uppkommer ur själva det

bara förhållandet mellan den tid, som arbetaren behöver för att producera ekvivalenten till sina livsmedel, och den övriga arbetstiden, som ”gratis” överlämnas till kapitalisten. Om den totala arbetslösheten i kolonierna ökar, medan den sjunker i metropolerna, och om förkortningen av den arbetstid som är nödvändig för reproduktionen av livsmedel i metropolerna delvis neutraliseras genom en ökning av den av arbetarna konsumerade varumängden, medan denna mängd förblir densamma (eller t o m minskar) i kolonierna, då kan en mindre ökning av arbetsproduktiviteten i kolonierna faktiskt åtföljas av en i förhållande till metropolerna kraftigare ökning av mervärdekvoten. I *Kapitalets* tredje band säger Marx i alla fall: ”Olika nationella profitkvoter beror oftast på olika nationella mervärdekvoter.” (Op. cit., s. 160).

¹¹ Profiternas, räntornas och de ”blandade inkomsternas” andel av Storbritanniens nationalinkomst, som enligt Phyllis Deanes och W. A. Coles beräkningar – se not 9 – sjönk från 1865 till 1894, ökade åter till 38,8 % 1895-1904 och ända till 42 % 1905-1914 (op. cit., s. 247). Naturligtvis är dessa siffror inte alls kongruenta med den marxistiska profitkvoten; men de visar tydligt på en tendens.

kapitalistiska produktionssättet. Dessutom utveckling av kreditsystemet ...; *slutligen förutsätter det att de olika produktionssfärerna underordnas kapitalisterna. . . .* Men just denna utjämning stöter på större hinder, om många och stora produktionssfärer, som inte bedrivs på kapitalistisk grundval (exempelvis småböndernas jordbruk), *skjuts in mellan de kapitalistiska företagen* och sammanlänkas med dem.”¹²

Det är uppenbart, att de hinder för profitkvotens utjämning, som av de ovan beskrivna orsakerna uppstår redan på nationell nivå, får ännu större betydelse på internationell nivå. Kapitalens större relativa orörlighet, arbetskraftens omfattande orörlighet och framför allt existensen av icke-kapitalistiskt bedrivna produktionssfärer, dvs. en generaliserad kombination av kapitalistiska och halv- eller förkapitalistiska produktionsförhållanden: detta är de faktorer, som har möjliggjort skillnaden i profitkvot mellan kolonier och metropoler alltsedan den imperialistiska epokens begynnelse och som har gjort kapitalplaceringarna i kolonierna och halvkolonierna till en permanent källa för överprofiter.

Slutligen kan klyftan mellan å ena sidan metropolernas och å andra sidan koloniernas och halvkoloniernas utveckling härledas ur det faktum, att den kapitalistiska världsmarknaden visserligen generaliserar den kapitalistiska *varucirkulationen*, men inte den kapitalistiska *varuproduktionen*. Eller mera abstrakt: imperialismens fenomen kan förklaras genom världsekonomin *bristande homogenisering*.

Varifrån kommer nu denna brist på homogenisering? Ligger den i själva kapitalets natur eller är den ett resultat av en historiskt given utgångsstruktur (nämligen kolonialismen), som visserligen konkret ackompanjerade kapitalets segertåg runt jordklotet, men inte utgör en väsentlig förutsättning för den fortskridande kapitalackumulationens existens? För att besvara denna fråga, måste vi återvända till frågan om profitskillnaden, dvs. uttrycket för den rastlösa jakten på överprofiter, som uppkommer ur själva kapitalackumulationens ojämna rörelse. I det ”rena” fallet med en ständig ökning av kapitalets organiska sammansättning, en oavbruten utveckling av tekniken och teknologin, som var det fall Marx förutsåg, men vilket visar sig i sin fulla utveckling först under senkapitalismen, dvs. nu, uppstår profitskillnaden genom kapitalens konkurrens och genom att alla firmor, branscher och områden, som inte håller sig kvar i täten i denna kapplöpning, obönhörligen är dömda att lämna ifrån sig en del av sitt ”eget” mervärde till täten. Är denna process då något annat än en ständig produktion av underutvecklade firmor, branscher och områden?

Kapitalistisk ekonomisk tillväxt, utvidgad reproduktion och kapitalackumulation är också i ”idealfallet” med ett homogent utgångsläge identiskt med en samexistens mellan och ständig kombination av utveckling och underutveckling. *Kapitalackumulationen producerar utveckling och underutveckling som ömsesidigt beroende moment i den ojämna och kombinerade kapitalrörelsen*. Den kapitalistiska ekonomin avsaknad av homogenisering är en nödvändig produkt av själva de kapitalistiska rörelselagarnas spel.

Vi såg, att den teknologiska förnyelsen, arbetsproduktivitetsens ökning, ingalunda är den enda form i vilken överprofit kan uppnås. Utnyttjandet av billig arbetskraft i den kapitalistiska arbetsprocessen liksom produktion av billiga råvaror leder också till detta mål. Genom att billig arbetskraft hittas och reproduceras under samhällsvillkor, där å ena sidan arbetsdelningen ännu inte är särskilt utbredd och å andra sidan sänkningen av arbetskraftens värde till de fysiska reproduktionskostnaderna förhindrar varje ökning av behoven och därmed varje utvidgning av den inre marknaden, uppstår *ett av kapitalet själv framkallat hinder för dess egen expansion, ett hinder som det inte kan övervinna*. Mot den brist på behov, som kännetecknade

¹² Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 206. (Vår kursiv.).

de till största delen i naturahushållning inspärade indiska, indianska och kinesiska bondesamhällena, var den billigaste vara från Manchester, Solingen eller Detroit till sist maktlös.

Den av denna löneskillnad betingade produktivitetsskillnaden har en tendens att hårdna och bli bestående. Kapitalackumuleringen såsom produktion av utveckling och underutveckling fixeras internationellt såsom utveckling av storindustri i metropolerna, som genom fortsatt arbetsdelning och teknologisk förnyelse blir fullständigt industrialiserade, och såsom utveckling av råvaruproduktion i kolonierna, vilket genom försvårad eller avstannad arbetsdelning, försenad teknologisk förnyelse och reproduktion av förkapitalistisk jordbruksekonomi förhindrar en fullständig industrialisering och förstärker och förevigar underutvecklingen.¹³

Uppfattar vi nu denna process som ett särfall av en mer allmän tendens hos kapitalet, så kan vi också upptäcka den bl.a. inom själva de imperialistiska länderna, i de s.k. ”inre kolonierna”. Det är inte svårt att hitta samma element av ojämnt byte, produktivitetsskillnad, underindustrialisering, stockning i kapitalackumuleringen, dvs. *utvecklingens och underutvecklingens samexistens*, i den regionala strukturen i de industrialiserade länderna på 1800-talet och 1900-talets början, samma element som vi erkänt såsom betecknande för världsekonomin struktur i imperialismens tidsålder. I alla dessa länder uppstår och utvecklas industrikapitalet punktvis och samtidigt koncentrerat, dvs. koncentrerat till en del, relativt få områden, omgivna av agrara regioner, som fungerar som importkällor för råvaror och livsmedel, som avsättningsområden för industriella konsumtionsvaror och som reservoarer för billig arbetskraft.

Det klassiska fallet med ett agrart ”lydland” inom den på storindustrin uppbyggda moderna västeuropeiska ekonomin är *Irland*, ett fall som Marx själv studerade: ”... Irland är nu för tiden bara ett engelskt jordbruksdistrikt, genom en bred vattengrav åtskilt från England, som det förser med spannmål, ull, boskap och industriella och militära rekryter.”¹⁴ Detta ”jordbruksdistrikt” upplever naturligtvis också en kapitalackumulering, men en betydande del av denna strömmar till de ”industriella distrikten”, dvs. till England.¹⁵ Så framträder även här bilden av utveckling och underutveckling, som betingar varandra ömsesidigt, då kapitalutflödet förstärker Irlands relativa undersysselsättning, vilket under rent jordbruksmässiga villkor leder till ännu större utarmning och uppsplittring.¹⁶ Marx talar därför uttryckligen om att det i kapitalismens gryning sker en utveckling av industrin i de industriella högborgarna och samtidigt en *förintelse* av industri i de ”beroende lydländerna”.¹⁷

Men Irland utgör inte på något sätt ett undantag i 1800-talskapitalismens historia. Vi kan upptäcka åtminstone tre andra i grund och botten lika ”klassiska” fall av ”lydländer”, ”inre kolonier” i industrialiserade nationer.

Vi har först fallet med Flandern i det sedan 1830 självständiga Belgien, Europas andra industrialiserade land efter Storbritannien. Efter att den flamländska hemindustrin (linne- och linindustri) hade krossats av den moderna storfabriken, inleddes en process av absolut utarm-

¹³ Vi hänvisar åter till de ovannämnda verken av André Gunder Frank, Theotonio Dos Santos och Samir Amin, där liknande tankegångar förekommer. Framför allt André Gunder Franks senaste, ännu inte publicerade arbete: *Towards a Theory of Underdevelopment* är anmärkningsvärt i detta avseende.

¹⁴ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 730.

¹⁵ K. Marx, *Entwurf eines Vortrags zur irischen Frage*, i Marx-Engels, *Werke*, band 16, s. 452, Berlin 1964. – Att denna fortlöpande kapitalkoncentration i jordbruksdistrikten med ett kapitalutflöde till industridistrikten inte bara utspelades på Irland, utan också i såväl England som Skottland och Wales, har uttryckligen betonats av det engelska bankväsendets historieskrivare. Se bl a W. T. C. King, *History of the London Discount Market*, London 1936, s. XII-XIII, 6ff.

¹⁶ Se även François Perroux: ”Tillväxt är brist på jämvikt. Utveckling är brist på jämvikt. Inplanteringen av en utvecklingspol skapar en rad ekonomiska och sociala jämviktstörningar.” (*L'Economie du XXe siècle*, Paris 1964, s. 169).

¹⁷ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 785.

ning, massarbetslöshet och massutvandring samt avindustrialisering, som sammanfaller med den av Marx beskrivna utvecklingen på Irland. Flandern blev under mer än ett halvt århundrade en reservoar för billiga livsmedel, billiga jordbruksråvaror, billig arbetskraft och lydiga rekryter för hela den belgiska industrin.¹⁸ Andelen av den förvärvsarbetsande befolkningen i Väst- och Ostflandern, som sysselsattes i industrin, ökade mellan 1846 och 1890 bara från 22,3 % till 26,4 %, medan den under samma period ökade från 18,3 % till 48,4 % i de båda wallonska provinserna Lüttich och Hennegau och från 15,2 % till 33,6 % i Belgien som helhet.¹⁹ Ännu 1895 var lantarbetarnas genomsnittslön i de fyra wallonska provinserna 50 % högre än i de fyra flamländska provinserna, och den lägsta månadslönen i det ofruktbara Kempen i Flandern var med sina 20 belgiska francs tre gånger så låg som den i Walloniens mest ofruktbara område, Ardennerna, där den var 60 francs.²⁰

Vi har för det andra fallet med sydstaterna i USA (såväl före som efter slaveriets avskaffande), vilka fungerade som en reservoar för jordbruksråvaror och som en ”inre koloni” i den meningen, att de utgjorde en stabil avsättningsmarknad för nordstaternas industriprodukter och inte utvecklade någon inhemsk storindustri (detta ändrades först under andra världskriget).²¹

För det tredje har vi fallet med *Mezzogiorno* i Italien. Efter landets enande inleddes också där en process av avindustrialisering, med ett oavbrutet kapitalutflöde till norra Italien, vilket ledde till att södra Italien på lång sikt blev en reservoar för billig arbetskraft, billiga jordbruksprodukter och en lydig väljarkår.²² Sylos-Labini konstaterar, att sysselsättningen i Syditaliens industri (även om det huvudsakligen var hem- och småindustri) sjönk från 1.956.000 personer år 1881 till 1.270.000 år 1911. Löneklyftan mellan lantarbetarna i Nord- och Syditalien ökade från 12 % 1870 till 25 % 1920 och 27 % 1929. Bara 13 % av det sammanlagda italienska aktiekapitalet är 1916 investerat i Syditalien och inte mer än 8 % år 1947. Mellan 1928 och 1954 sjunker Mezzogiornos andel av den italienska nationalinkomsten ytterligare: från 24,3 till 21,1 %.²³

I en mera begränsad mening gäller detsamma stora delar av den österrikisk-ungerska dubbelmonarkin under perioden mellan revolutionen 1848 och det första världskriget, områden som Bayern, Schlesien, Pommern-Mecklenburg, Väst- och Ostpreussen i det gamla Tyska Riket (dvs. i öster och söder)²⁴, de agrara västra och de agrara centrala (delvis även de agrara östra) delarna av Frankrike före det första världskriget, osv. – I Spanien har den södra delen både på 1800- och 1900-talet en liknande funktion, inte bara som ”inre koloni” i betydelsen ständigt reproducerad underutveckling, utan framför allt som en reservoar för tillskottskapital, som

¹⁸ Angående de förhärjande följderna av denna förstörelse och den följande hungersnöden, se A. G. Jacquemyns, *Histoire de la Crise économique des Flandres 1845-1850*, Bruxelles 1929.

¹⁹ Benoît Verhaegen, *Contribution à l'Histoire économique des Flandres*, vol. II, s. 57, 165, Louvain 1961.

²⁰ Laurent Dechesne, *Histoire économique et sociale de la Belgique*, Paris 1932, s. 482.

²¹ Se Eugene D. Genovese, op. cit., s. 19-26 och 280-285. Melvin M. Leiman, Jacob N. Cardozo – *Economic Thought in the Antebellum South*, New York 1966, s. 175-203, 238-243.

²² Om Syditaliens ekonomiska utveckling efter Italiens enande finns det en mycket omfattande litteratur. Se bl a Emilio Sereni, *Il Capitalismo nelle campagne (1860-1900)* – Aldo Alessandro Mola, *L'Economia Italiana dopo l'Unità*, Torino 1971 – Luigi Dal Pane, *Lo Sviluppo economico dell'Italia negli ultimi cento anni*, Bologna 1962 – A. Caracciolo, *La Formazione industriale*, Bari 1970. – Antonio Gramsci sysslade med detta problem i en del av texterna han skrev under fängelsevistelsen (*Quaderni del Carcere*, band II, s. 97-98, m fl, Torino 1964). Se även Rosario Vallan (red), *Il Sud nella Storia d'Italia*, Bari 1971.

²³ Paolo Sylos-Labini, *Problemi dello sviluppo economico*, Bari 1970, s. 130, 128.

²⁴ Sålunda är t ex minimilönerna i byggnadsindustrin 1906 dubbelt så höga i storstäderna Berlin, Hamburg, Kiel, Düsseldorf, Dortmund, Essen osv som i jordbruksdistrikten i Ost- och Västpreussen (Gumbinnen, Zoppot), Brandenburg, Schlesien samt en del fattiga delar av Bayern, Sachsen och Eifel (R. Kuczynski, *Arbeitslohn und Arbeitszeit in Europa und Amerika 1870-1909*, Berlin 1913, s. 689f).

efter andra världskriget pressats ut ur jordbruket och påskyndar industrialiseringsprocessen i traditionella och nya industricentra i andra delar av landet.²⁵

Förhållandet mellan dessa underutvecklade och utvecklade områden inom de industrialiserade kapitalistiska staterna har inte bara en formell likhet med förhållandet mellan imperialistiska och underutvecklade länder; även förhållandets ekonomiska funktion är densamma. Produktivitetsskillnaden mellan jordbruk och industri – som liknar den mellan råvaru- och färdigvaruproduktion i den fria konkurrenskapitalismens och den klassiska imperialismens epok – möjliggör ett ojämnt utbyte, en *oavbruten värdeöverföring* mellan de underutvecklade och de industrialiserade områdena inom en kapitalistisk stat. Utbytet av jordbruksprodukter mot industrivaror är ett ojämnt utbyte.²⁶ Utbytet av de i underutvecklade områden producerade råvarorna (t.ex. bomullen i USA:s sydstater) mot industriella färdigvaror är också ett ojämnt utbyte. De agrara områdenas roll som reservat för undersysselsatt eller sysslolös arbetskraft i industrialiserade länder är en av dessa områdens huvudfunktioner, eftersom de vidmakthåller den industriella reservarmén (som ett komplement till den periodiska reproduktionen av samma industriella reservarmé genom att arbetare som redan är lönearbetare ersätts med maskiner).²⁷ Underutvecklade områden inom de kapitalistiska länderna spelar därför, precis som de ”yttre” kolonierna, rollen som *källor för överprofiter*. Så här lyder Marx’ beskrivning av de överprofiter som industrikapitalet uppnådde i utbytet med bonde- eller hantverkarproduktionen under sin första ”Sturm und Drang”-period: ”Så länge maskindriften utvecklas inom en industrigren på bekostnad av det gamla hantverket eller manufakturen²⁸, är dess framgång lika säker som t.ex. en med eldvapen utrustad armés seger över en skara bågskyttar. Den första tiden, sedan maskineri införts i en industri, är av avgörande betydelse på grund av de utomordentliga profiter, som maskineriet medverkar till att producera. Denna profit påskyndar inte bara direkt kapitalackumuleringen utan drar också en stor del av det beständigt nybildade samhällliga tillskottskapitalet, som säker en fördelaktig placering, in i den aktuella industrigrenen. *De särskilda fördelar, som är förknippade med den första ‘Sturm und Drang’-perioden, upprepas ständigt, varje gång maskineri för första gången införs i en industrigren.*”²⁹

Här stöter vi nu på två teoretiska svårigheter, som vi måste lösa. Å ena sidan förklarades produktionens bristande homogenisering i internationell skala av en viss orörlighet hos kapitalet, dvs. av bristen på en internationellt enhetlig kapitalmarknad. Men inom de industrialiserade nationerna finns det faktiskt en enhetlig kapitalmarknad, ja den föregår oftast den moderna storindustrins uppkomst och betingar t.o.m. delvis denna uppkomst. Hur kommer det sig, att denna nationellt enhetliga kapitalmarknad inte ledde till en nationellt enhetlig industristruktur?

Å andra sidan vet vi, att kapitalexport i stor skala inleddes redan på 1880-talet, dvs. långt innan de underutvecklade jordbruksområdena i själva de industrialiserade länderna försvann.

²⁵ Se bl a Alfonso C. Comin, *España del Sur*, Madrid 1965.

²⁶ Alltid med förbehållet, att det rör sig om småbondeproduktion, som ännu inte bedrivs kapitalistiskt, som ännu inte ger upphov till kapitalistisk jordränta. Så snart jordbruket är helt kapitaliserat, försvinner detta ojämna utbyte.

²⁷ Se material angående detta problem hos Sternberg, *Der Imperialismus*.

²⁸ Här ligger ytterligare en parallell till förhållandet mellan industrinationer och underutvecklade länder. Den ekonomiska källan till denna överprofit ligger nämligen i det faktum, att i början av storindustrins utveckling ligger marknadsvärdet för de maskinellt framställda varorna, som ännu inte kan levereras i tillräcklig kvantitet enbart av de stora fabrikerna, visserligen under hantverks- och manufakturprodukternas individuella värde, men samtidigt högt över de maskinellt framställda produkternas individuella värde, vilket möjliggör en avsevärd överprofit för de senare vid försäljningen – precis som vid exporten av billig, industriellt framställd massproduktion till länder, som fortfarande producerar på ett förindustriellt sätt.

²⁹ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 474.

Hur kommer det sig, att kapital exporterades från de imperialistiska staterna till de ”yttre kolonierna”, i stället för att först industrialisera dessa ”inre kolonier”?

Svaret på dessa båda frågor gör det möjligt för oss att mera exakt förstå en egenart i den kapitalistiska varuproduktionen, i uppkomsten av det kapitalistiska produktionspriset och i värde- lagens specifika tillämpning på världsmarknaden. Skapandet av en enhetlig kapitalmarknad inom de industrialiserade staterna redan på tröskeln till eller i inledningen av industrialiseringen³⁰ leder till en nationellt enhetlig ränte- och profitkvot. På sin höjd tillåts en marginell löneskillnad; industriella lönedifferenser inom olika geografiska områden i samma land överskrider knappast en viss gräns. Är den första industrialiseringsfasen alltså avslutad och den ”inre marknaden” redan fylld, ja överfylld, och uppstår därvid en första relativ överproduktion av kapital, så finns det inget tvingande intresse av en fullständig industrialisering av de jordbruksområdena, som ligger i det industrialiserade landet. Produktionen där ingår i utjämningen av den nationella profitkvoten. Överprofiter kan inte uppnås där, *just eftersom det finns ett enhetligt system av produktionspriser. På sin höjd skulle genomsnittspfitkvoten lätt kunna höjas.* Men större transportkostnader, sämre infrastruktur och brist på kvalificerad arbetskraft neutraliserar mycket snabbt den tämligen betydelselösa löneskillnaden.³¹

Däremot kan kapitalexporten till de efterblivna länderna profitera just på det faktum, att det inte finns någon enhetlig kapitalmarknad, några enhetliga produktionspriser eller någon enhetlig profitkvot i internationell skala. Löneskillnaden är så stor och möjligheterna till överprofiter genom rent manufakturmässiga eller primitivt industriella förändringar i jordbruket och gruvdriften så betydande, att de profitkvoter (överprofiter) som det imperialistiska kapitalet kan erhålla i de ”yttre” kolonierna ursprungligen är mycket högre än de, som samma kapital skulle kunna erhålla i de ”inre” kolonierna. De ”inre” kolonierna är offer för det faktum, att de visserligen är ”underindustrialiserade”, men samtidigt infogade i ett enhetligt produktionspris, i ett enhetligt profit- och lönesystem tillsammans med de industrialiserade områdena i samma land.

Hittills har vi begränsat oss till exempel på geografiska produktivitetsskillnader, till ”yttre” och ”inre” kolonier. Nu måste vi undersöka det mer allmänna fallet med produktivitetsskillnader mellan olika industrigrenar i ett enstaka redan industrialiserat land. En sådan skillnad uppstår huvudsakligen genom de tekniska framstegen, genom förbättringar av produktionstekniken, ökningen av kapitalets organiska sammansättning, framför allt via den utvidgade reproduktionen av det fasta kapitalet. Vi måste härvid skilja mellan två varianter. Om det inte bara finns en enhetlig kapitalmarknad, ett enhetligt räntesystem och enhetliga produktionspriser, utan också en oinskränkt rörlighet hos kapitalet, så kommer de tillfälliga överprofiter, som uppstår genom införandet av modern teknologi, att försvinna igen efter en viss tid på grund av konkurrensen mellan kapitalen. Kapitalet kommer att lämna branscherna med lägre profitkvot och söka sig till branscherna med högre profitkvot. I dessa kommer överproduktion och överackumulation att uppstå, vilket sänker marknadspriserna och sedan, efter anpassningen, även produktionspriserna, medan den samhälleliga efterfrågan inte längre kan tillfredsställas helt i de branscher som förlorat mycket kapital, varför marknadspriset och därmed, efter anpassningen, även produktionspriset åter kommer att stiga. Det sker alltså en utjämning av profitkvoten.

Vid analysen av denna process måste vi emellertid ännu en gång erinra om att det inte heller vid en fullständig rörlighet hos kapitalen sker en *ögonblicklig* utjämning av profitkvoterna,

³⁰ Se bl a E. Lipson, *The Economic History of England*, London 1931, s. 244-246.

³¹ François Perroux visar, att förbindelsen mellan ett område med en expansiv firma (firme motrice) och ett område utan en sådan firma (dvs ett underutvecklat område) inom ett och samma land faktiskt kan leda till en tydlig utvecklingsskillnad. (Op. cit., s. 225ff.)

utan en avsevärd tid skiljer det ögonblick då en teknologisk uppfinning utnyttjas produktivt för första gången (dvs. den teknologiska *innovationens* ögonblick) från det ögonblick, då utjämningen av profitkvoterna äger rum. Först produceras den med den modernare tekniken framställda billigare varan och säljes till det samhälleligt genomsnittliga produktionspriset; på så sätt får innehavaren en överprofit, som så småningom – genom affärsrapporternas information, m.m. tränger in i kapitalinnehavarnas allmänna medvetande. Då ökar produktionen, och konkurrenskampen skärps på detta område, varvid den med modern teknik producerade varan börjar sänka det samhälleligt genomsnittliga marknadsvärdet. Den ger emellertid fortfarande överprofiter, eftersom dess individuella värde ligger under detta genomsnittliga marknadsvärde. Därefter försöker konkurrenterna använda samma moderna teknik, eller så tränger nya kapitalinnehavare in på detta produktionsområde, för att erhålla samma överprofiter. Och först när den ökade konkurrensen åter har sänkt profiten inom det innoverande företaget till det samhälleliga genomsnittet, genom en sänkning av marknadsvärdet som motsvarar besparingen av samhälleligt arbete (ty detta är i sista hand vad varje verkligt teknologiskt framsteg innebär) och den därigenom framkallade reduceringen av varuvärdet, kan man verkligen tala om en utjämning av profitkvoten. *Under hela den mellanliggande tiden möjliggör den tekniska innovationen faktiskt en realisering av överprofiter.*

Vidare måste vi peka på att den process av överprofiters uppkomst och försvinnande, som utlöses av den tekniska innovationen, samtidigt är en process av ackumulation och värdedämsämring av kapital, där många kapital som arbetar med alltför låg arbetsproduktivitet går under, *innan* utjämningen av profitkvoterna äger rum. Nu betyder emellertid värdedämsämring, värdeminskning och värdedestruktion av kapital en minskning av den totala kapitalmängden, som det totalt producerade mervärdet skall jämföras med, och alltså en tillfällig höjning av den samhälleliga profitkvoten eller ett stopp för profitkvotens fallande tendens. Av alla dessa anmärkningar framgår klart, varför det är ytterst räntabelt för en firma eller industribransch att genomföra teknologiska innovationer, trots den fördröjda utjämningen av profitkvoten.

Nu kommer vi till den andra varianten, den där överprofiter kan realiseras genom införandet av teknologiska innovationer, men där det samtidigt inte finns någon perfekt rörlighet hos kapitalen. Detta är det klassiska fallet med *monopolen*, där kapitalets rörlighet på ett avgörande sätt begränsas dels genom överenskommelser mellan de viktigaste kapitalinnehavarna, dels genom väldiga anläggningskostnader (*frais de premier établissement*, dvs kapitalets kvalitativt ökade koncentrations- och centraliseringsgrad). Denna kombination leder till inte bara tillfälliga, utan *varaktiga överprofiter*, som kännetecknar monopolkapitalismens epok.³²

Förvisso finns det inte några absoluta monopol på lång sikt, och de monopol- eller oligopol-artade koncernernas överprofiter kan inte växa i det oändliga. Ty å ena sidan är den årliga mervärdemängden en *given storhet*, som i sista hand begränsas av antalet arbetstimmar som presteras av de produktiva lönearbetarna och inte kan bli större genom några fenomen i cirkulationssfären. Om den totala mervärdemängden och alltså även den totala profitmängden är given en gång för alla, då kan vissa koncerners eller monopoliserade industrigrenars överprofiter bara ökas, genom att mervärde överförs från andra företag och industrigrenar. Varje överprofit motsvaras av en sänkning av andra firmors profit. Ökar den monopolistiska över-

³² En karakteristisk tabell från USA:

Profitmarginal i % av omsättningen:

Bolag med en omsättning mellan	1 och	5 miljoner	\$ 2,2 %
	5	10	\$ 3,3 %
	10	50	\$ 4,2 %
	50	100	\$ 5,4 %
	på mer än	100 miljoner	\$ 6,8 %

(*Statistical Abstract of the USA, 1957*)

profiten, så sjunker profiten i de icke-monopoliserade områdena och därmed skärps den allmänna konkurrensen till den grad, att även en sänkning av monopolens produktionspriser (och överprofiter) till sist blir oundviklig.³³ Å andra sidan kan inte heller enstaka monopol- eller oligopolartade koncerner tillåta sig alltför höga överprofiter, ty det finns som sagt inga absoluta monopol. Svårigheten att tränga in på monopoliserade områden är alltid bara relativ, dvs. förknippad med kapitalutlägg, som är relativt svåra att nå upp till. Men om en koncern skaffar sig ”överdrivna” överprofiter, så ökar de övriga monopolkapitalistgruppernas försök att delta i denna överprofit, dvs. att tränga in på dessa områden. Eftersom de därtill nödvändiga kapitalen oftast finns i alla imperialistiska länder (med vissa betecknande undantag, som vi skall återkomma till längre fram), och eftersom ifrågavarande monopolister ständigt måste ta hänsyn till denna möjlighet (som skulle åtföljas av en skärpt konkurrenskamp med pris- och profitfall för alla), så undviker de i regel sådana ”överdrifter” i alla monopolens ”ömsesidiga intresse”; detta är desto *nödvändigare* för dem, eftersom den varukvantitet som ett monopol kan sälja är beroende av de andra monopolens (monopol)priser, i ett *system* där de flesta monopolen också är leverantörsfirmor åt varandra.³⁴ Så uppstår motsvarigheten till en tendentiell *utjämning av profitkvoterna*, dvs. samexistensen mellan två genomsnittsprofitkvoter, den monopoliserade och den icke-monopoliserade sektorns i imperialistiska länder.³⁵ Och vad är denna samexistens mellan två genomsnittsprofitkvoter under monopolkapitalismen annat än en samexistens mellan två produktivetsnivåer, dvs. samma produktivitetsskillnad som vi först upptäckte på basis av värdeöverföringen mellan imperialistiska och underutvecklade länder och sedan på basis av värdeöverföringen mellan industrialiserade och icke-industrialiserade områden i en och samma imperialistiska stat?³⁶

Det har påståtts, att vår argumentation bryter mot den marxistiska värdeteorins grundläggande principer, ja mot varje form av arbetsvärdelära. Under den ”normala” konkurrensens villkor (dvs. bortsett från våld, bedrägeri, svek och monopol) är värdeöverföring omöjlig inom ramen för den marxistiska värdeteorin, eftersom varorna byts mot sitt rätta värde. Det är också omöjligt att förstå, hur en ökning av arbetsproduktiviteten skulle kunna leda till uppkomsten av överprofiter, då en sådan ökning skulle ta sig uttryck i en minskning och inte en ökning av varuvärdet. Om en produktionsgren producerar under det samhällliga genomsnittet, skulle

³³ Vilket naturligtvis inte betyder, att värdeöverföringen från de icke-monopoliserade till de monopoliserade sektorerna därmed upphör.

³⁴ Robert Triffin, *Monopolistic Competition and General Equilibrium Theory*, Cambridge 1940.

³⁵ Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 433-437. Den praktiska mekanism, genom vilken de monopolistiska överprofiternas utjämning äger rum, måste också ta hänsyn till avsättningsmarknadens (och därför överprofitkvotens) begränsning genom försäljningspriset och därför behovet att dämpa eller förhindra spridningen av avfalls- och ersättningsprodukter, förutom till de faktorer som skisserats här. Se den omfattande litteraturen på temat ”monopolistisk konkurrens”, som vi delvis nämner i *Marxistische Wirtschaftstheorie* och som inleddes med E. H. Chamberlins verk *The Theory of Monopolistic Competition* (Harvard University Press, 1933).

³⁶ Hos N. D. Kondratieff (*Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren*) finns en eklektisk sammanblandning av arbetsvärdeanalys och gränsnyttöanalys, vilket leder till egendomliga resultat. Å ena sidan ser Kondratieff helt riktigt, att långsiktiga prissänkningar på varorna (uttryckt i konstant sedelvärde) bara kan bero på en ökning av arbetsproduktiviteten, dvs en sänkning av varuvärdet (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, band 60, häfte 1 1928, s. 50-58). Å andra sidan talar han om dels jordbruksvarornas ”köpkraft” och dels industrivarornas ”köpkraft”, utan att ta hänsyn till att det inte alls är arbetsvärden som jämförs, utan bara relativa marknadspriser. Om framställningen av 1 tunna vete kräver 50 arbetstimmar och framställningen av 3 dräkter 20 arbetstimmar under ett slumpmässigt valt år, så kan förhållandet ha sänkts till 30 respektive 10 arbetstimmar 50 år senare. Vetets ”köpkraft” gentemot textilier kan alltså ha ökat, men tygproduktionen kan trots det ha utvidgats på veteproduktionens bekostnad och utbytet av vete mot tyg innehålla en värdeöverföring till textilproduktionens fördel. För att man skall kunna ta reda på om prisutvecklingen ändrar vete- och tygproduktionens proportioner, måste man inte bara ta hänsyn till de båda produkternas priselasticitet, utan framför allt till de båda sektorernas olika profitkvot. Ökad ”köpkraft” innebär inte alls ökad profitkvot – och endast en sådan skulle kunna styra bort kapitalet från industrin tillbaka till jordbruket.

värdet på dess varor öka och inte minska i förhållande till de, vars arbetsproduktivitet ligger över genomsnittet. Slutligen skulle företag med ett teknologiskt försprång visserligen uppnå en mervinst, men inte genom värdeöverföring, utan helt enkelt därför att arbetarnas arbete på grund av att arbetsproduktiviteten ligger över genomsnittet skulle räknas som intensivare, dvs. därför att den totala värdeproduktionen tack vare detta mer produktiva arbete skulle öka med fler arbetstimmar än det ”rena” antalet presterade arbetstimmar i dessa företag.³⁷ På detta svarar vi, att dessa invändningar huvudsakligen beror på en förväxling av den enkla varuproduktionen med den kapitalistiska.³⁸ Under villkor av en stabil arbetsproduktivitet, där denna kan betraktas som given, är kategorierna ”samhälleligt nödvändig arbetstid” och ”samhälleligt förslösad arbetstid” klara och entydiga. Fenomenen på marknaden, på det ekonomiska livets ”yta”, sammanfaller i det stora hela med fenomenens själva natur, åtminstone vad gäller den kvantitativa värdebestämningen.³⁹ (Värdeformens uppkomst och natur är emellertid inte entydig ens i denna epok av varuproduktionen.) Men i det kapitalistiska produktionssättet, som kännetecknas av teknikens ständiga omvälvning, är förhållandena inte längre så enkla och genomskinliga, inte heller vad gäller den kvantitativa värdebestämningen. Med hänsyn till en viss vara kan man inte *på förhand* se vilken samhälleligt nödvändig eller samhälleligt förslösad arbetstid den innehåller, eftersom detta ju kan påvisas först *i efterhand*, genom att man slår fast huruvida ett visst kapital har erhållit genomsnittsprofiten, mer än genomsnittsprofiten eller mindre än genomsnittsprofiten: ‘Efterfrågan och utbud förutsätter värdets omvandling till marknadsvärde, och i den mån detta försiggår på kapitalistisk grundval, i den mån varorna är produkter av kapital, förutsätter det kapitalistiska produktionsprocesser, *dvs mycket mer invecklade förhållanden än det rena köpandet och säljandet av varor*. Det rör sig inte om varuvärdets formella omvandling till pris, dvs. om en ren formförändring; det rör sig om marknadsprisernas bestämda kvantitativa avvikelser från marknadsvärdena och även från produktionspriserna. I den kapitalistiska produktionen gäller det inte bara, att erhålla samma värdemängd i en annan form – det må vara i form av pengar eller någon annan vara – för den värdemängd som slungas ut i cirkulationen i form av en vara, utan det gäller att *erhålla samma mervärde eller profit* för det i produktionen utlagda kapitalet som varje annat kapital av samma storlek, eller i förhållande till dess storlek, skulle erhålla, i vilken produktionsgren det än användes. Det gäller alltså, att *åtminstone som ett minimum sälja varorna till priser, som ger genomsnittsprofiten, dvs. till produktionspriserna.*’⁴⁰

Profitkvoternas utjämningsprocess resulterar emellertid nödvändigtvis i en värdeöverföring, då summan av produktionspriserna är lika med summan av värdena (eftersom själva utjämnningen, dvs konkurrensen, dvs rörelsen i cirkulationssfären inte kan ”skapa” en atom extra värde). Om alltså en produktionsgren tillägnar sig en del av det mervärde, som skapas i andra produktionsgrenar, så kan det bara betyda, att denna andra produktionsgren måste sälja sina varor under deras värde. Detta har Marx uttryckligen betonat.⁴¹ Värdenas omvandling till produktionspriser beror på en sådan mervärde – dvs. värdeöverföring.⁴²

³⁷ Se t ex Busch, Schöller, Seelow, *Weltmarkt und Weltwährungskrise*, utgiven av Gruppe Arbeiterpolitik, Bremen 1971, s. 21–24.

³⁸ Det är betecknande, att de båda citaten, som dessa författare åberopar, kommer från *Kapitalets* första och inte tredje band. I *Kapitalets* första band sysslar Marx med ”kapitalet i allmänhet” och problematiken angående den kapitalistiska konkurrensen, värdets omvandling till produktionspriser, som utgör värdeöverföringens grundval, lämnas helt åt sidan.

³⁹ Se Friedrich Engels, *Ergänzung und Nachtrag zum 3. Buche des ”Kapital”*, s. 906-907, *Das Kapital*, band 3.

⁴⁰ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 204-205. (Vår kursiv).

⁴¹ Se exempelvis *Das Kapital*, band 3, s. 766-767: ”Vi har visat, att en varas produktionspris kan ligga över eller under dess värde och bara i undantagsfall sammanfaller med värdet.” – Se även *Theorien über den Mehrwert*, band 2, 1:a delen, s. 188: ”Det stämmer inte, att kapitalens konkurrens frambringar en allmän profitkvot, genom att den utjämnar varornas pris till deras värden. Den frambringar den tvärtom, genom att den omvandlar varornas

Den metodologiska svårighet man möter, om man utvidgar den ”tekniska” värdebestämningen – samhälleligt nödvändig arbetstid betingad av den genomsnittliga arbetsproduktivitet som råder i varje bransch – till den värdebestämning, som innesluter det samhälleliga behovet av varje särskilt bruksvärde⁴³, ligger inte i den nödvändiga förbindelsen mellan bytesvärde och bruksvärde. Rosdolsky har påvisat, att denna dubbla värdebestämning måste uppfattas som ”två olika stadier i undersökningen”, dvs. hur *marknadsvärdet* kan bestämmas av de företag vars arbetsproduktivitet ligger antingen på, under eller över genomsnittet, alltefter förhållandet mellan efterfrågan och utbud. Den verkliga svårigheten ligger i att bestämma den totala *mervärdemängden*, som kan fördelas mellan kapitalisterna. Om exempelvis en viss varus marknadsvärde bestäms av produktionspriset för de företag som arbetar med lägst arbetsproduktivitet – eftersom den långsiktiga efterfrågan överstiger utbudet – då erhåller de flesta firmorna i denna produktionsgren en överprofit, dvs. en profit över den genomsnittliga.⁴⁴ Varifrån kommer denna överprofit? I det enda fall, där Marx undersökt denna fråga detaljerat, dvs. i jordräntans fall, svarar han: den uppstår ur kapitalets lägre organiska sammansättning i jordbruket, där den *uppstår i produktionssfären* och genom det privata ägandet av mark och jord hindras från att delta i den allmänna omfördelningen av det totala samhälleliga mervärdet. Men eftersom de olika industrigrenarna – bortsett från monopolen, som vi här inte kan gå in på närmare – inte kan förhindra en sådan omfördelning av mervärdet, är denna lösning av problemet inte tillämpbar på dem. Den är det ännu mindre, eftersom just de företag (och branscher), vars arbetsproduktivitet ligger över genomsnittet, i normala fall har en högre och inte en lägre organisk sammansättning av kapitalet. Om detta extra mervärde alltså inte uppstår direkt i den givna produktionssfären, så kan det bara ha två ursprung: antingen uppstår det ur omfördelningen av på annat håll producerat mervärde, dvs. är ett resultat av en mervärdeöverföring, alltså värdeöverföring; eller så ”uppstår” det i cirkulationssfären. Uppenbarligen är bara den första lösningen överensstämmande med Marx’ arbetsvärde- och mervärdeteori.

Busch-Schöller-Seelows försök att förklara denna överprofit med att det vid företag, vars arbetsproduktivitet är högre än genomsnittet, rör sig om sådana företag, där arbetet är intensivare än i de som producerar med genomsnittlig arbetsproduktivitet – och att det arbete som marknaden ersätter med mindre än genomsnittsprofiten därför i sista hand delvis inte var värdebildande – är bara en skenlösning. Den innebär att värdebildningen flyttas från produktions- till cirkulationssfären. Ty just under kapitalistiska produktionsförhållanden är frågan, om ett företag erhåller genomsnittsprofiten, mindre än genomsnittsprofiten eller mer än genomsnittsprofiten inte på något sätt automatiskt besvarad i det ögonblick då produktionsprocessen avslutas. Först i cirkulationsprocessen omvandlas värdena till produktionspriser.

värden till genomsnittspriser, i vilka en del av en varus värde överförs till en annan osv”. – Dito i *Grundrisse*, s. 339; *Theorien über den Mehrwert*, II:1, s. 196; *Das Kapital*, band 3, s. 188, osv.

⁴² Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 166, 173-174 och på många andra ställen.

⁴³ Busch-Schöller-Seelow hävdar, att jag företräder en ”förtingligad” bestämning av den samhälleligt nödvändiga arbetstiden som rent tekniskt betingad, dvs oberoende av de samhälleliga behoven, oberoende av bruksvärdet. Det stämmer naturligtvis inte. Redan i min *Trait d’Economie marxiste* (Paris 1962) byggde jag in just denna aspekt av samhälleliga behov (förhållandet mellan efterfrågan och utbud) i bestämningen av produktionspriset i band 1 (s. 193-194). Se också min *Einführung in die marxistische Wirtschaftstheorie* (Frankfurt 1967, s. 15): ”Ty en vara som inte fyller någons behov, eftersom den saknar bruksvärde, ... skulle vara osäljbar, sakna bytesvärde. ... Denna jämvikt innebär alltså, att summan av samhällets produktion, summan av de produktivkrafter och arbetstimmar, som detta samhälle förfogar över, fördelas mellan de olika industrigrenarna i samma proportion som konsumenterna fördelar sin köpkraft mellan sina olika behov som är möjliga att uppfylla.”

⁴⁴ Mycket typiskt talar Busch-Schöller-Seelow hela tiden bara om värden och inte om produktionspriser i detta sammanhang.

Överhuvudtaget kan den ”solventa efterfrågan” som mått på det ”samhälleliga behov”, som måste tillfredsställas⁴⁵, enligt själva sin natur bara framträda på marknaden, och den måste variera kraftigt. Mervärdets totala omfång skulle då, enligt Busch-Schöller-Seelow, bestämmas av dessa variationer. Just denna motsägelse till mervärdeteorin ville Marx undvika, genom att formulera lagen, att den sammanlagda mervärdemängden är given redan genom produktionsprocessen, och att den sammanlagda summan av produktionspriserna måste vara lika med den sammanlagda summan av detta mervärde. Detta innebär emellertid, att varje överprofit måste åtföljas av en profit under genomsnittet för en annan varuinnehavare.

Marx’ mervärdeteori utgår från att den totala mervärdemängden är lika med den totala mängden *merarbete*, dvs. bestäms av det totala antalet presterade arbetstimmar, minus den totala mängden nödvändigt arbete (dvs minus antalet arbetstimmar, under vilka det värde som motsvarar de produktiva arbetarnas totala lönesumma skapas). Denna är i det stora hela *oberoende* av varje företags specifika arbetsproduktivitet och kan vid samma arbetslön bara förändras genom konsumtionsvaruindustrins arbetsproduktivitet. Att betrakta den totala mängden som given vid produktionsprocessens slut, innebär i själva verket, att man betraktar en genomsnittlig arbetsintensitet, en genomsnittlig arbetslön och en genomsnittlig mervärdekvot som given. *Inom denna ram* uppkommer överprofiterna i normala fall.⁴⁶ Endast i undantagsfall uppkommer överprofit genom att den enstaka firmans *mervärdekvot* är högre än genomsnittet.⁴⁷

Marx löste dessa svårigheter på ett positivt sätt, genom att han utgick från mervärdeproduktionen såsom betingad av den fysiska förbrukningen av *levande, abstrakt* och – eftersom arbetsintensitetens och mervärdekvotens utjämning var förutsatt – *homogent* arbete på produktionsområdet. Fenomen på marknaden, som framkallas av konkurrensen mellan kapitalen och förhållandet mellan efterfrågan och utbud, kan endast leda till en omfördelning av denna mängd, och inte göra den större eller mindre.

När Marx säger, att de företag vars arbetsproduktivitet ligger under genomsnittet erhåller mindre än genomsnittet, och att detta i sista hand motsvarar det faktum, att de förslösat samhälleligt arbete, så innebär denna formel bara att företag med högre arbetsproduktivitet på marknaden tillägnar sig det av de förras arbetare *faktiskt producerade värdet resp. mervärdet*. Det betyder inte alls att det skulle ha skett mindre värde- och mervärdebildning än vad som

⁴⁵ Man får inte glömma, att det avsnitt av det 10:e kapitlet i *Kapitalets* 3:e band, där Marx definierar fallet, då utbudet överstiger efterfrågan, som ett fall där samhällelig arbetstid förslösas, 1) genast följs av orden: ”... på marknaden *representerar* varumängden då en mycket mindre mängd samhälleligt arbete *än den mängd den verkliga innehåller*” (op. cit., s. 197) (*Vår kursiv*); 2) föregås och följs av en hel avhandling, där den samhällliga efterfrågans omfång sätts i relation till ett specifikt bruksvärde och förklaras oberoende av marknadsvärdets omfång.

⁴⁶ K. Marx: ”Att kapital, som sätter olika mängder levande arbete i rörelse, producerar olika mängder mervärde, förutsätter åtminstone till en viss grad, att utsugningsgraden eller mervärdekvoten är densamma eller att de existerande skillnaderna utjämnas genom verklig eller inbillad (konventionell) compensation. Detta förutsätter konkurrens mellan arbetarna och utjämning genom en ständig utvandring av arbetare från en produktionsfär till en annan. *En sådan allmän mervärdekvot* – till sin tendens, som alla ekonomiska lagar – förutsatte vi för den teoretiska förenklingens skull. Men i verkligheten *är den en faktisk förutsättning för det kapitalistiska produktionsättet*, även om den hämmas mer eller mindre av praktiska friktioner.” (*Das Kapital*, band 3, s. 184. – *Vår kursiv*).

⁴⁷ K. Marx: ”I själva verket är det direkta intresse, som den enskilda kapitalisten eller kapitalet i en viss produktionsfär har i utsugningen av de av honom direkt sysselsatta arbetarna, begränsat till att göra en extra vinst, en profit över genomsnittet, antingen genom *exceptionellt* överarbete eller sänkning av lönen under genomsnittet eller genom det utnyttjade arbetets *exceptionella produktivitet*.” (*Das Kapital*, band 3, s. 207. – *Vår kursiv*). Här handlar det alltså om undantag, inte om *regeln*, att kapital med högre organisk sammansättning – som *därför* arbetar med högre arbetsproduktivitet – kan tillägna sig en del av det i andra företag producerade mervärdet eller värdet.

framgår av de presterade arbetstimmarerna.⁴⁸ Endast denna tolkning av det 10:e kapitlet i *Kapitalets* tredje band är förenlig med texten som helhet och den marxistiska mervärdeteorins andemening; och den förutsätter uppenbarligen begreppet värdeöverföring.

Vi måste tillägga, att Marx uttryckligen talar om förekomsten av värdeöverföring inte bara mellan industrigrenarna (genom profitkvoternas utjämning), utan också inom en och samma industrigren⁴⁹, och just på ett sätt som förbinder den ”teknologiska” och den ”bruksvärde-mässiga” bestämningen av samhällligt nödvändig arbetstid med varandra på ett trovärdigt sätt. Om nämligen produktionen exakt täcker den samhällliga efterfrågan, och arbetsproduktiviteten i ”genomsnitts”-företaget därför bestämmer varuvärdet, så betyder detta, att den totalt utlagda arbetsmängden i denna bransch utgör en samhällligt nödvändig arbetsmängd i dubbel mening. Om man förutsätter en identisk mervärdeknot, är alltså den totalt producerade mervärdemängden i denna produktionsgren lika med den totala profitmängden. Och då kan överprofiten för de företag, vars arbetsproduktivitet är högre än genomsnittet, bara förklaras genom en värdeöverföring på bekostnad av de företag, vars arbetsproduktivitet är lägre än genomsnittet. I detta fall – det ”normala” under villkor av fri konkurrens och profitkvotens utjämning – är värdeöverföringen den lösning som Marx själv anger. Men om de företag som producerar med lägst arbetsproduktivitet (efterfrågan mycket större än utbudet) eller de företag som producerar med högst arbetsproduktivitet (utbudet mycket större än efterfrågan) bestämmer marknadsvärdet – undantagsfall under den fria konkurrensens villkor –, då är problemet med värdebildningen, med bestämningen av den producerade värdemängden, inte lika självklart. Men av ovan angivna skäl föredrar vi vår lösning framför den Busch-Schöller-Seelowska.

Busch-Schöller-Seelow förleddes uppenbarligen till sin skenlösning genom en analogi med den internationella handelns problem.⁵⁰ De beaktade därvid inte, att de av Marx formulerade förutsättningarna för uppkomsten av produktionspriser och enhetliga marknadsvärden – dvs. genomsnittligt allmängiltig arbetsintensitet, stor rörlighet hos kapitalen och arbetskraften, profitkvotens utjämning – inte eller endast i undantagsfall är giltiga inom den internationella handelns ram.

Hela det kapitalistiska systemet framstår alltså som en trappstegsformad struktur av produktivitetsskillnader, som en produkt av staters, områdens, industrigrenars och firmors ojämna och kombinerade utveckling, bestämd av jakten på överprofit. Det rör sig om en integrerad enhet, men en integrerad enhet av icke-homogena delar, där just enheten betingar den bristande homogeniteten. I hela detta system förutsätter utvecklingen underutveckling och omvänt, eftersom först jakten på överprofit överhuvudtaget utlöser tillväxtens mekanismer, och eftersom överprofit bara kan uppnås på de mindre produktiva ländernas, områdenas och produktionsgrenarnas bekostnad. Så uppkommer utvecklingen bara ur samexistensen med underutvecklingen, fixerar den i detta tillstånd och utvecklas tack vare denna fixering. Utan underutvecklade områden sker ingen överföring av mervärde till de industrialiserade områdena – och ingen accelererad kapitalackumulation i dessa. Under en hel historisk epok sker

⁴⁸ ”De kan t ex sälja sina varor exakt eller ungefär till deras individuella värde, då det kan hända att de varor, som producerats under de sämsta betingelserna, kanske inte ens realiserar sina kostnadspriser, medan de som producerats under genomsnittliga betingelser bara kan realisera *en del av det mervärde som de innehåller*.” (Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 188. – Vår kursiv).

⁴⁹ ”Om utbudet av varor till genomsnittsvärdet, alltså till ett värde som ligger mellan de båda extremvärdena, tillfredsställer den normala efterfrågan, så förverkligar de varor, vars individuella värde ligger under marknadsvärdet, ett extra mervärde eller en överprofit, medan de, vars individuella värde ligger över marknadsvärdet, inte kan realisera en del av det mervärde som de innehåller.” (*Das Kapital*, band 3, s. 188).

⁵⁰ Busch-Schöller-Seelow, op. cit., s. 32-33. I vilken utsträckning det rör sig om värdeöverföring i det internationella ”ojämna bytet”, kommer vi att klargöra i kapitel 11. Här skall vi bara antyda, att Marx i detta sammanhang inte bara talar om ojämna arbetsmängder, utan också om ojämn arbetstid (*Grundrisse*, s. 810).

ingen överföring till de imperialistiska länderna och ingen accelererad kapitalackumulering i dessa utan underutvecklade länder. Och utan underutvecklade industrigrenar vore varken en överföring till de s.k. tillväxtsbranscherna eller den härmed förbundna accelererade kapitalackumuleringen under de senaste tjugofem åren möjlig.

Även om det kapitalistiska världssystemet är en integrerad och trappstegsformad helhet av utveckling och underutveckling på det internationella, regionala och sektoriella området⁵¹, så ligger betoningen i olika epoker på olika former av denna förgrenade ojämna och kombinerade utveckling. I den fria konkurrenskapitalismens tidsålder ligger tonvikten på samexistensen av regional utveckling och underutveckling inom de länder, som håller på att industrialiseras. I den klassiska imperialismens tidsålder på samexistensen av internationell utveckling – i de imperialistiska staterna – och underutveckling (i de koloniala och halvkoloniala länderna). Och i senkapitalismens tidsålder ligger den på samexistensen av utveckling och underutveckling i industrins tillväxtsbranscher och dess underutvecklade grenar överhuvudtaget – i de imperialistiska länderna, men sekundärt också i halvkolonierna.

En sådan syn på tillväxtprocessens natur i det kapitalistiska produktionssättet – dvs. på kapitalackumuleringens natur – gör det lättare för oss att förstå, varför Rosa Luxemburg tog fel, när hon i det kapitalistiska produktionssättets världsomfattande utbredning trodde sig upptäcka detta produktionssätts ”inre gränser”. Det som är uppenbart, när man utgår från det ”allmänna kapitalets” abstraktion, visar sig vara absurt, så snart man går vidare till den ”konkreta kapitalismen”, dvs. till de ”många kapitalen”, alltså till den kapitalistiska konkurrensen. Ty då problemet reduceras till att gälla värde- eller mervärdeöverföring, finns det rent ekonomiskt sett inte någon gräns för denna process av *kapitalackumuleringens tillväxt på andra kapitalers bekostnad, kapitalets expansion genom förbindelsen mellan kapitalens ackumulering och deras värdeförsämring, genom konkurrensens och koncentrationens dialektiska enhet och motsättning*. Varje gräns för den kapitalistiska tillväxtprocessen är – ur ekonomisk synvinkel – alltid tillfällig, eftersom den uppkommer ur själva produktivitetsskillnadens betingelser, men också kan förändra dessa betingelser. Industriområden blomstrar på jordbruksområdets bekostnad; de finner en gräns för sin tillväxt just i det faktum, att deras viktigaste ”inre koloni” är dömd till relativ stagnation⁵² och försöker därför förr eller senare övervinna denna gräns via en ”yttre koloni”. Samtidigt är inte förhållandet ”industriområde-jordbruksområde” evigt givet under kapitalismen. Inträffar en ny stimulans för tillväxtprocessen (varifrån denna stimulans kan komma, har vi delvis redogjort för i kapitel 2, och vi skall också återkomma till det längre fram), så kan ett tidigt industrialiserat område faktiskt förvandlas till ett relativt underutvecklat område och ett tidigare jordbruksområde kan förvandlas till ett koncentrerat industriområde. Marx erkände redan på sin tid denna möjlighet, då den dock bara tog sig uttryck i marginella fall eller som ansatser. Han visade exempelvis på den nya produktionsinriktning, som blev en följd av de ändrade kommunikationsförhållandena och transportkost-

⁵¹ ”Industrigrenarnas ojämna utveckling var en av periodens dominerande aspekter” (den industriella revolutionens period i Storbritannien). (Maurice Dobb, op. cit., s. 258).

⁵² ”Dessa hantverksföretag kan överleva, om hantverkarna och deras medhjälpare (mest unga pojkar och lärlingar) nöjer sig med inkomster, som ligger långt under de löner som moderna företag betalar, och i den mån deras mikroskopiskt små marknader skyddas genom dåliga transport- och kommunikationsförhållanden, som gör det svårt och dyrt för de moderna företagens produkter att tränga in på dessa marknader. Hantverksföretagen hamnar i kris, så snart moderna företag dyker upp på platsen. Dessa driver upp lönerna och lyckas på grund av den ständiga förbättringen av produktionsmetoderna utforma produktionen effektivare, så att de kan sälja till mycket låga priser, som visserligen ger dem själva profit, men inte längre hantverkarna, trots de lägre lönerna inom hantverket. Krisen kan framkallas eller försvåras av förbättrade transport- och kommunikationsförhållanden, som gör det möjligt för moderna företag i andra områden eller länder att konkurrera.” (Sylos-Labini, op. cit., s. 130-131).

naderna⁵³: ”Kommunikations- och transportmedlens förbättring förkortar varornas transporttid, men upphäver inte den relativa skillnaden i omloppstid mellan olika varukapital, eller mellan olika delar av samma varukapital, som går till olika marknader. De förbättrade segelfartygen och ångbåtarna t.ex. förkortar restiden till såväl närbelägna som avlägsna hamnar. Den relativa skillnaden försvinner inte, även om den ofta minskar. Men genom transport- och kommunikationsmedlens utveckling kan de relativa skillnaderna förskjutas på ett sätt, som inte motsvarar de naturliga avstånden. En järnväg, som går från produktionsplatsen till en befolkningskoncentration i inlandet, kan exempelvis förlänga avståndet till en mer närbelägen punkt som saknar järnväg, absolut eller relativt i förhållande till det naturliga avståndet. På samma sätt kan produktionsplatsernas relativa avstånd till de större avsättningsmarknaderna förskjutas, vilket förklarar gamla produktionscentras förfall och uppkomsten av nya i och med att transport- och kommunikationsmedlen förändras. (Till detta kommer dessutom att längre transporter är relativt billigare än korta.)”⁵⁴

Vad järnvägarna och ångbåtarna presterade på 1800-talet, utförs av flygtransporter, motorvägar och containersystemet efter andra världskriget: de relativa transportkostnaderna förändras på ett genomgripande sätt, vilket leder till ett uppsving för vissa branscher och en nedgång för andra produktionscentra.⁵⁵ Likaså kan de avancerade företagen i vissa industribranscher, som genom en högre organisk sammansättning av kapitalet än genomsnittet uppnår en mervärdeöverföring på andra industrigrenars bekostnad, så småningom sjunka ned till en arbetsproduktivitet som ligger under det samhälleliga genomsnittet, om de t.ex. inte anpassar sig så snabbt till den nya tekniken efter en omvälvning av den grundläggande industri- eller energiteknologin.

Exempel på områdets platsombyte⁵⁶ är den relativa nedgången för de gamla industrialiserade områdena i New England i USA, i Skottland, Wales och Nordengland i Storbritannien, i Nord-Pas-de-Calais och Haute-Loire i Frankrike, i Wallonien i Belgien. Ruhrområdet hotas exempelvis av en liknande utveckling. Exempel på industrigrenarnas platsombyte är den relativa nedgången för textilindustri som bearbetar naturfiber, kolindustrin och potentiellt stålindustrin.⁵⁷ Också i början av den industriella revolutionen ägde utan tvekan ett sådant

⁵³ Kenneth Berrill (*International Trade and the Rate of Economic Growth*, i *Economic History Review*, second series, vol. XII, nr 3, april 1960, s. 352) har helt riktigt påpekat, att de mycket billigare sjötransporterna kan förklara, att exporten till andra länder är fördelaktigare jämfört med produktionen för den inre marknaden i många underutvecklade länder. Självfallet är detta bara ytterligare en orsak, förutom de tidigare uppräknade, till att varuproduktionen i sådana länder i första hand utvecklas för världsmarknaden.

⁵⁴ Karl Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 221-222.

⁵⁵ Exempelvis blev Västeuropas så kallade ”maritima stålindustri” lönsam, dvs möjlig, först genom att stora tank- och malmbåtar kunde transportera olja och järnmalm så billigt över långa sträckor, att de uppvägs varje kostnadsfördel i att lägga stålproduktionen intill de inhemska kolförekomsterna, så snart kol blev dyrare än olja.
⁵⁶ Genom Walter Izards och John H. Cumberlands tillämpning år 1958 av Leontievs input-output-beräkning på interregionala relationer, förfogar vi över ett instrument, för att på ett formellt sätt blottlägga den ojämna regionala utvecklingen. Visserligen kan detta instrument som sådant varken upptäcka de kausala eller strukturella orsakerna till vissa regioners underutveckling, eller beräkna värdeöverföringens verkliga omfattning. (*Regional Input-Output-Analysis*, i *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, Stockholm 1958).

⁵⁷ Om de ”regionala inkomst- och välfärdsskillnaderna” i de olika europeiska staterna finns det en snabbt växande litteratur. Vi nöjer oss här med att citera den av EEC 1971 publicerade ”regionalstatistiken”. Som framgår av dessa siffror, var t ex sysselsättningen i industrin i Italien 1968 mindre än 30 % på Sardinien, längst i söder och i Abruzzerna, medan genomsnittet för hela Italien var mer än 41 % (s. 47). Samma år fick Rheinland-Pfalz i Västtyskland med 6 % av befolkningen bara 3,9 % av bankkrediterna, i Frankrike fick de västra och östra delarna med totalt 22,4 % av befolkningen knappt 14 % av bankkrediterna (s. 202-203). Bruttoprodukten per capita var mer än dubbelt så hög i Västtysklands ”rikaste” provins (Hamburg) som i den ”fattigaste” (Schleswig-Holstein); i Belgien fanns samma skillnad mellan Luxemburg-provinsen och Brüsselområdet, medan skillnaden i Italien mellan Moliseområdet och Lombardiet nästan var som ett till tre (s. 211-214). I södra Nederländerna finns det knappast hälften så många läkare per 1000 invånare som i Utrecht- och Amsterdamområdet, i Drentheområdet är den privata strömförbrukningen per familj mindre än hälften så stor som i Utrecht-området; i Nord-

regionalt platsombyte mellan områdena rum. Det vore ett lömande ämne för marxistisk ekonomisk historia, att spåra dess orsaker – som inte på något sätt kan reduceras till frågan om förekomsten av malmfyndigheter. Francois Crouzet och Denis Woronoff har, vad gäller Frankrike, publicerat intressanta analyser av orsakerna till Bordeaux' nedgång – metropolen för den förrevolutionära handels- och manufakturkapitalismen. Förutom de av Marx betonade faktorerna – ändrade transport- och kommunikationsmedel och ändrade avsättningsmarknader – nämner de här framför allt överprofitens nya huvudkälla (förr: handel med västindiska kolonialvaror; nu: teknologiskt avancerad industri, framför allt textilfabriker) och det regionala borgarskapets överspecialisering på det traditionella affärs- och näringslivet, vilket omöjliggjorde en snabb omställning. Det ogynnsamma geografiska läget samt den brittiska blockaden och kontinentalspärren under napoleonkrigen spelade också en viss roll för denna utveckling.⁵⁸

Det avgörande för hela denna tillväxtmekanism, som vilar på ländernas, områdenas och industribranschernas ojämna utveckling, är emellertid utlösningsmekanismen. Vilken impuls krävs, för att en viss samexistens av utveckling och underutveckling skall rubbas, ändra riktning eller omstörtas fullständigt? Vilka faktorer ändrar plötsligt produktivitetsskillnaden? Vilka ytterligare impulser leder till en övergång från en fas av relativ överackumulation, relativt kapitalöverskott och därför långsammare ackumulation och expansionssvårigheter för hela det ackumulerade kapitalet till en fas av accelererad värdeökning, därför accelererad ackumulation och accelererad ekonomisk tillväxt?

Inte heller dessa frågor låter sig besvaras med en enda formel, lika lite som de angående överprofitens källor i det kapitalistiska produktionssättet. Även här måste vi ta hänsyn till produktionssättets samtliga grundläggande variabler. Och vi kommer att upptäcka, att överprofitens huvudkällor, som består av utsugningen av jordbruksområdena, utsugningen av kolonier och halvkolonier samt utsugningen av de tekniskt mindre utvecklade produktionsbranscherna, inte bara existerar efter varandra i kronologisk mening, utan också bredvid varandra i alla faser av det kapitalistiska produktionssättets utveckling – ett faktum som måste klargöras, om man skall förstå senkapitalismen.

Pas-de-Calais-området är antalet sängplatser på sjukhusen per 1000 invånare bara hälften av antalet i Provence och Côte d'Azur; och i Bayern är den privata elektricitetsförbrukningen per invånare bara hälften så stor som i Hamburg (s. 215-218) osv. I Spanien är skillnaderna ännu större.

⁵⁸ Se A. D. Woronoff, *Les Bourgeoisies immobiles du Sud-Ouest, i Politique aujourd'hui*, jan. 1971.

4. De ”långa vågorna” i kapitalismens historia

Den kapitalistiska produktionens cykliska gång, som betingas av konkurrensen, tar formen av en serie utvidgningar och sammandragningar av varuproduktionen, alltså utvidgningar och sammandragningar av mervärdeproduktionen. Denna cykliska rörelse motsvaras av en likaså cyklisk rörelse av expansion och kontraktion i mervärdets realisering och kapitalackumuleringen. Men mervärdets realisering och kapitalackumuleringen är varken tidsmässigt eller vad gäller omfånget och proportionerna fullständigt identiska med varandra, och inte heller med själva mervärdeproduktionen. Den senares avvikelser från den förra och den förras avvikelser från den senare är förklaringen till de kapitalistiska överproduktionskriserna. Det faktum att denna avvikelser inte kan tillskrivas vilka tillfälligheter som helst, utan är en följd av själva det kapitalistiska produktionssättets inre lagbundenhet, förklarar konjunktursvängningarnas oundviklighet under kapitalismen.¹

Kapitalackumuleringens upp- och nedgångar under industricykeln kan karakteriseras av att både profitmängden och profitkvoten, både kapitalackumuleringens omfång och takt ökar under uppsvingets period. Under krisen och den därefter följande depressionsperioden sjunker omvänt både profitmängden och profitkvoten, både kapitalackumuleringens omfång och takt. Industricykeln framstår därför som *en serie av påskyndad och fördröjd ackumulering*.

Här undersöker vi inte i vilken mån *profitmängdens* och *profitkvotens* tillväxt och nedgång under cykelns på varandra följande faser är identisk eller bara kongruent. Denna undersökning kommer att genomföras, när vi behandlar industricykeln under senkapitalismen (se kapitel 14).

I uppsvingets fas påskyndas kapitalackumuleringen. Men från och med en viss punkt i denna utveckling uppstår svårigheter för den totalt ackumulerade kapitalmängdens realisering. Profitkvotens sänkning är det tydligaste tecknet på denna vändning. Med begreppet överackumulering förstår vi ett tillstånd, där en del av det ackumulerade kapitalet bara kan placeras till otillräcklig *profitkvot*, dvs till en alltmer sjunkande *räntefot*.² Över ackumulering är aldrig ett absolut, utan alltid ett relativt begrepp: det finns inte ”absolut” för mycket kapital, utan för mycket kapital, för att det skall kunna nå upp till den förväntade samhällsliga genomsnittsprofitkvoten.³

Omvänt undergår kapitalet en värdeförsämring och blir delvis förstört värdemässigt under krisens fas och den följande depressionen. Nu äger underinvestering rum, dvs det investeras mindre än vad som skulle ha kunnat realiseras vid den givna mervärdeproduktionen och den givna (stigande) genomsnittsprofitkvoten. Som bekant har just denna periodiska värdeförsämring och underinvestering av kapital funktionen, att få genomsnittsprofitkvoten för den totalt ackumulerade kapitalmängden att öka igen, vilket möjliggör en intensivare produktion och kapitalackumulering. Hela den kapitalistiska industricykeln framstår på så sätt som en följd av påskyndad kapitalackumulering, överackumulering, fördröjd kapitalackumulering och under-

¹ Ett försök till sammanfattning av de olika akademiska och marxistiska teorierna om industricyklerna finns i kapitel 9 i vår *Marxistiske Wirtschaftstheorie*, liksom en utveckling av orsakerna till denna cykelns oundviklighet under det kapitalistiska produktionssättet.

² Henryk Grossmann (op. cit., s. 118f) använder begreppet ”överackumulering” i denna mening, även om inte i direkt samband med den industriella cykeln. Marx använder begreppet i *Das Kapital*, band 3, s. 261.

³ ”Men t o m under dessa extrema förutsättningar är en absolut överproduktion av kapital inte någon absolut överproduktion, inte någon absolut överproduktion av produktionsmedel. Det är bara överproduktion av produktionsmedel i den mån dessa fungerar som kapital, och därför i förhållande till det med den ökade mängden ökade värdet innehåller en ytterligare ökning av detta värde, i den mån de måste producera ytterligare värde.” (K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 265-266).

investering.⁴ Ökning, minskning och förnyad stimulering av profitkvoten motsvarar dessa på varandra följande rörelser i kapitalackumulationen och bestämmer dem också.

Nu kommer frågan: Upprepas denna cykliska rörelse bara vart tionde, sjunde eller rent av vart femte år? Eller finns det också en särskild inre dynamik i industricyklernas utveckling under längre tidsperioder? Innan vi besvarar denna fråga i ljuset av empiriska data, skall vi undersöka den teoretiskt.

Marx beräknade industricykelns längd genom den omslagstid, som är nödvändig för det totala fasta kapitalets förnyelse.⁵ Under varje produktionscykel eller under varje år förnyas bara en del av värdet av det konstanta kapitalets fasta beståndsdel, d s huvudsakligen maskinerna. Först efter flera, på varandra följande produktionscykler eller -år är det fasta kapitalets värdemässiga förnyelse avslutad. I praktiken förnyas inte maskiner med 1/7 eller 1/10 varje år, vilket skulle medföra att de var fullständigt förnyade efter 7 eller 10 år. Det fasta kapitalets verkliga reproduktionsprocess ser snarare ut så, att det bara utförs reparationer på dessa maskiner under 7 eller 10 år, men att maskinerna plötsligt ersätts av nya efter 7 eller 10 år.⁶

I Marx' konjunktur- och kristeori utgör det fasta kapitalets förnyelse inte bara förklaringen till konjunkturcykelns längd, utan också det avgörande momentet, som påverkar den *utvidgade reproduktionen*, kapitalackumulationens uppsving och acceleration överhuvudtaget.⁷ Ty det är det fasta kapitalets förnyelse, som bestämmer högkonjunktorens febrila verksamhet.

På denna avgörande punkt föregrep Marx, inom parentes sagt, hela den moderna akademiska konjunkturteorin, som ju ser företagets investeringsverksamhet som den viktigaste pådrivande kraften bakom konjunktorens uppåtgående rörelse.

Nu ligger emellertid det kapitalistiska produktionssättets utmärkande element däri, att varje ny cykel av utvidgad reproduktion inte inleds med samma maskiner som den föregående. Under konkurrensens piska och den ständiga jakten på överprofiter pågår det under kapitalismen ständiga ansträngningar att sänka produktionskostnaderna, att sänka varuvärdet genom förbättringar av tekniken: ”Produktion för värde och mervärde förutsätter, som framgått under analysens lopp, en ständigt verkande tendens att reducera den för en varus produktion nödvändiga arbetstiden, dvs dess värde, så att den blir mindre än det för tillfället rådande samhälleliga genomsnittet. Trycket att reducera kostnadspriset till ett minimum blir den kraftigaste hävstången för att öka arbetets samhälleliga produktivkraft, vilket emellertid här bara framstår som en ständig ökning av kapitalets produktivkraft.”⁸ Detta innebär, att det fasta kapitalets förnyelse är *förnyelse på en högre teknisk nivå*, och detta i tredubbel mening:

För det första utgör de nya maskinerna värdemässigt en större beståndsdel av det totala utlagda kapitalet, dvs lagen om kapitalets ökande organiska sammansättning slår igenom här. För det andra köps de nya maskinerna bara om anskaffningskostnaderna för maskinerna och de av dessa maskiner integrerade, bevarade värdena i den fortlöpande produktionen inte motsäger kapitalisternas profitsträvan, dvs om besparingen av betalat levande arbete överstiger de ökade kostnaderna för det fasta kapitalet (eller mera exakt: för det totala konstanta kapitalet).⁹ För det tredje köps de nya maskinerna endast om de inte bara sparar arbete, utan

⁴ Jämför Paul Boccara, *La crise du capitalisme monopoliste d'Etat et les luttes des travailleurs* (i *Economie et politique*, nr 185, december 1969), som talar om en cykel av överackumulation och kapitalförsämring (s. 53-57).

⁵ K. Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 185.

⁶ K. Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 171f.

⁷ ”Krisen är emellertid alltid utgångspunkten för stora nyinvesteringar och utgör alltså även, i större eller mindre utsträckning, en ny materiell grundval för nästa omslagscykel i samhällelig omfattning.” (Karl Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 186). – Se även *Das Kapital*, band 1, s. 661-662.

⁸ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 888.

⁹ Op. cit., s. 272.

också pressar ned de totala produktionskostnaderna under det samhällsliga genomsnittet, dvs blir till källor för överprofit under en övergångsperiod – tills de nya maskinerna bestämmer den givna produktionsgrenens *genomsnittliga* arbetsproduktivitet.

Frågan om kapitalets ökade organiska sammansättning, dvs frågan om den på en högre teknisk nivå pågående utvidgade reproduktionens process, kan emellertid inte reduceras bara till en fråga om kapitalets värdemässiga sammansättning i konstant och variabelt kapital. Som Henryk Grossmann med stöd av Marx¹⁰ helt riktigt förklarade, så innesluter begreppet ”kapitalets organiska sammansättning” både ett värdeelement och ett tekniskt element och i synnerhet det ömsesidiga förhållandet mellan dessa båda element (värdesammansättningen *bestäms* av den tekniska sammansättningen).¹¹ Detta innebär, att en viss *mängd* maskinutrustning kräver både en viss *mängd* råvaror och hjälpmaterial samt en viss *mängd* arbetskraft, för att sätta dem i rörelse, *oberoende* av mängdernas inneboende värden.¹² Dessa proportioner bestäms av maskinutrustningens tekniska natur och inte av dess värde. Å andra sidan är den mängd maskinutrustning som skall användas i sin tur beroende av vilken grundläggande teknik som används – och inte bara av det fasta kapitalets ökade omfång. För att gå över från en mindre produktiv till en mer produktiv teknisk process, är det ofta tillräckligt att införa små förbättringar av maskinerna, bättre arbetsorganisation, snabbare arbetstakt och bättre eller billigare råvaror. Men för att *fullständigt omforma* den tekniska processen krävs det nya maskiner, som måste konstrueras i förväg, ofta nya råvaror, utan vilka nya produktionsgrenar inte kan uppstå, kvalitativa språng i arbetsorganisationen och på energins område, t ex införande av löpande band eller automatiska transportmaskiner. Med andra ord: Vi måste skilja mellan två former av det fasta kapitalets utvidgade reproduktion: sådana där det visserligen sker en utvidgning av produktionens skala, där ytterligare konstant och variabelt kapital läggs ut och kapitalets organiska sammansättning visserligen ökar, men utan att det genomförs en *omvälvning av tekniken*, som får återverkningar på hela den samhällsliga produktionsapparaten; och sådana där det inte bara sker en utvidgning, utan också en *grundläggande förnyelse* av produktionstekniken och det fasta kapitalet, en förnyelse som framkallar en kvalitativ förändring av arbetsproduktiviteten.¹³

Under mervärderealiserings och kapitalackumulationens normala villkor kännetecknas den utvidgade reproduktionen av det fasta kapitalet som äger rum vart sjunde eller tionde år av att det kapital, som lösgörs under produktionscyklernas gång för inköp eller beställning av den nya maskinutrustningen, utökas med en värdedel $M\beta$. Låt oss beteckna hela den tioåriga cykelns totala mervärdemängd som $M = M\alpha - M\beta + M\gamma$, och om vi definierar $M\alpha$ som det av kapitalisterna och deras klienter improduktivt konsumerade mervärdet, $M\gamma$ som det under de tio på varandra följande årliga produktionscyklerna lösgjorda extra cirkulerande kapitalet – som i sin tur sönderfaller i extra variabelt kapital, för att köpa ytterligare arbetskraft, och i extra cirkulerande konstant kapital, för att successivt kasta in ytterligare råvaror i produktionen. M :s tredje beståndsdel, $M\beta$, är då det extra fasta kapital, som fortlöpande lösgörs och kan användas till inköp av såväl mer som också modernare och dyrare maskiner.

Förhållandet mellan $M\beta$ och C_f , mellan det extra och det bestående fasta kapitalet, utgör det fasta kapitalets tillväxtkvot, ΔC_f , eller den *samhällsliga maskinparkens värdemässiga tillväxtkvot*. Alltefter denna tillväxtkvots storlek upplever vi alltså en period av långsam eller snabb

¹⁰ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 640.

¹¹ Henryk Grossmann, op. cit., s. 326-334.

¹² K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 258.

¹³ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 658: ”De perioder, då ackumulationen endast leder till att produktionen utvidgas på den gamla tekniska grundvalen, blir ständigt allt kortare.” (sv. översättning, s. 556).

teknologisk förnyelse.¹⁴ Dessa storheter måste naturligtvis alltid tydas *värdepässigt*. Även amorteringsfonden för ett redan bestående fast kapital Cf kan givetvis användas för inköp av moderna maskiner, men aldrig (åtminstone så länge det rör sig om en verklig amorteringsfond och inte dolda profiter) till ett högre värde än den tidigare köpta maskinutrustningens värde.

Om vi utgår från att en grundläggande förändring av produktionstekniken innebär betydande extra utlägg av fast kapital (bl a för att skapa nya produktionsplatser för nya produktionsmedel, förutom de extra produktionsmedel, som under "normal" ackumulation kan skapas genom de redan bestående produktionsprocesserna), dvs en mycket hög kvot $M\beta/Cf$, så framstår varje period av genomgripande teknisk innovation som en period av *plötsligt accelererad kapitalackumulation*.¹⁵

Mot denna bakgrund erhåller nu den periodiska underinvesteringen av kapital under det kapitalistiska produktionssättets cykliska utvecklingsgång en dubbel funktion. Den tjänar inte bara till att signalera och så småningom bromsa upp genomsnittsprofitkvotens periodiskt uppträdande fall; den utgör också *kapitalets historiska reservfond*, ur vilken kapitalet kan skapa de medel till den *extra* ackumulation förutom den "normala" utvidgade reproduktionen, som krävs för att en grundläggande förnyelse av produktionstekniken skall bli möjlig. Eller mera exakt: under den kapitalistiska produktionens "normala" betingelser räcker de värden, som lösgjorts efter *en* sju- eller tioårig cykel, visserligen till inköp av fler och dyrare maskiner; men de är otillräckliga för en grundläggande förnyelse av produktionstekniken, framför allt i avdelning I, där detta oftast är förenat med upprättandet av helt nya produktionsplatser. Endast de värden, som lösgjorts efter *flera* på varandra följande cykler för inköp av ytterligare fast kapital, möjliggör ett sådant kvalitativt språng i ackumulationsprocessen. De cykliskt återkommande perioderna av underinvestering har den objektiva funktionen, att lösgöra de kapital som är nödvändiga för en sådan teknologisk omvälvning. Detta förklarar visserligen ännu inte, varför genomgripande teknologiska revolutioner äger rum i vissa perioder och inte i andra. Just det faktum, att det länge skett underinvesteringar, visar ju att det faktiskt fanns extra kapital, vilket emellertid inte investerades eller ökade i värde. Det verkliga problemet är alltså följande: att förklara varför detta extra kapital läggs ut i massiv omfattning vid en viss tidpunkt, efter att länge ha legat i träda. Svaret är uppenbart: bara en *plötslig ökning av profitkvoten* kan förklara den massiva investeringen av överskottskapitalen – precis som en ständig sänkning av profitkvoten (eller fruktan för en ytterligare och snabbare sänkning av denna profitkvot) kan förklara, att kapitalet ligger i träda flera år.¹⁶

Det gäller alltså att undersöka, om sådana faktorer framträder just innan en ny "springflod" i kapitalackumulationen, faktorer som kan förklara en plötslig höjning av genomsnittsprofit-

¹⁴ I händelse av en kraftigt accelererad teknologisk förnyelse kan den *löpande* förbättringen av produktionstekniken genom partiella utbyten mm spela en allt större roll, och $M\beta$'s betydelse för höjningen av arbetsproduktiviteten kan minska relativt. Harry Nick (*Technische Revolution und Ökonomie der Produktionsfonds*, Berlin 1967, s. 17-18) ser till och med ett utmärkande drag för den "tekniskt-vetenskapliga revolutionen" i detta. Vi återkommer till detta frågekomplex i kapitel 6.

¹⁵ "En ström av ny kunskap leder till fortlöpande förändringar i varje varus produktionssätt. Detta kan ske i flera olika former. Vissa framsteg, särskilt de i grundläggande vetenskaper, påverkar produktionssättets hela natur, när de grundläggande processerna i en industri genomgår radikala förändringar. Andra framsteg leder till förbättringar i de existerande grundläggande metoderna." (W. E. G. Salter, *Productivity and Technical Change*, Cambridge University Press 1960, s. 21).

¹⁶ Också Kondratiev räknar upp de förutsättningar, som enligt honom är nödvändiga för en plötslig utvidgning av kapitalackumulationen. De är: "1. Hög sparintensitet; 2. Relativt rikligt utbud av billigt lånekapital; 3. Ackumulation av detta i händerna på mäktiga företagare och finanscentra; 4. Låg varuprisnivå, vilket stimulerar sparande och långsiktiga kapitalplaceringar" (op. cit., s. 37). Förklaringens svaghet är uppenbar: just i faser av underinvestering förekommer allt detta (bl a i USA mellan 1933 och 1938), utan att någon snabb teknologisk förnyelse äger rum. Kondratiev ser inte profitkvotens strategiska och avgörande roll.

kvoten *utöver de periodiska följderna av kapitalets värdeförsämring under krisen*. Det kan röra sig om följande faktorer:

1. En plötslig sänkning av kapitalets genomsnittliga organiska sammansättning, exempelvis beroende på att kapitalet i stor skala tränger in i sfärer (eller länder) med mycket låg organisk sammansättning.
2. En plötslig höjning av mervärdekvoten, exempelvis på grund av ökad arbetsintensitet eller ett omfattande nederlag för och atomisering av arbetarklassen, som inte längre gör det möjligt för den att utnyttja gynnsamma villkor till att höja priset på varan arbetskraft, så att den är tvungen att sälja denna vara under dess värde också under högkonjunkturer.
3. En plötslig sänkning av priset på det konstanta kapitalets element, framför allt råvarorna, vilket får ungefär samma resultat som en plötslig sänkning av kapitalets organiska sammansättning, eller en plötslig sänkning av det fasta kapitalets pris genom revolutionerande framsteg i arbetsproduktiviteten i avdelning I.
4. En plötslig förkortning av det cirkulerande kapitalets omslagstid, förorsakad av perfektionerade transport- och kommunikationssystem, förbättrad distributionsteknik, snabbare lageromsättning, m m.

Vi måste därvid tidsmässigt och tankemässigt skilja mellan två processer: dels den process som möjliggör en höjning av genomsnittsprofitkvoten och så att säga sätter den i rörelse och leder till en massiv minskning av det outnyttjade konstanta kapitalet; dels den process som härstammar ur denna massiva minskning av det outnyttjade kapitalet.

Är de utlösande faktorerna av sådan art och omfattning, att deras verkan snabbt kan neutraliseras genom den ökade mängden ackumulerat kapital, så kommer genomsnittsprofitkvotens ökning att bli kortvarig. Kapitalackumulationens accelererade takt kommer då att bromsas plötsligt och efter ett kort avbrott lämna plats för en ny underinvesteringsperiod. Detta var t ex vad som hände i olika imperialistiska länder under och omedelbart efter första världskriget, Om de utlösande faktorerna däremot är av sådan art och omfattning, att deras verkan inte kan neutraliseras genom de direkta resultaten av den plötsligt ökade kapitalackumulationen, så kommer hela mängden tidigare icke placerat kapital att gradvis dragas in i ackumulationens strömvirvel, dvs det blir möjligt att genomföra inte bara en partiell och begränsad, utan en massiv och allmän omvälvning av produktionstekniken. Detta är framför allt fallet, när *flera faktorer samtidigt och kumulativt* verkar i riktning mot en ökning av genomsnittsprofitkvoten.

Redan i de tidigare kapitlen har vi kortfattat pekat på orsakerna till den ständiga höjningen av genomsnittsprofitkvoten på 1880-talet: den plötsliga, omfattande placeringen av de från metropolerna exporterade överskottskapitalen i kolonierna, vilket ledde till en avsevärd sänkning av världskapitalets organiska sammansättning, samtidigt som det cirkulerande konstanta kapitalet plötsligt blev billigare, med kombinerade resultat för genomsnittsprofitkvoten.¹⁷

Man kan nämna minst två andra perioder i kapitalismens historia, då det skedde en liknande plötslig höjning av profitkvoten. Den första inföll på mitten av 1800-talet, omedelbart efter utbrottet av 1848-års revolution. Den avgörande utlösande faktorn tycks i detta fall ha varit den radikala höjningen av mervärdekvoten, på grund av en radikalt höjd arbetsproduktivitet i de industrigrenar, som framställde konsumtionsvaror, dvs på grund av en radikalt ökad produktion av relativt mervärde. Den andra perioden finner vi i början av det andra världskriget. Den kännetecknas också av en radikal höjning av mervärdekvoten, som den här gången emellertid framkallades av ett radikalt förändrat styrkeförhållande mellan klasserna. Denna höjning förstärktes genom en radikalt ökad arbetsintensitet och kombinerades först med det cirkule-

¹⁷ Se bl a not 11 i kapitel 3.

rande konstanta kapitalets sänkta pris genom att den modernaste produktionstekniken trängde in i de råvarutillverkande sfärerna, och sedan också med det fasta konstanta kapitalets sänkta pris efter den plötsliga ökningen av arbetsproduktiviteten i maskinindustrin. Vi kommer tillbaka till de konkreta orsakerna till och följderna av mervärdekvotens höjning i nästa kapitel.

Vilka är nu de ”omvälvningar av den totala tekniken”, som vi har definierat som faser, där outnyttjade kapital åter ingår i den mervärdeskapande processen, faser som möjliggörs genom en plötslig höjning av genomsnittspröfitkvoten? I det 13:e kapitlet av *Kapitalets* första band skiljer Marx mellan tre kategorier av allt utvecklat maskineri: kraftmaskinen, transmissionsanordningen och verktygs- eller arbetsmaskinen.¹⁸ De båda sista kategoriernas utveckling och omvälvning är naturligtvis från och med en viss punkt beroende av kraftmaskinens utveckling, som är det avgörande dynamiska elementet i det hela: ”Ökningen av arbetsmaskinernas storlek och antalet samtidigt fungerande verktyg medför behovet av en kraftigare rörelsemekanism och denna i sin tur en starkare drivkraft än den mänskliga muskelkraften, alldeles bortsett ifrån att människan är ett mycket ofullkomligt instrument för skapandet av likformig och kontinuerlig rörelse.”¹⁹ Och: ”När ett system, bestående av flera maskiner, drivs av en gemensam kraftmaskin, som själv frambringar sin drivkraft, bildar de tillsammans en enda stor automat, oavsett huruvida det är likartade arbetsmaskiner som samarbetar, som i väveriet, eller olikartade maskiner, som i spinneriet.”²⁰ Den maskinella och inte hantverksmässiga produktionen av ”kraftmaskiner”, dvs av mekaniska energialstrare, är det bestämmande momentet för uppkomsten av ett ”förgrenat system av arbetsmaskiner”, som Marx uttrycker det. Denna maskinella framställning av maskiner, i första hand av kraftmaskiner genom andra maskiner, är en historisk förutsättning för en radikal förändring av tekniken: ”På ett visst utvecklingsstadium råkade storindustrin även tekniskt i konflikt med sin hantverks- och manufakturmässiga grundval”, dvs med den hantverks- och manufakturmässiga framställningen av själva maskinerna. ”Storindustrin måste alltså göra sig till herre över sitt karakteristiska produktionsmedel, själva maskinen, och producera maskiner med hjälp av maskiner. Först på detta sätt skapade den sin egen tekniska grundval och kunde stå på egna ben.

Med den ökande maskindriften i början av det 19:e århundradet övertog maskineriet efterhand också fabrikationen av arbetsmaskiner. Men först under de senaste årtiondena – dvs 1850- och 1860-talen – gav byggandet av järnvägar och oceanångare i stor skala upphov till de *jättelika maskiner, som användes vid tillverkning av kraftmaskiner.*”²¹

De grundläggande omvälvningarna av energitekniken – tekniken för maskinell framställning av kraftmaskiner – framstår på detta sätt som det bestämmande momentet för den totala teknikens omvälvning. Maskinell framställning av de med ångkraft drivna motorerna sedan 1848; maskinell framställning av elektriska motorer och förbränningsmotorer sedan 1880-

¹⁸ A. P. Usher (*A History of Mechanical Inventions*, revised edition, Harvard University Press 1954, s. 116-117) kritiserade denna definition av maskinerna, som Marx övertagit från Ure och Babbage. Han hävdar, att en sådan karakteristik inte tar hänsyn till det avgörande elementet för maskinernas utveckling, nämligen den allt ”eleganta” (borde väl heta: arbetsbesparande) kombinationen av olika element till ett enhetligt och rörligt maskineri (”train”). Han tycks inte ha märkt, att Marx först skildrar maskinens historiska uppkomst och tillblivelse, för att sedan (*Das Kapital*, band 1, s. 399f. – sv. översättning, s. 322f.) helt lägga tyngdpunkten på maskindelarnas eller de olika maskinernas ömsesidiga kombination. ”Maskindriften är i sin högst utvecklade gestalt ett förgrenat system av arbetsmaskiner, vilkas drivkraft överförs från en central kraftmaskin med hjälp av en transmissionsmekanism” (op. cit., s. 402 – sv. översättning, s. 331). Detta hade absolut inte heller undgått Babbage, när denna genialiska tänkare, mer än hundra år innan den egentliga automationens början, sysslade med att konstruera en automatisk räknemaskin, som skulle ge detta begrepp om ”den förgrenade kombinationen av alla beståndsdelarna” dess högsta uttryck.

¹⁹ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 396 (sv. översättning s. 326).

²⁰ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 401-402 (sv. översättning, s. 330).

²¹ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 405 (sv. översättning, s. 333). (Vår kursiv)

talet; maskinell framställning av elektroniska och kärnkraftsdrivna redskap sedan 1940-talet: detta är de tre allmänna omvälvningar av tekniken, som det kapitalistiska produktionssättet åstadkommit efter den ”ursprungliga” industriella revolutionen under 1700-talets andra hälft.

Är denna omvälvning av de maskinellt framställda kraftmaskinernas tekniska produktionssätt väl given, sker en fortskridande omvälvning av hela maskinsystemet. Ty, som Marx utvecklar det: ”Produktionssättets omvälvning i en industrigren leder till en motsvarande omvälvning i övriga industrigrenar. Verkningarna gör sig först gällande i industrigrenar, som visserligen är skilda från varandra genom den samhälleliga arbetsdelningen, så att var och en av dem producerar en självständig vara, men som dock är sammanflätade såsom delar av en helhetsprocess. Maskinspinneriet framkallade maskinväveriet, och tillsammans åstadkom de den mekanisk-kemiska revolutionen i blekeriet, kattuntryckeriet och färgeriet. Å andra sidan framkallade den industriella revolutionen i bomullsspinneriet uppfinningen av ”the gin”, bomullsrensningssmaskinen, som skiljer bomullen från fröna och möjliggör bomullsproduktion i den stora skala som nu erfordras. Men omvälvningen i industrins och jordbrukets produktionssätt framtvingade också en omvälvning i den samhälleliga produktionsprocessens allmänna betingelser, dvs i kommunikations- och transportmedlen. I ett samhälle, vars *pivot* – för att använda ett uttryck av Fourier – var småbruket i kombination med hemindustri och hantverk, kunde kommunikations- och transportmedlen inte längre vara tillräckliga för manufakturperiodens produktionsbehov med dess utvidgade samhälleliga arbetsdelning, dess koncentration av arbetsmedel och arbetare och dess kolonialmarknader, förhållanden som revolutionerade samhället. På samma sätt förvandlades snart de transport- och kommunikationsmedel, som manufakturperioden efterlämnat, till en olidlig hämsko på storindustrin med dess feberaktiga produktionshastighet, dess jättelika massproduktion, dess ständiga omflyttningar av kapital- och arbetarmassor från ett produktionsområde till ett annat och dess nyskapade världsmarknader. Bortsett från det helt revolutionerade segelskeppsbyggeriet blev därför kommunikations- och transportväsendet så småningom anpassat till storindustrins produktionssätt genom ett system av flodångare, järnvägar, oceanångare och telegrafanläggningar.”²²

Det är inte svårt att bevisa, att var och en av de tre grundläggande förändringarna i den maskinella framställningen av energikällor och kraftmaskiner så småningom revolutionerade hela ekonomins produktionsteknik och även ledde till en omvälvning av kommunikations- och transportväsendets teknik.²³ (Man kan exempelvis tänka på oceanångarna och lokomotiven, bilarna och radiokommunikationerna. Vi har de för atomenergins tidsålder karakteristiska jumbojetplanen, TV-, telex-, radar- och satellitsystemen samt atomdrivna containerfartyg.²⁴)

Men liksom de teknologiska revolutionerna, som utgick från omvälvningen av den grundläggande produktionstekniken för kraftmaskinerna och energikällorna, åter satte in det över-skottskapital, som gradvis hopats under det kapitalistiska produktionssättets cykler, i mer-värdeproduktionen, så fick den gradvisa generaliseringen av nya energikällor och kraftmaskiner efter en längre fas av snabb ackumulation en ny längre fas av långsam ackumulation som resultat, dvs förnyad underinvestering och lösgörelse av outnyttjat kapital.

Produktionen av de nya kraftmaskinerna innebär långsiktiga expansionsmöjligheter för *nya* ackumulerade kapital. Så länge marknaden behärskas av de kapital, som under på varandra följande perioder är placerade i industrin för framställning av ångmotorer, elektriska motorer eller elektroniska apparater, kommer bara små, äventyrliga kapital, som är dömda att experimentera, dvs kapital som saknar expansionsmöjligheter, att våga sig in på de ”nya” energi- och kraftmaskinernas område. Ju mer användningen av de nya motorerna breder ut sig, desto

²² K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 404-405 (sv. översättning, s. 332-333).

²³ David Landes, op. cit., s. 153-154, 423f.

²⁴ Se W. Pfeifers artikel i NZZ den 24.8.1972.

tydligare sjunker tillväxtkvoten i den industri som framställer dessa motorer, och desto större expansionssvårigheter får de kapital, som febrilt ackumulerats i dessa produktionssfärer i den första expansiva fasen.

Sammankopplad med omvälvningen av den totala produktionstekniken är en betydande ökning av kapitalets organiska sammansättning, som – allt enligt de konkreta betingelserna – förr eller senare leder till en sänkning av den genomsnittliga profitkvoten. Detta hämmar sedan i sin tur den följande teknologiska omvälvningen. De ökande expansionssvårigheterna i den andra fasen av varje ny grundläggande produktionsteknik förorsakar växande underinvestering och en ökad lösgörelse av outnyttjat kapital. Endast när en kombination av specifika betingelser framkallar en plötslig höjning av genomsnittsprofitkvoten, kommer dessa under loppet av flera årtionden anhopade outnyttjade kapital att dragas in i de nya produktionssfärerna i stor skala, vilket gör utvecklingen av den nya grundläggande produktionstekniken möjlig.

Den internationella kapitalismens historia framstår alltså inte bara som en serie av cykliska sju- eller tioåriga rörelser, utan också som en serie av längre, ungefär femtioåriga perioder, av vilka vi hittills har upplevt fyra:

1. Den långa perioden som sträcker sig från 1700-talets slut fram till krisen 1847 och kännetecknas av den *hantverks- och manufakturmässigt framställda ångmaskinens* gradvisa utbredning till de viktigaste industrigrenarna och industriländerna. Detta är den industriella revolutionens långa period;
2. Den långa perioden som varar från krisen 1847 till 1890-talets början och kännetecknas av de *maskinellt framställda ångmotorernas* utbredning till samtliga industrigrenar som den viktigaste kraftmaskinen. Detta är den första teknologiska revolutionens långa period²⁵;
3. Den långa perioden som sträcker sig från 1890-talet fram till det andra världskriget och kännetecknas av den *elektriska motorns och förbränningsmotorns* utbredda användning i samtliga industrigrenar. Detta är den andra teknologiska revolutionens långa period²⁶;
4. Den långa period som i Nordamerika börjar omkring 1940 och i de övriga imperialistiska länderna omkring 1945-1948. Den kännetecknas av en utbredd *styrning av maskinerna med elektroniska redskap* (samt av atomenergins gradvisa införande). Detta är den tredje teknologiska revolutionens långa period.

Var och en av dessa långa perioder sönderfaller i två faser. En första fas av teknikens egentliga revolutionering, bl a produktionen av de nya maskinerna, som först måste skapas. Den utmärks av en höjd profitkvot, *snabb ackumulation*, snabb tillväxt, snabb värdeökning av tidigare outnyttjat kapital och snabb värdeförsämring av kapital, som tidigare varit placerat i avdelning I, men nu överflyglats i tekniskt avseende. Denna första fas följs av en andra, där den egentliga revolutioneringen av produktionstekniken redan ägt rum, dvs de nya produktionsplatserna för nya produktionsmedel finns redan i stort sett och kan bara utbredas kvantitativt och förbättras. I denna fas gäller det därför att generalisera de framställda produktions-

²⁵ Oskar Lange har enligt vårt sätt att se på saken rätt, när han inte vill använda begreppet "industriell revolution" på de stora omvälvningarna inom teknologin, som exempelvis automatiseringen av produktionsprocessen efter det andra världskriget: "Däriigenom utslätas nämligen den industriella revolutionens historiska egenart, såsom industrialiseringens grundval. Här måste också betonas, att denna industriella revolution, ur vilken storindustrin uppkom, var intimt förbunden med det kapitalistiska produktionssättets uppkomst, alltså med uppkomsten av en ny samhällsformation." (*Entwicklungstendenzen der modernen Wirtschaft und Gesellschaft*, Wien 1964, s. 160). Därför använder vi här begreppet den första, andra och tredje teknologiska revolutionen i stället för formuleringen den andra och tredje industriella revolutionen. Härmed korrigerar vi ett fel, som vi själv begått tidigare.

²⁶ Georges Friedmann (*Sociologie du Travail et Sciences sociales*, i G. Friedmann och Pierre Naville, *Traite de Sociologie du Travail*, Paris 1961, s. 68) talar i detta sammanhang om den "andra industriella revolutionen".

medlen till alla grenar av industrin och ekonomin. Den bestämmande grunden för kapitalackumulationens plötsliga, språngartade utvidgning i avdelning I faller bort, och det blir därför en fas av gradvist sjunkande profitkvot, *gradvis allt långsammare ackumulation*, långsammare ekonomisk tillväxt, gradvis allt större svårigheter för det totala ackumulerade (framför allt det nya, extra ackumulerade) kapitalets expansion och en gradvis förnyad reproduktion av outnyttjat överskottskapital.²⁷

Enligt detta schema, som kan beskrivas genom de på varandra följande faserna av snabb tillväxt fram till 1823, långsammare tillväxt 1824-1847, snabb tillväxt 1848-1873, långsammare tillväxt 1874-1893, snabb tillväxt 1894-1913, långsammare tillväxt 1914-1939²⁸, snabb tillväxt 1940 (1945 eller 1948) -1966, skulle vi i dag ha inträtt i den andra fasen av den ”långa våg”, som inleddes i och med det andra världskriget, och som kännetecknas av långsammare kapitalackumulation. Denna hypotes tycks bekräftas av de allt tätare recessionerna i de viktigaste imperialistiska ekonomierna (Frankrike 1962, Italien 1963, Japan 1964, Västtyskland 1966-1967, USA 1967-1968 (minirecession!), USA 1970-1971, Storbritannien 1970-1971, Italien 1971, Västtyskland 1971-1972, allmän recession 1974-1975).

Det är uppenbart, att dessa ”långa vågor” inte uppkommer mekaniskt, utan att de fungerar via en hopkoppling med de ”klassiska” cyklerna.²⁹ I en expansiv fas blir de cykliska perioderna av högkonjunktur längre och intensivare, de cykliska överproduktionskriserna kortare och mindre djupa. I de faser av den långa vågen som tenderar åt stagnation visar sig perioderna av högkonjunktur kortare och mindre febrila, och perioderna av cykliska överproduktionskriser framstår som längre och djupare. Den ”långa vågen” kan bara förstås som ett resultat av dessa cykliska fluktuationer och inte på något sätt som deras kvasimetafysiska ”överbyggnad”.

Den ryske marxisten Parvus (A. L. Helphand)³⁰ tycks ha varit den som först upptäckte dessa ”långa vågor” i industrikapitalismens historia. När han i mitten på 1890-talet studerade jordbrukskriserna kom han fram till slutsatsen, att den 1873 inledda ”långa depression”, som Friedrich Engels fäst så stor vikt vid³¹, snart skulle ersättas av ett nytt långvarigt uppsving. Han gav för första gången uttryck åt denna tankegång i en 1896 publicerad artikel i *Sächsische Arbeiterzeitung* och utvecklade den därefter utförligt i sin 1901 publicerade broschyr *Die Handelskrisis und die Gewerkschaften*.³² I anslutning till ett känt Marx-citat³³ använde sig

²⁷ Mellan 1900 och 1912 fördubblades det fasta kapitalets värde inom näringsgrenarna utanför jordbruket i USA; i fasta priser (enligt dollarns genomsnittliga köpkraft 1947-1949) steg det från 16,8 till 31,4 miljarder. Mellan 1912 och 1929 steg det ytterligare, men i långsammare takt, från 31,4 till 53,6 miljarder. Sedan förblev det nästan konstant i 18 år, ty efter den stora ekonomiska världskrisen uppnås siffran 53 miljarder inte förrän 1945, varpå en mindre tillbakagång följer 1946. 1947 står man fortfarande kvar på 54,9 miljarder dollar, och först 1948 passerar man med 63,3 miljarder slutgiltigt 1929 års tröskel. Men under samma period ökar banktillgångarna från 72 miljarder dollar 1929 till 162 miljarder 1945 och livförsäkringsbolagens tillgångar ökar från 17,5 till nästan 45 miljarder dollar, dvs trots en värdeförsämring av dollarn på ungefär 30 %, ökar banktillgångarna med 70 % och försäkringsbolagens tillgångar med 100 % (US Department of Commerce, *Long-Term Economic Growth 1860-1965*, Washington, oktober 1966, s. 186, 200-202, 209).

²⁸ I princip låter vi varje lång period börja med året efter krisen, som just avslutade en ”klassisk cykel”, och avslutar den långa perioden med ett krisår. Men eftersom krisåren inte sammanfaller fullständigt i alla kapitalistiska länder, har vi valt det viktigaste kapitalistiska landet, det som anger tonen på världsmarknaden, dvs Storbritannien fram till och med första världskriget och därefter USA.

²⁹ Den ryske marxisten Bogdanov försökte ifrågasätta denna möjlighet. Och många motståndare till de ”långa vågor” har följt honom. Se vårt svar på denna kritik längre fram.

³⁰ Detta tycks strängt taget inte vara helt riktigt. Josef Schumpeter (*History of Economic Analysis*, New York 1954) hänvisar till en av Jevons citerad artikel av en viss Hyde Clark, *Physical Economy*, där förekomsten av ”långa vågor” i konjunkturen lär ha noterats. (Publicerad i tidskriften *Railway Register* år 1874). Denna artikel utövade emellertid inte något inflytande på problemets vidare behandling.

³¹ Se bl a Friedrich Engels' not på s. 506 i *Das Kapital*, band 3.

³² Parvus, *Die Handelskrisis und die Gewerkschaften*, 1901, s. 26-27.

³³ Citatet återfinns i denna boks 3:e kapitel. Se not 29 i kapitel 3.

Parvus av begreppet kapitalets ”Sturm und Drangperiod” för en begreppsmässig sammanfattning av de ”långa vågorna”, som sedan följs av en lång våg av ”ekonomisk depression”. Det som bestämde denna långsiktiga vågrörelse var för Parvus utvidgningen av världsmarknaden på grund av förändringar, som ”försiggår på det kapitalistiska näringslivets alla områden – i tekniken, på penningmarknaden, i handeln, i kolonierna – och ställer hela världsproduktionen på en ny och mycket mer omfattande grundval”.³⁴ Han lämnade inte några statistiska belägg för sin tes; och han begick svåra fel vad gäller periodiseringen.³⁵ Trots detta förblir hans skiss ett genialt försök av en ovanligt skarpsinnig, om än inkonsekvent marxistisk tänkare.³⁶

Mer än tio år måste förflyta, innan Parvus’ fruktbare tanke, som lovprisats av Karl Kautsky³⁷, åter togs upp och utvecklades, och då av den nederländske marxisten J. van Gelderen.³⁸ År 1913, publicerade han i de nederländska ”vänster”kommunisternas tidskrift, *De Nieuwe Tijd*, tre artiklar under pseudonymen J. Fedder, i vilka han utgick från den allmänt fastställbara prisökningen i de kapitalistiska länderna och uppställde en hypotes om ”långa vågor” för kapitalismens historia sedan 1800-talets mitt. Dessa artiklar, som den marxistiska litteraturen hittills tagit alltför lite hänsyn till, för upp hela problematiken på en kvalitativt högre nivå än den på vilken Parvus och Kautsky argumenterade. Van Gelderen försöker inte bara samla empiriska belägg för sin tes, han följer inte bara detaljerat rörelsen hos priserna, utrikeshandeln, produktionen och produktionskapaciteten på många områden, liksom diskontot, kapitalackumuleringen, företagsbildningar, osv³⁹; han försöker också förklara det kapitalistiska produktionssättets långsiktiga vågrörelse och utgår därvid, i motsats till Parvus, inte från marknadens utvidgning, utan från produktionens utvidgning: ”Förutsättningen för uppkomsten av en flodperiod⁴⁰ är en kraftig, omedelbar eller gradvis, utvidgning av produktionen. Denna skapar efterfrågan på andra produkter, indirekt alltid på produktionsmedelsindustrins produkter, och på råvaror. Den på detta sätt, genom produktionens utvidgning, uppkomna efterfrågan ... kan uppträda i två huvudformer:

1. Genom uppodling av hittills glest befolkade områden. Jordbruket och boskapsuppfödningen levererar då exportvaror, med vilka befolkningen kan betala de nödvändiga produkterna. Dessa är huvudsakligen av två slag: varor för masskonsumtion, framför allt från den bearbetande industrin, och produktionsmaterial: maskiner, järnvägar och andra kommunikationsmedel, byggnadsmaterial. Prisökningen, som utlöses av denna ökade efterfrågan, utbreder sig från den ena industrigrenen till den andra.

³⁴ Parvus, op. cit., s. 26.

³⁵ Exempelvis låter han en ”Sturm und Drang”-period inledas i och med 1860-talet och avslutas i början på 1870-talet, medan man i allmänhet förutsätter en ”lång våg” av expansion efter 1847 års kris fram till 1873.

³⁶ Parvus var bl a också, tillsammans med Trotskij, en av skaparna av den på Ryssland tillämpade Permanenta revolutionens teori, vilken förutsåg en arbetarregering som resultat av den kommande ryska revolutionen, i motsats till alla andra ryska marxister. Men medan Parvus därvid föreställde sig en socialdemokratisk regering av australisk typ (dvs en regering som håller sig inom det kapitalistiska produktionssättets ramar), företrädde Trotskij redan 1906 åsikten att den ryska revolutionen skulle leda till proletariats diktatur med stöd från fattigbönderna.

³⁷ Karl Kautsky, *Krisentheorien*, i *Die Neue Zeit*, årgång 20, 1901-1902, s. 137.

³⁸ Samtidigt med van Gelderen – och oberoende av honom – iakttog Albert Aftalion (*Les crises periodiques de surproduction*), M. Tugan-Baranowski (i den franska upplagan av hans *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*) och W. Pareto 1913 problemet med de ”långa vågorna”, men bara på ett fragmentariskt sätt, utan att uppnå samma fyllighet som van Gelderens analys (se Ulrich Weinstock, *Das Problem der Kondratieff-Zyklen*, Berlin-München 1964, s. 20-22). Vi behöver därför inte ta hänsyn till dem här.

³⁹ J. Fedder, *Springvloed – Beschouwingen over industriele ontwikkeling en prijsbeweging*, i *De Nieuwe Tijd*, 1913 (årgång 18), nr 4, 5, 6 (april, maj, juni).

⁴⁰ Van Gelderen kallar de expansiva ”långa vågorna” för ”Springvloed” (flod) och de retarderande ”långa vågorna” för ”ebb”.

2. Genom den ganska plötsliga uppkomsten av en industrigren, som fortare än tidigare kan uppfylla ett visst mänskligt behov (bil- och elektricitetsindustrin). Detta ger samma resultat som det vilket nämns under punkt 1, om än på en lägre nivå.⁴¹

Den slutsats som van Gelderen drar av denna analys – oberoende av Kautsky, som formulerade något liknande vid samma tidpunkt⁴² – är, att en expansiv ”lång våg” föregås av en kraftig ökning av guldproduktionen.⁴³ Visserligen förblir hans förklaring uttalat dualistisk, eftersom han härleder ”floden” ur antingen en utvidgning av världsmarknaden eller utvecklingen av nya produktionsgrenar. Han kommer inte heller på tanken, att frågan om de extra kapitalinvesteringarna inte kan reduceras till produktionen av ytterligare penningmaterial (dvs guldproduktion), utan att det är frågan om produktion och ackumulation av ytterligare *mervärde*. Av en pionjär kan man emellertid inte begära, att han genast skall lämna en tillfredsställande förklaring till alla aspekter av ett nyupptäckt frågekomplex. Och van Gelderen gjorde utan tvekan en pionjärinsats. Knappast någon av de på 20- och 30-talen formulerade vidareutvecklingarna av teorin om de ”långa vågorna” – från Kondratiev ända till Schumpeter och Dupriez – har på något grundläggande sätt gått längre än den av van Gelderen skisserade. Det otillräckliga statistiska material, som han var tvungen att arbeta med, måste betraktas i ljuset av detta pionjärbete. Ulrich Weinstock har fel, när han förebrår honom för att på basis av material, som bara omfattar sextio år, ha ”konstaterat en säregen tempoväxling på det ekonomiska livets alla områden”, och att detta ”bestämt måste avvisas”.⁴⁴ Det gäller inte den formella frågan, huruvida van Gelderens material var tillräckligt eller otillräckligt. Det gäller att – med de data vi nu förfogar över – pröva riktigheten av van Gelderens arbetshypotes. Detta underlåter Weinstock att göra, och därför kan han inte heller förstå arbetets banbrytande betydelse.

Det första världskriget var nätt och jämnt över, när man ingående började syssla med frågan om de ”långa vågorna” i den unga sovjetstaten. N. D. Kondratiev, tidigare ställföreträdande försörjningsminister i Kerenskijs provisoriska regering, intresserade sig alltsedan 1919 för detta problem och bildade 1920 Moskva-institutet för konjunkturforskning (Konjunktturnyj Institut), som började samla material för hans teori om de ”långa vågorna”.⁴⁵ Leo Trotskij gick in på samma frågekomplex, när han tog itu med kapitalismens efterkrigsutveckling jämfört med utvecklingen före 1914 – förmodligen oberoende av van Gelderens arbete⁴⁶, som led av den svagheten, att det var skrivet på ett språk, som bara var tillgängligt för ett fåtal marxister eller nationalekonomer. I sitt berömda referat om världsläget på Kommunistiska Internationalens 3:e kongress, förklarade Trotskij angående frågan om de ”långa vågorna”: ”I januari i år publicerade *London Times* en tabell, som täcker en period på 138 år – från de 13 amerikanska koloniernas självständighetskrig fram till våra dagar. Under denna tid har det varit 16 cykler, dvs 16 kriser och 16 blomstringsfaser ... Om vi analyserar utvecklingskurvan närmare, så kommer vi att finna att den sönderfaller i fem delar, fem olika och tydligt åtskilda perioder. Från 1781 till 1851 är utvecklingen mycket långsam, man kan knappast upptäcka någon rörelse alls. Under loppet av 70 år ökar utrikeshandeln bara från 2 till 5 £ per capita. Efter

⁴¹ J. Fedder, op. cit., s. 447-448.

⁴² Karl Kautsky, *Die Wandlungen der Goldproduktion und der wechselnden Charakter der Teuerung*, supplement till *Die Neue Zeit*, nr 16, 1912/1913, utgivet den 24 januari 1913, Stuttgart.

⁴³ J. Fedder, op. cit., s. 448-449. – Detta är i sista hand och åtminstone delvis samma förklaring av de ”långa vågorna”, som den belgiske professorn Léon Dupriez nu föreslår (se mer härom längre fram).

⁴⁴ Ulrich Weinstock, op. cit., s. 28.

⁴⁵ Se George Garvys artikel N. D. Kondratieff, i *International Encyclopedia of Social Sciences*, volym 6 (Macmillan, 1968).

⁴⁶ Kondratiev förklarar i varje fall att han inte kände till van Gelderens arbete, när han skrev sina ryska artiklar 1922-1925 och den berömda tyska artikeln 1926 (*Die langen Wellen der Konjunktur*, i *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, band 56, 3:e häftet, december 1926, s. 599, Tübingen). Det finns ingen anledning att tvivla på denna förklaring.

1848-års revolution, som utvidgade ramen för den europeiska marknaden, kommer en vändpunkt. Från 1851 till 1873 stiger utvecklingskurvan brant. Under 22 år ökar utrikeshandeln från 5 till 21 £, medan mängden järn under samma period ökar från 4,5 till 13 kg per capita. Från och med 1873 följer sedan en depressionsepok. Från 1873 fram till ungefär 1894 lägger vi märke till en stagnation i den engelska handeln ... den sjunker från 21 till 17,4 £ – under loppet av 22 år. Därefter kommer en ny boom, som varar till 1913 – utrikeshandeln ökar från 17 till 30 £. I och med 1914 börjar slutligen den femte perioden – perioden för den kapitalistiska ekonomins krossande. Hur förenas den kapitalistiska utvecklingskurvas primära rörelse med de cykliska fluktuationerna? Mycket enkelt. I perioder av snabb kapitalistisk utveckling är kriserna korta och ytliga till sin karaktär, medan uppsvingen är långvariga och djupgående. I perioder av kapitalistisk nedgång är kriserna av utdragen karaktär, medan uppsvingen är flyktiga, ytliga och spekulativa.”⁴⁷

Trotskij refererade sedan kapitalets ”Sturm und Drang”- period efter 1850 – i tydlig anslutning till sin tidigare vän Parvus⁴⁸ – och avslutade med två förutsägelser: för det första att ett visst kortvarigt uppsving för kapitalismen inte kunde uteslutas ekonomiskt, utan tvärtom var nästan oundvikligt, men att detta uppsving skulle bli kortvarigt och i alla fall inte uteslöt den socialistiska revolutionens historiska möjligheter i Europa; för det andra att en ny expansion skulle bli möjlig för kapitalismen på lång sikt, ”efter två till tre decennier”, i händelse av ett varaktigt misslyckande för den europeiska arbetarklassens revolutionära aktion.⁴⁹ Under de följande månaderna återvände Trotskij till samma problematik vid ett flertal tillfällen⁵⁰; efter publiceringen av N. D. Kondratievs första arbete, behandlade han ännu en gång ämnet i ett brev till redaktionen för *Vjestnik Sotsialisticheskoi Akademii* (”Den socialistiska akademins budbärare”). I detta brev bekräftade han åter sin övertygelse, att det förutom de ”normala” industricyklerna finns längre perioder i kapitalismens historia, som är av stor betydelse för förståelsen av det kapitalistiska produktionssättets utveckling på lång sikt: ”Detta är schemat i stora drag. Vi kan i historien se att likartade cykler grupperar sig i serier. Det finns hela epoker i den kapitalistiska utvecklingen, där cyklerna karaktäriseras av skarpt tecknade uppgångar och svaga kortlivade kriser. Resultatet är en skarpt stigande rörelse i den kapitalistiska utvecklingens grundläggande kurva. Det finns stagnationsepoker när denna kurva – trots partiella cykliska förändringar – förblir på ungefär samma nivå under flera decennier. Och slutligen – under vissa historiska perioder går den grundläggande kurvan, samtidigt som den alltid genomgår cykliska svängningar, nedåt som helhet. Detta markerar produktivkrafternas nedgång.”⁵¹ Ja, han gav till och med konkreta anvisningar, för hur den ”kapitalistiska utvecklingens långsiktiga kurva” skulle undersökas, och betonade, att konkreta studier längs denna linje skulle vara av utomordentlig betydelse för berikandet av den historiska materialis-

⁴⁷ Leon Trotsky, *Report on the World Economic Crisis and the New Tasks of the Communist International*, second session, June 23, 1921, of the Third Congress of the Communist International, i Leon Trotsky, *The First Years of the Communist International*, vol. 1, s. 201, New York, Pioneer Publishers, 1945. Trotskijs referat på Kominterns 3:e kongress publicerades också i tysk översättning i Leo Trotzki, *Die neue Etappe – Die Weltlage und unsere Aufgaben*, Verlag der Kommunistischen Internationale 1921. Den tyska versionen är emellertid ofullständig, och vi citerar därför den kompletta engelska texten här.

⁴⁸ Leon Trotsky, op. cit., s. 207.

⁴⁹ Leon Trotsky, op. cit., s. 211.

⁵⁰ Leon Trotsky, *Flood-Tide – The Economic Conjunction and the World Labour Movement* (artikel från Pravda, 25 december 1921), i Leon Trotsky, *The First Five Years of the Comintern*, Pioneer Publishers, New York 1953, s. 79-84. – Leon Trotsky, *Report on the Fifth Anniversary of the October Revolution and the Fourth World Congress of the Communist International* (20 oktober 1922), op. cit., s. 198-200.

⁵¹ Leo Trotskij, *Den kapitalistiska utvecklingskurvan* (brev till redaktionen för *Vjestnik Sotsialistitscheskoi Akademii*, daterat 21 april 1923, publicerat i tidskriftens 4:e häfte april-juli 1923. Svensk översättning i *Fjärde Internationalen*, nr 3, 1973, s. 21).

mens teori.⁵² Vad som därvid faller oss i ögonen, är den vikt Trotskij lägger vid att inte begränsa sig till ”rent” ekonomiska data, utan att integrera en hel rad samhällsliga och politiska utvecklingar i analysen. Därför riktade han skarp kritik mot N. D. Kondratievs första arbete⁵³, som stödde sig på rent statistiskt material, för att bevisa existensen av ”långa cykler”: ”Efter Kominterns tredje världskongress undersökte professor Kondratiev detta problem – som vanligt genom att omsorgsfullt undvika den formulering som frågan fick på kongressen – och försökte att vid sidan av den ‘lilla cykeln’, som täckte en period på tio år, utveckla en ‘lång cykel’ som omfattade ungefär femtio år. Enligt denna symmetriska konstruktion består en lång ekonomisk cykel av fem mindre, och vidare har hälften av dem karaktären av en uppgång medan den andra halvan består av en kris med alla de nödvändiga övergångsstadier. Den statistiska bestämning av de stora cyklerna som Kondratiev gjort bör underkastas en noggrann och inte alltför godtrogen verifiering, både vad gäller enskilda länder och världsmarknaden som helhet. Det är redan möjligt att i förväg avvisa Kondratievs försök att ge de epoker som han kallar för ‘långa cykler’ samma ‘strängt lagbundna rytm’ som man kan se i mindre cykler; det är uppenbarligen en falsk generalisering utifrån en formell analogi. Den periodiska återkomsten av små cykler betingas av de kapitalistiska krafternas inre dynamik, och uttrycks alltid och överallt där det finns en marknad. Vad gäller de stora segment av den kapitalistiska utvecklingskurvan (50 år) – som professor Kondratiev oförsiktigt nog föreslår att man också skall kalla för cykler –, bestäms deras karaktär och varaktighet inte av de kapitalistiska krafternas inre samverkan utan genom de yttre faktorer som kanaliserar den kapitalistiska utvecklingen. Kapitalismens erövring av nya länder och kontinenter, upptäckten av nya naturresurser och – i dessas kölvatten – sådana viktiga faktorer i ‘överbyggnaden’ som krig och revolutioner bestämmer karaktären och växlingen mellan uppåtstigande, stagnerande eller nedåtgående epoker i den kapitalistiska utvecklingen.”⁵⁴

George Garvy har tolkat denna text så att Trotskij visserligen förutsatte de långa svängningarnas existens, men förnekade deras cykliska karaktär.⁵⁵ Denna definition är inte helt riktig, såvida man inte vill reducera den till en meningslös semantisk batalj om den grundläggande skillnaden mellan cykler, ”långa vågor”, ”långa perioder” och ”stora segment av den kapitalistiska utvecklingskurvan”. Trotskij för fram två avgörande argument mot Kondratievs tes: för det första att analogin mellan de ”långa vågorna” och de klassiska ”cyklerna” är falsk, dvs att de ”långa vågorna” inte har samma ”naturnödvändighet” som de klassiska cyklerna. För det andra kan de klassiska cyklerna endast förklaras av det kapitalistiska produktionsättets inre dynamik, medan de ”långa vågorna” kräver ett mer ”konkret studium av den kapitalistiska kurvan och samverkan mellan den senare och alla samhällslivets aspekter”⁵⁶; han vänder sig alltså mot en monokausal teori för de ”långa vågorna”, i analogi med Marx’ förklaring av de klassiska cyklerna genom det fasta kapitalets förnyelse.

Med denna kritik – som delades av många sovjetiska ekonomer på 20-talet⁵⁷ – kan man vara helt överens. När vi definierade de ”långa vågorna” som långa vågor av snabb och långsam ackumulation, betingade av långa vågor av upp- och nedgångar i genomsnittsprofitkvoten, så är det helt klart att dessa upp- och nedgångar i genomsnittsprofitkvoten inte är beroende av en

⁵² Leo Trotskij, op. cit., s. 22.

⁵³ Det rör sig om N. D. Kondratievs arbete *Die Weltwirtschaft und ihre Bedingungen während und nach dem Krieg*, som publicerades 1922 i Moskva.

⁵⁴ Leo Trotskij, op. cit., s. 21-22.

⁵⁵ George Garvy, *Kondratieff's Theory of Long Cycles*, i *The Review of Economic Statistics* (Cambridge, Mass., vol. XXV, nr 4, november 1943, s. 203-220).

⁵⁶ Leo Trotskij, op. cit., s. 22.

⁵⁷ George Garvy nämner i detta sammanhang Bogdanov, Oparin, Studensky, Novojilov, Gerzstein, Granovsky och Guberman.

enda faktor, utan att de måste förstås via en rad samhälleliga förändringar, där de av Trotskij nämnda faktorerna spelar en stor roll. Följande tabell ger besked om detta:

<i>Lång våg</i>	<i>Grundton</i>	<i>Rörelse i industri-varornas värde</i>	<i>Orsaker till denna rörelse</i>
1) 1793-1825	expansion, stigande profitkvot	cf: starkt stigande cz: starkt stigande, sedan sjunkande v: sjunkande m/v: stigande	Hantverksmässigt framställda maskiner. Jordbruket sackar efter industrin – stigande råvaruvärde. Reallönerna sjunker under industriproletariatets långsamma expansion och massarbetslösheten. Starkt expanderande världsmarknad (Sydamerika).
2) 1826-1847	avmattning, stagnerande profitkvot	cf: stigande cz: sjunkande v: sjunkande m/v: stabiliserar	De i konkurrensen med förkapitalistisk produktion i England och Västeuropa erhållna överprofiterna försvinner. C:s ökande värde neutraliserar den stigande mervärdekvoten. Världsmarknadens expansion långsammare.
3) 1848-1873	expansion, stigande profitkvot	cf: sjunkande cz: stabilt, sedan stigande v: sjunkande m/v: stigande	Övergång till maskinellt framställda maskiner sänker värdet av cf. Cz ökar, men denna ökning håller inte jämna steg med cf:s tillbakagång. Våldsamt utvidgning av världsmarknaden genom den av revolutionen 1848 betingade industrialiseringens inledning och det ökade järnvägsbygget i hela Europa och Nordamerika.
4) 1874-1893	avmattning, profitkvoten sjunker, stagnerar sedan och stiger slutligen något	cf: stabilt cz: sjunkande v: stigande m/v: först sjunkande, sedan åter stigande ⁵⁸	Maskinellt framställda maskiner är utbredda. De med dessa producerade varorna ger inte längre någon överprofit. Kapitalets ökade organiska sammansättning leder till sänkning av genomsnittsprofitkvoten. Reallönerna ökar i Västeuropa. Den ökande kapitalexporten och de sänkta råvarupriserna möjliggör först så småningom en ökning av kapitalackumulationen. Relativ stagnation av världsmarknaden.
5) 1894-1913	expansion, stigande profitkvot, sedan stagnerande	cf: sjunkande cz: stigande, men långsamt v: stigande, sedan stabilt m/v: starkt stigande, sedan stabil	Kapitalplaceringen i kolonierna, imperialismens genombrott, monopoliseringens generalisering, som dessutom gynnas av de endast långsamt ökande råvarupriserna och av den 2:a teknologiska revolutionen med den kraftigt ökade arbetsproduktiviteten och kraftiga höjningen av mervärdekvoten, möjliggör en allmän höjning av profitkvoten vilket förklarar kapitalackumulationens snabba ökning. Världsmarknaden expanderar kraftigt (Asien, Afrika, Oceanien).
6) 1914-1939	tillbakagång, starkt sjunkande profitkvot	cf: stabilt cz: sjunkande v: sjunkande, sedan stabilt, sedan sjunkande m/v: sjunkande, sedan stabil (i Tyskland stigande från 1934)	Krigsutbrottet, världshandelns förfall och den materiella produktionens tillbakagång leder till växande svårigheter för kapitalets expansion, vilka förstärks genom den ryska revolutionens seger och den därav framkallade hopkrympningen av världsmarknaden.
7) 1940-1945-1966	expansion, profitkvoten	cf: stiger, men långsammare än man	Den av fascismen och andra världskriget förorsakade försvagningen (delvis atomiseringen)

⁵⁸ Intressanta data om detta kan beräknas för den engelska bomullsindustrin på 1800-talet. M. Blaug uttrycker lönernas andel av "nettoprodukten" (omsättningen minus det förbrukade råmaterialets värde) med följande index: 1839: 100/109; 1850: 91/136; 1856: 117/164 (därav den väldiga expansionen efter 1847 års kris); 1874: 201/255; 1878: 198/255 och 1886: 212/255 (därav den relativa stagnationen under perioden 1874-1893) (M. Blaug, *The Productivity of Capital in the Lancashire Cotton Industry during the 19th Century*, i *The Economic History Review*, second series, vol. XIII, april 1961, s. 364).

	först stigande, börjar sedan långsamt sjunka	kunde vänta sig vid automationens inledning cz: sjunker v: först stabilt eller sjunkande, sedan långsamt stigande m/v: starkt stigande, sedan stabil	av arbetarklassen möjliggör en väldig ökning av mervärdekvoten. Detta leder till en ökning av profitkvoten, vilket gynnar kapitalackumula- tionen. Denna ger sig först in på vapenproduk- tion, och sedan på förutsättningarna för den 3:e teknologiska revolutionen, vilket gör det konstanta kapitalet avsevärt mycket billigare och på så sätt gynnas en ökning av profitkvoten på lång sikt. Världsmarknaden krymper genom autarki, världskrig och de icke-kapitalistiska områdenas utvidgning (Östeuropa, Kina, Nord- korea, Nordvietnam, Kuba), men utvidgas sedan betydande genom en intensivare inter- nationell arbetsfördelning inom det imperialis- tiska området och genom halvkoloniernas begynnande industrialisering.
8) 1967–...	avmattning, sjunkande profitkvot	cf: stabilt och stigande cz: först sjunkande, sedan starkt stigande v: långsamt stigande m/v: stabiliserad, sedan sjunkande	Den långsamma uppsugningen av den ”indu- striella reservarmén” i de imperialistiska länderna blockerar trots en ökande automati- sering en ytterligare höjning av mervärde- kvoten. Klasskampen angriper profitkvoten. Skärpt internationell konkurrens och inter- nationell valutakris verkar i samma riktning. Världshandelns expansion bromsas upp.

Om man väl slagit fast sammanflätningen av mycket olika faktorer som betingar de ”långa vågornas” upp- och nedgångar, och om man därvid insett att dessa ”långa vågor” inte alls har samma periodicitet som de i det kapitalistiska produktionssättet inbyggda klassiska cyklerna, så finns det ingen förnuftig anledning att förneka deras intima samband med den huvudmekanism, som är ett syntetiskt uttryck för *samtliga* de förändringar som det kapitalistiska produktionssättet ständigt underkastas: profitkvotens svängningar.⁵⁹

Den nederländske marxisten Sam de Wolff försökte samtidigt som Kondratiev och oberoende av honom bl a förfina van Gelderens analys genom att utarbeta ”avcykliserade” talserier. Därvid förvärrade han naturligtvis det av Kondratiev begångna och av Trotskij betonade felet, nämligen den formella analogin med de klassiska cyklerna, genom att han förutsatte en ”absolut regelbundenhet” i de ”långa cyklerna”: 2½ ”klassiska cykler på varje lång cykel”: fixerad längd på båda två, varvid den ”klassiska cykelns” genomsnittliga varaktighet visserligen så småningom skall förkortas från 10 till 9, sedan till 8 och slutligen till 7 år.⁶⁰ Sam de Wolffs analys från 1924 domineras av pris- och guldproduktionsutvecklingen och ger därför ingen förklaring av den ”långa vågen”. Den är alltså långt underlägsen van Gelderens analys. I en 1929 publicerad bok⁶¹ ger han visserligen en sådan förklaring i anslutning till Kondratiev. Denna förklaring baseras på den långsiktiga förnyelsen av det fasta kapitalet såsom byggnader, gasverk, järnvägsmaterial, tår, kabel, m m. Ännu en gång stöter vi på den strikta analogin med Marx’ förklaring av de ”klassiska” cyklerna; en empirisk bekräftelse av denna tes har ännu inte lämnats.⁶²

⁵⁹ Jämför i detta sammanhang den stora betydelse för industricykeln, som Tinbergen (tillsammans med Polak, *The Dynamics of Business Cycles*, London 1950, bl a s. 167, 170f.) tillskriver profiten och profitkvoten – naturligtvis inte definierade i den marxistiska meningen.

⁶⁰ Sam de Wolff, *Prosperitets- und Depressionsperioden*, i Otto Jenssen (red), *Der lebendige Marxismus*, Jena 1924, s. 30, 38-39.

⁶¹ Sam de Wolff, *Het economisch getij*, Amsterdam 1929, s. 416-419.

⁶² Sålunda har de av Isard, Riggelman, Alvin Hansen m fl fastställda byggnads- resp byggnads- och transportmedelscyklerna en genomsnittlig längd på bara 17-18 år och inte 38 år, som de Wolff antog. (Walter Isard, *A neglected cycle: the transport-building cycle*, i *Review of Economic Statistics*, 1942, band 34. Vi citerar

N. D. Kondratievs berömda försök att isolera och bestämma de ”långa vågorna”⁶³ har av Schumpeters terminologi upphöjts till den enda förklaringen av de långa perioderna överhuvudtaget. I sitt första mogna formuleringsförsök⁶⁴ vacklar Kondratiev emellertid fortfarande mellan olika typer av förklaringar. Han vidhåller, att de långa vågornas ”ebb-perioder” kännetecknas av svåra jordbruksdepressioner, medan man i de ”långa uppåtgående faserna” bl a kan observera ett utnyttjande av tidigare upptäckter och uppfinningar, en snabbare guldutvinning och avsevärda krigiska och sociala omvälvningar. I direkt anslutning till Trotskijs kritik (men utan att nämna den) polemiserar han mot de ”väsentliga”, men ”ohållbara” invändningarna att de ”långa vågorna”, i motsats till de medellånga, ”betingas av tillfälliga, utifrån verkande förhållanden och händelser”, exempelvis ”tekniska förändringar, krig och revolutioner, indragandet av nya länder i världsekonomin och fluktuationer i guldutvinningen”.⁶⁵ Dessa faktorer, som han själv betonade tidigare, påstås nu vara *följder* och inte orsaker; dessa faktorerers rytmiska rörelse, vars inflytande han inte alls förnekar, skulle enligt honom bara kunna förklaras av den ekonomiska utvecklingens långsiktiga fluktuationer. Sålunda hävdar han t ex att ”indragandet av nya områden inte ger impulsen till de uppåtgående ”långa vågorna” i konjunkturen, utan att tvärtom ett nytt uppsving nödvändiggör och möjliggör utnyttjandet av nya länder, nya avsättnings- och råvarumarknader, genom att den ekonomiska dynamiken påskyndas i de kapitalistiska länderna”.⁶⁶

Därmed gav han naturligtvis inte någon förklaring av de långa vågorna; denna framlade han först i en andra uppsats, som publicerades några år senare på tyska.⁶⁷ Hans förklaring stödjer sig huvudsakligen på de ”stora investeringarnas” långlivade karaktär, på fluktuationerna i sparandet, det outnyttjade penningkapitalet (lånekapitalet) och på följderna av en långvarig låg prisnivå: ”Dessa tillgångar /de stora investeringarna, förbättringarna, kvalificerade arbetargrupper, osv/ har den förmågan, att de kan användas länge. Men för att de skall upprättas eller bildas krävs det också längre tidsperioder, som går utöver ramarna för de vanliga kommersiella och industriella cyklerna. Utvidgningen av fonderna för sådana kapitaltillgångar pågår inte ständigt och i jämn takt. De långa konjunkturvågornas förekomst är just beroende av den mekanism, genom vilken dessa fonder utvidgas. En period av snabb utvidgning sammanfaller med den stora cykelns uppåtgående våg, och en period av långsammare eller stagnerande framställning av ifrågavarande kapitaltillgångar sammanfaller med den nedåtgående vågen. Bildandet av det här åsyftade slaget av kapitaltillgångar kräver en oerhörd förbrukning av kapital och detta på relativt lång sikt. Därför beror uppkomsten av sådana perioder av ökad framställning av kapitaltillgångar, dvs perioder av långa uppåtgående vågor, på en rad förutsättningar.

Dessa förutsättningar är följande: 1) Hög sparintensitet. 2) Relativt riklig tillgång till billigt lånekapital. 3) Ackumulation av detta i händerna på mäktiga företag och finanscentra. 4) Låg prisnivå, vilket stimulerar sparande och långsiktiga kapitalplaceringar. Föreligger dessa förutsättningar uppstår en situation, ur vilken det förr eller senare växer fram en ökad framställning

efter den i Alvin Hansen och Clemence, *Readings in Business Cycles and National Income*, London 1953, omtryckta uppsatsen, s. 467, 479.) Angående denna byggnadscykel, som många författare kallar ”Kuznets-cykeln”, se vad gäller USA: Simon Kuznets, *Long Term Changes in National Income of the United States since 1869*, Cambridge 1952. Angående de amerikanska och engelska byggnads cyklernas samband och partiella motstridighet, se de uppsatser av engelska författare som är samlade i Derek H. Aldcroft & Peter Fearon (red), *British Economic Fluctuations 1790-1939*, London 1972.

⁶³ N. D. Kondratieff, *Die Langen Wellen der Konjunktur*.

⁶⁴ Kondratiev ersatte 1926 begreppet ”långa cykler” med begreppet ”långa vågor”, troligtvis under inflytande av Trotskijs och andra ryska marxisters kritik. Men till sitt innehåll är hans ”vågor” identiska med cyklerna.

⁶⁵ N. D. Kondratieff, op. cit., s. 593.

⁶⁶ N. D. Kondratieff, op. cit., s. 595.

⁶⁷ N. D. Kondratieff, *Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren (Zum Problem der relativen Dynamik und Konjunktur)*.

av det ovannämnda slaget av grundläggande kapitaltillgångar och därmed en lång uppåtgående konjunkturväg.⁶⁸ Efter att på detta sätt ha gett en systematisk förklaring av de ”långa vågorna”, övergår Kondratiev till en analys av den genomsnittliga arbetsproduktivitetens olika utvecklingstakt inom jordbruket och industrin. Han kommer fram till slutsatsen, att det i sista hand är ”jordbruksvarornas ökade köpkraft”, vilken förorsakas av arbetsproduktivitetens eftersläpning inom jordbruket, som ger impulsen till de ”långa vågorna”, eftersom den snabbt stimulerar efterfrågan på alla varor.⁶⁹

Om de fem uppräknade orsakssammanhangen kan man säga detsamma som Kondratiev själv bemötte sin kritiker med: Man har inte på något sätt bevisat, att det rör sig om orsaker och inte om följd. Den ökade skillnaden mellan efterfrågan på och utbudet av jordbruksprodukter under de expansiva ”långa vågorna” fram till första världskriget kan mycket väl betraktas som en följd av i stället för som en orsak till expansionen: ökande sysselsättning och växande industriproduktion framkallar ökad efterfrågan, medan jordbruksproduktionen är mindre elastisk än industriproduktionen.⁷⁰ Men stiger priserna på råvaror och livsmedel från jordbruket, då måste man inte bara undersöka följderna av detta för efterfrågan på industriprodukter, utan också följderna för industrins profitkvot. Och just det gör inte Kondratiev. Han kan alltså inte svara på frågan, varför expansionen inte snabbt dukar under på grund av ”industrivarornas sjunkande köpkraft”.

Outnyttjat penningkapital (lånekapital) kännetecknar alla kriser. Varför ligger detta kapital i träda så länge – trots en låg räntefot – i stället för att investeras produktivt? Samma fråga gäller det ökande sparandet och den växande kapitalkoncentrationen, som snarare utgör konstanter än variabler i den kapitalistiska utvecklingen (bortsett från korta avbrott på höjdpunkten av successiva uppsving). Och vad gäller de ”långlivade kapitaltillgångarna”⁷¹ gäller samma invändning som vi gjorde redan mot Sam de Wolffs liknande tes: ”kapitaltillgångar”, som används i produktionen i fyrtio eller femtio år, spelar endast en marginell roll under kapitalismen. Om det rör sig om ett produktionsmedel med kortare livstid, så kan några fyrtio- eller femtioåriga cykler inte framkallas av någon slags ”ekoeffekt”. De uppåt- och nedåtgående rörelserna i penningkapitalets outnyttjande och produktiva återinvestering skulle alltså i stort sett begränsas till de tioåriga cyklerna. Genom att Kondratiev utesluter de båda avgörande faktorerna – genomsnittsprofitkvotens svängningar på lång sikt och de teknologiska revolutionernas inflytande på det förnyade fasta kapitalets omfång och värde – blockerar han själv vägen till problemets lösning. Vi tror inte att vi tar fel, om vi säger att en *alltför kraftig fixering vid prisfluktuationerna och en otillräcklig analys av fluktuationerna i den industriella produktionen och i produktivitetstillväxten* är den metodologiska grundvalen för de fel, som Kondratiev begick vid utarbetandet av en förklaring till de ”långa vågorna.” Det kan i sista hand också föras tillbaka till hans avståndstagande från eller revidering av Marx’ värde- och penningteori.

⁶⁸ N. D. Kondratieff, op. cit., s. 37.

⁶⁹ N. D. Kondratieff, op. cit., s. 58-59. Troligen utan att ha läst Kondratievs artiklar, formulerade Sam de Wolff (*Het economisch getij*, s. 286-287) en liknande förklaring av de klassiska cyklerna, genom att sätta dem i samband med solfläckscyklerna. År med minimala solfläckar skulle föra med sig dåliga skördar, alltså gynnsamma utbytesrelationer för jordbruket, medan år med maximala solfläckar skulle leda till stora skördar, alltså gynnsamma utbytesrelationer för industrin, alltså ökade vinster och ökade investeringar av fast kapital. De Wolff begränsar emellertid uttryckligen denna bevisföring, som stödjer sig på Jevons, till industrikapitalismens inledningsperiod.

⁷⁰ Kondratiev betonar själv detta (op. cit., s. 60).

⁷¹ I sina reflektioner om detta är Kondratiev tydligt påverkad av professor Spiethoffs artikel *Krisen* i 4:e bandet av *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (publicerat 1923). En omarbetning av samma artikel finns i Arthur Spiethoff, *Die wirtschaftlichen Wechsellen*, Tübingen 1955.

Josef Schumpeter, som har behandlat teorin om ”de långa vågorna i konjunkturen” mest ingående⁷², försöker undvika detta misstag. Han utgick från sin allmänna teori om den kapitalistiska utvecklingen – som redan var systematiserad⁷³, när Kondratiev gjorde honom uppmärksam på de ”långa vågorna” – och utarbetade en syn på de ”långa vågorna”, som är uppbyggd på ”företagarnas innoverande verksamhet”, dvs en syn som står i samklang med hans allmänna teori om den kapitalistiska utvecklingen. Han försökte också tillmäta produktionsserierna större betydelse än prisserierna; detta tycks han emellertid inte ha lyckats med empiriskt.⁷⁴ Och förklaringen till varför innovation sker ”massivt” (*in clusters*) med stora tidsintervall kan inte bli tillfredsställande, utan en grundlig analys av 1) *produktionsteknikens* roll och 2) *profitkvotens* fluktuationer på lång sikt. Just dessa båda moment beaktas på ett otillräckligt sätt i Schumpeters *magnum opus*. Detta är desto mer förvånande, då Schumpeter tillmäter profitproblematiken en helt central betydelse.⁷⁵

Systematisk kritik av Kondratievs och Schumpeters teori om de ”långa vågorna” har framför allt åstadkommit av George Garvy (vad gäller Kondratiev), Simon Kuznets (vad gäller Schumpeter) och Ulrich Weinstock.⁷⁶ Den är knappast övertygande. De tekniska otillräckligheterna i Kondratievs statistiska metoder, den godtyckliga bestämningen av de ”långa vågornas” början och slut, de schumpeterska seriernas bristande bevisförmåga utanför prisernas område: allt detta måste medges. Men kvar finns följande faktum, som erkänns av praktiskt taget alla ekonomiska historiker: den starka expansionen 1848-1873, den långvariga depressionen 1873-1893, den ekonomiska aktivitetens våldsamma ökning 1893-1913, den mycket långsammare, om inte stagnerande och tillbakagående utvecklingen mellan de båda världskrigen samt tillväxtens nya kraftiga ökning efter andra världskriget.⁷⁷ Endast med avseende på den ”första Kondratiev-vågen” – dvs fasen av snabb tillväxt 1793-1823 och fasen av långsammare tillväxt 1824-1847 – finns det delvis berättigade tvivel.⁷⁸ En sådan rad av minst fem ”långa vågor” kan varken tillskrivas slumpen eller olika yttre faktorer.

Försöket att tolka bort de ”långa vågorna” som en enkel yttring av ”starkare” eller ”svagare” klassiska cykler⁷⁹ är inte heller övertygande. Man måste ändå se ett problem i det faktum, att faserna av högkonjunktur och faserna av kriser och stagnation tycks påverka den långsiktiga ekonomiska utvecklingen olika starkt på ett rytmiskt omväxlande sätt. Och så snart detta inte

⁷² Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles*, New York 1939, 2 volymer.

⁷³ Joseph A. Schumpeter, *Die Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, 1911.

⁷⁴ Ulrich Weinstock, op. cit., s. 87-90.

⁷⁵ Exempelvis Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles*, s. 15-17, 105-106, osv.

⁷⁶ George Garvy, op. cit; Ulrich Weinstock, op. cit., s. 48-58, 87 f; Simon Kuznets, Schumpeter's *Business Cycles*, i *Economic Change (Selected Essays)*, New York 1953, s. 105-124.

⁷⁷ Det skulle här föra alltför långt, att räkna upp bibliografiska data om världsekonomin febrila expansion under åren 1848-1873, under perioden som sträcker sig från 1890-talets mitt till första världskriget och perioden efter andra världskriget; eller bibliografiska data om den stora ekonomiska världskrisen. Om den ”långa depressionen” mellan 1873 och 1893 kan man finna en utförlig bibliografi hos Hans Rosenberg, *Political and Social Consequences of the Great Depression of 1873-1896*, i *The Economic History Review*, nr 1-2, 1943, s. 58-61.

⁷⁸ Orsaken härtill utvecklade redan Karl Marx för ett århundrade sedan i ett tillägg till den franska översättningen av *Kapitalets* första band: ”Men först från den tid, då den mekaniska industrin hade slagit så djupa rötter, att den utövade ett avgörande inflytande på hela den nationella produktionen; då världsmarknaden erövrade allt större områden i Amerika, Asien och Australien; då slutligen de industrinationer, som bekämpade varandra, blivit talrika nog – först från den tiden uppträdde dessa ständigt upprepade cykler, vilkas på varandra följande faser varar i årtal, och vilka alltid utmynnar i en allmän kris, som utgör slutet på en cykel och utgångspunkten för en ny.” (K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 662).

⁷⁹ Bogdanov tycks ha varit den förste, som försökte sig på detta: ”De långa vågorna är inte oberoende av konjunkturcyklerna, utan blott (!) resultatet av hopsummeringen av enstaka konjunkturcykler av olika längd, som av en händelse (!) ryms inom varje fas av de långa cyklerna.” Garvy citerar gillande detta, och Ulrich Weinstock upprepar det (op. cit., s. 50).

betraktas som självklart utan som ett problem, måste en lösning sökas, och vi har kommit tillbaka till de ”långa vågornas” problematik.

Alltsedan Kuznets har det blivit på modet, att ersätta de ”långa vågorna” med ”trender” och godtyckliga ”tioåriga genomsnitt”. Men också här döljer man ett verkligt problem, genom att det ”upplöses” i mycket långa tidsperioder; till och med den stora ekonomiska världskrisen 1929-1932 ”försvinner” i många sådana ”trendberäkningar”⁸⁰, även om ingen kan tvivla på existensen av denna kris.

När Ulrich Weinstock förebrår teorin om de långa vågorna för att vara märkt av marxistisk inspiration och därför obrukbar⁸¹, och när han i detta sammanhang stödjer sig på Poppers polemik mot ”historicismen”, så måste han, och inte marxisterna, anklagas för fördomsfullhet. Frågan gäller dock när allt kommer omkring, om existensen av ”långa vågor” kan påvisas eller inte; och om de kan påvisas, hur man i så fall skall förklara dem. Återstår en av kritikernas invändningar: ”De tidsserier, output och income, som krävs för påvisandet av långa vågor, kan inte rekonstrueras med den nödvändiga säkerheten för tiden efter den franska revolutionen och för ett tillräckligt stort antal relativt utvecklade länder.”⁸² Med andra ord: de ”långa vågorna” är inte statistiskt påvisbara. Men vi ser *inte* huvudproblemet i den statistiska verifieringen, utan i den teoretiska förklaringen⁸³, även om det är självklart att teorin om de ”långa vågorna” i sista hand måste betraktas som en ogrundad arbetshypotes, om inte rent av som en mystifikation, såvida den inte bekräftas empiriskt. Men den empiriska verifieringens metod måste i sin tur stå i samband med det som skall verifieras. Prisrörelser, som kan framkallas av en inflationistisk utveckling (inom ramen av en guldmyntfot: kraftigare sänkning av den ädla metallens varuvärde än av de övriga varornas genomsnittsvärde), är inte ett tillförlitligt indicium.⁸⁴ Även storleken på produktionen av enstaka varor, som kan påverkas starkt av olika produktionsgrenars roll som ”tillväxtssektorer” i olika tidsperioder, måste tolkas med försiktighet. Inkomstkurvor, som kan bero på inflationistiska prisrörelser, är också härledda indikatorer och kan utnyttjas först efter en grundlig historisk analys. Följaktligen tycks de mest övertygande indikatorerna vara den industriella produktionen i dess helhet och utvecklingen av världshandelns volym (eller världshandeln per capita), där den första

⁸⁰ Simon Kuznets arbetar exempelvis med tioåriga ”genomsnitt” av världshandelns tillväxt under perioden 1928-1963 eller rent av 1913-1963, vilket helt och hållet suddar ut det specifika med perioden 1929-1939, världshandelns starka minskning (*Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations – Level and Structure of Foreign Trade: Long-Term Trends, i Economic Development and Cultural Change*, vol. XV, nr 2, del II, januari 1967, University of Chicago Press). Detta påminner om de beryktade ”statistiska genomsnitten”, som beräknar ett efterblivet lands ”per capita-inkomst” till 1.000 dollar och på detta sätt bestämmer den ”relativa levnadsstandarden”, utan att ta hänsyn till att detta ”genomsnitt” är resultatet av en situation, där 75 % av befolkningen bara har 100 dollar, 24 % 2.000 dollar och 1 % 45.000 dollar.

⁸¹ Ulrich Weinstock, op. cit., s. 62-66. Weinstock kommer fram till slutsatsen, att de långa vågorna snarare måste betraktas som ”historiska epoker” än som ”true cycles” (op. cit., s. 102), tydligen utan att veta, att samma slutsats formulerades fyrtio år tidigare av marxisten Trotskij (se ovan, not 51 och 54, för dessa källor).

⁸² Ulrich Weinstock, op. cit., s. 101.

⁸³ I sin postumt utgivna bok förklarar Oskar Lange angående de ”långa vågorna”: ”Även om det inte finns några allvarliga invändningar mot ovannämnda historiska fakta (de på varandra följande historiska faserna i den kapitalistiska produktionen sedan 1825, E. M.), så är de inte tillräckliga bevis för existensen av långfristiga cykler. För att bevisa denna teori skulle det vara nödvändigt att visa, att det finns ett orsakssamband mellan två på varandra följande faser av cykeln, och det har ingen lyckats göra.” (*Theory of Reproduction and Accumulation*, Warszawa 1969, s. 76-77). Även om vi också förkastar begreppet ”lång cykel” och inte accepterar en mekanisk bestämning av ”ebben” genom ”floden” eller omvänt, så har vi dock försökt påvisa den långa vågens inre logik som bestämd av profitkvotens långsiktiga fluktuationer.

⁸⁴ Därför måste man avvisa Gaston Imberts tes (*Des mouvements de longue durée Kondratieff*, Aix-en-Provence, La Pensée Universitaire, 1959), som utslutande stödjer sig på prisrörelserna. När David S. Landes (op. cit., s. 233-234) förkastar teorin om de ”långa vågorna” i prisutvecklingen, har han alltså inte på något sätt vederlagt de ”långa vågorna”.

uttrycker den kapitalistiska *produktionens* långsiktiga tendens och den andra *världs-marknadens* expansionsrytm. Och vad beträffar dessa indikatorer, så är en empirisk verifiering av de ”långa vågorna” efter 1847 års kris fullständigt möjlig:

*Den industriella produktionens årliga kumulativa tillväxtskvot i Storbritannien*⁸⁵

Genomsnitt 1801-1811 till genomsnitt 1831-1841: 4,7%⁸⁶

1827-1847: 3,2%

1848-1875: 4,55%

1876-1893: 1,2%

1894-1913: 2,2%

1914-1938: 2%

1939-1967: 3%

*Den industriella produktionens årliga kumulativa tillväxtskvot i Tyskland*⁸⁷

(efter 1945: Västtyskland)

1850-1874: 4,5%

1875-1892: 2,5%

1893-1913: 4,3%

1914-1938: 2,2%

1939-1967: 3,9%

*Den industriella produktionens årliga kumulativa tillväxtskvot i USA*⁸⁸

1849-1873: 5,4%

1874-1893: 4,9%⁸⁹

1894-1913: 5,9%

1914-1938: 2%

1939-1967: 5,2%

*Den fysiska per capita-produktionens årliga kumulativa tillväxtskvot i världsskala*⁹⁰

1865-1882: 2,58%

1880-1894: 0,89%

1895-1913: 1,75%

1913-1938: 0,66%

*Världshandelsvolymens årliga kumulativa tillväxtskvot*⁹¹

⁸⁵ B. R. Mitchell-Phyllis Deane, *Abstract of British Historical Statistics*: Hoffmann-index fram till 1913; Lomax-index 1914-1938 (båda utan byggnadsbranschen). Beräkningar enligt EEC:s statistiska byrå för tiden efter det andra världskriget innefattar byggnadsbranschen.

⁸⁶ Phyllis Deane – W. A. Cole, *British Economic Growth 1688-1959*, s. 170, inkl byggnadsbranschen.

⁸⁷ Walther G. Hoffmann, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlin 1965, för siffrorna fram till 1938. *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik* för siffrorna efter det andra världskriget.

⁸⁸ Robert E. Gallmann, *Commodity-Output 1839-1899* (i *Trends in the American Economy in the 19th Century*, vol. XXIV, *Studies in Income and Wealth*, Princeton University Press, 1960, National Bureau of Economic Research) för siffrorna 1849-1873. – Bureau of the Census, US Department of Commerce, *Long-Term Economic Growth 1860-1965* för de senare siffrorna.

⁸⁹ Denna siffra ligger över genomsnittet, eftersom inbördeskriget ledde till en viss förskjutning av den långa vågen och en snabbare produktionstillväxt på 1880-talet i USA än i Europa.

⁹⁰ Léon H. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*, Institut de Recherches économiques et sociales, Louvain 1947, band II, s. 567.

⁹¹ Egna beräkningar efter Mulhall, *Dictionary of Statistics*, London 1899; Mulhall-Harper, *Comparative Statistical Tables and Charts of the World*, Philadelphia, Commercial Museum, 1899; Simon Kuznets, *Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations*; Ingvar Svennilson, *Growth and Stagnation in the European Economy*, Geneva, United Nations Economic Commission for Europe, 1954. *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1969*.

1820-1840:	2,7%
1840-1870:	5,5%
1870-1890:	2,2%
1891-1913:	3,7%
1913-1937:	0,4%
1938-1967:	4,8%

Efter andra världskriget gav Dupriez sin teori om den ekonomiska utvecklingens långa vågrörelse dess slutgiltiga form.⁹² I denna teori spelar avvikelserna i penningvärdets index den avgörande rollen för förklaringen av Kondratiev-vågorna: ”Bron mellan knippet av väsentliga ekonomiska relationer och historiens villkorliga fakta måste enligt den principiella ordningen slås genom observationen av avvikelserna i penningvärdets index: På grund av avsaknaden av varje stabiliserande förhållande i relationen mellan pengar och varor är avvikelserna ett nästan nödvändigt faktum; den är det ekonomiska faktum som behärskar *Kondratievs vågor*, som tar alla andra relationer i sitt släptåg, som är fastkedjade vid prisförändringen. Med avseende på de långsiktiga framsteg, som utbreder sig under *Kondratievs vågor*, är den det nya faktum, som förs in i förklaringen; den visar sig där vara ett mycket mer avgörande och entydigt faktum än i den egentliga konjunkturen.”⁹³ Grundläggande i Dupriez’ argumentation är kapitalefterfrågans stora föränderlighet (marxister skulle säga: industrikapitalisternas efterfråga på ytterligare penningkapital). I den långa vågens uppåtgående fas stimuleras kapitalefterfrågan av stigande priser, som framkallas av penningvärdets sjunkande index. Sedan kommer en vändpunkt, oftast efter krig och revolutioner, när ”önskemålet om sanering av de offentliga finanserna” genomdrivs, penningvärdets index sjunker på grund av minskande kreditvolym, och deflationen och prissänkningen får en dämpande effekt på den ekonomiska tillväxten.⁹⁴

Bortsett från det faktum, att utvecklingens avgörande vändpunkt på detta sätt förklaras med en rent psykologisk faktor (”önskemålet om sanering av de offentliga finanserna”), vilken liksom Schumpeters företagarpersonligheter med böjelser för banbrytande innovationer spelar rollen av en *Deus ex machina*⁹⁵, så finner vi här en säregen ny upplaga av den vara-pengardualism, som redan Marx kritiserade häftigt hos Ricardo. Denna dualism döljer nämligen att pengar bara kan spela sin roll på grund av att de själv är en vara. Men om man skalar bort det varuvärde som betingas av penningmaterialets (dvs den ädla metallens) egna produktionsförhållanden från denna bevisföring, så återstår i alla fall fluktuationen i sedelvolymen, dvs sedelinflationen, som den enligt Dupriez avgörande drivkraften bakom de långa vågorna. Men eftersom impulsen utgår från kapitalefterfrågan, som är en efterfråga på verkligt värdeskapande kapital och inte sedlar, så bryter bevisföringen samman. Det är omöjligt att se varför en alltför begränsad sedelcirkulation under vissa perioder skulle kväva *efterfrågan* på penningkapital och därför åtföljas av en *sjunkande* räntefot, medan efterfrågan på penningkapital under andra perioder ökar tydligare vid en ökande kreditexpansion och alltså påverkar räntefoten uppåt. Dupriez publicerade en tabell⁹⁶ över räntefotens långsiktiga cykliska svängningar i Storbritannien, som visar motsatsen till vad han själv ville bevisa: just i

⁹² Léon H. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*. – Léon H. Dupriez, *Konjunkturphilosophie*, Berlin 1963.

⁹³ Léon H. Dupriez, *Konjunkturphilosophie*, s. 201-202.

⁹⁴ Léon H. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*, s. 92, 96.

⁹⁵ Schumpeter utarbetade denna tes redan i sin *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung* (s. 152-153, 431-432) och förklarade uttryckligen, att framträdandet av ett fåtal ”innoverande personligheter” oundvikligen skulle framkalla en hel våg av innovationer. Även i sin *Business Cycles* vidhåller han denna tes. Kuznets anklagar honom därför med rätta för att ha utarbetat en tes om företagarduglighetens cykel (Simon Kuznets, *Schumpeter's Business Cycles*, s. 112).

⁹⁶ L. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*, vol. II, s. 54.

”penningsaneringens” och ”penningknapphetens” faser är räntefoten lägre än i faser av ”penninginflation”:

Genomsnittlig räntefot på lång sikt i Storbritannien:

1825-1847: 3,99%

1852-1870: 4,24 %

1874-1896: 3,11 %

1897-1913: 3,25 %

Liksom hos Kondratiev och Schumpeter saknas också här den avgörande och sammanbindande länken i hela bevisföringen: profitkvoten. Floden eller ebben i den ekonomiska utvecklingens långa våg beror inte på om penningutbudet är ”knappt” eller ”rikligt”, på grund av att en ”inflationistiskt” eller på ”sanering av de offentliga finanserna” inriktad generation sitter vid rodret. Det förhåller sig tvärtom: om den sjunkande genomsnittsprofitkvoten bromsar upp kapitalisternas investeringar, så kommer efterfrågan på penningkapital att minska relativt (och räntefoten alltså att sjunka). Och först när specifika betingelser garanterar en klar ökning av profitkvoten och en betydande utvidgning av marknaden, kommer hela industrins investeringsverksamhet att erövra nya och omvälvande upptäckter och på så sätt utlösa en på lång sikt expansiv tendens i kapitalackumuleringen och efterfrågan på penningkapital (med relativt hög räntefot).

Vi tror oss ha lämnat ett bidrag till lösningen av de ”långa vågornas” problem med vår analys, genom att vi inte har förklarat kapitalackumuleringens långsiktiga vågrörelser genom yttre faktorer (t ex plötsliga tekniska och vetenskapliga upptäckter) eller genom biologiska eller psykologiska mutationer (framträdandet av innoverande personligheter; generationsväxlingar; förändrad inställning till penningstabilitet), utan genom den inre logiken i själva kapitalackumuleringens och mervärdeproduktionens process. Även om vi förutsätter kontinuerliga upptäckter och uppfinningar, så måste kapitalackumuleringens långsiktiga utveckling förbli diskontinuerlig, eftersom de betingelser som underlättar kapitalets värdeökning (och får en höjning eller stabilisering av profitkvoten på en högre nivå som resultat) på sikt måste slå om till betingelser som försvårar kapitalets värdeökning (dvs leder till en sänkning av genomsnittsprofitkvoten). Den konkreta mekanismen bakom denna vändning måste undersökas med hjälp av det kapitalistiska produktionsättets konkreta historiska utvecklingsbetingelser vid tiden för de viktigaste vändpunkterna (dvs början på 1820- och 1870-talen; omedelbart före det första världskriget; på mitten av 1960-talet). Det har vi försökt bevisa i det här kapitlet.

Den centrala frågan för den närmast förflutna tiden är, varför en ny höjning av genomsnittsprofitkvoten och en acceleration av kapitalackumuleringen kunde äga rum omedelbart före, under och efter andra världskriget (beroende på vilket imperialistiskt land man undersöker), efter kapitalackumuleringens långvariga tillbakagång eller stagnation sedan 1913, vilken förstärktes av den ekonomiska världskrisen 1929-1932. Därav följer ytterligare en fråga, nämligen vilka förutsägelser denna analys tillåter, vad gäller början på en ny lång våg i den period, som inleddes i och med 1960-talets andra hälft – ebben efter floden. Dessa frågor skall i försöka besvara detaljerat i de närmast följande kapitlen.

5. Mervärdeproduktion, klasskamp och mervärdekvot under senkapitalismen

När kapitalets organiska sammansättning ökar, faller profitkvoten, om alla andra faktorer förblir oförändrade. I det fjortonde kapitlet av *Kapitalets* tredje band visar Marx, att två av de viktigaste faktorerna, som bromsar genomsnittsprofitkvotens fall, utgörs av det sänkta priset på det konstanta kapitalets element och av mervärdekvotens höjning (antingen genom en ökad utsagningsgrad av arbetet eller genom en sänkning av arbetslönerna under värdet av varan arbetskraft).¹ Vi har redan undersökt hur värdet av det konstanta kapitalets cirkulerande del har utvecklats sedan 20-talet. I de närmast följande kapitlen skall vi undersöka utvecklingen av det fasta konstanta kapitalets värde. Först och främst gäller det nu att analysera förändringarna i mervärdekvoten under 1900-talet.

Om arbetsdagen är oförändrad (och detta har i stort sett varit fallet sedan 8-timmarsdagen infördes allmänt, med undantag av fascismens och det andra världskrigets epok, såvida man inte tar hänsyn till variationerna i övertids- och deltidsarbetet), så kommer mervärdekvoten att stiga, 1) om arbetsproduktivitetsökning i avdelning II är större än arbetslönens ökning, dvs om arbetaren använder en mindre del av den lika långa arbetsdagen för att reproducera ekvivalenten till sin lön; 2) om arbetsintensitetens ökning leder till ett liknande resultat, dvs till att arbetaren producerar värdeekvivalenten till sin arbetslön på färre arbetstimmar än tidigare, så att merarbetets längd ökar; 3) om reallönen sjunker vid oförändrad arbetsproduktivitet och -intensitet, dvs om värdeekvivalenten till arbetslönen återigen kan framställas på en mindre del av arbetsdagen.

Mervärdekvotens ökning blir betydande i den utsträckning två av dessa faktorer eller alla tre verkar samtidigt och tillsammans. I normala fall, dvs så länge marknadslagarna reglerar priset på varan arbetskraft, är detta sällan fallet. Vid ökande arbetsproduktivitet kommer reallönen att sjunka absolut, endast om den industriella reservarmén växer tendentiellt, vilket inte har varit fallet i de industrialiserade respektive imperialistiska länderna sedan 1800-talets sista trettio år. Om den industriella reservarmén förblir stabil på lång sikt eller minskar, så får ökningen av arbetsproduktiviteten ett dubbelt och motsägelsefullt resultat för arbetslönens storlek: å ena sidan reducerar den värdet av varan arbetskraft, genom att de för arbetskraftens ”normala” reproduktion nödvändiga varornas värde nu sänks; å andra sidan höjer den värdet av varan arbetskraft, eftersom nya varor införlivas med existensminimum (de varaktiga konsumtionsvarorna, vars inköpspris så småningom kom att ingå i genomsnittslönen). I USA skedde detta på 20-, 30- och 40-talen, i Västeuropa på 50- och 60-talen, medan samma process nu pågår för fullt i Japan.²

Vi måste också slå fast, att oförändrad arbetstid, sjunkande reallön och ökad arbetsintensitet knappast är förenliga under normala villkor, eftersom passiviteten och ligkiltigheten, som framkallas hos arbetaren av reallönens sänkning, liksom delvis hans psykiska och fysiska objektiva försvagning³ skapar en materiell barriär, som arbetsintensiteten inte kan genom-bryta. Naturligtvis verkar en ökande arbetslöshet i motsatt riktning, eftersom fruktan för att

¹ Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 242 f.

² Bristen på förståelse för att vad Marx kallade det ”historiska eller samhällseliga elementet” i värdet av varan arbetskraft inte är statiskt och traditionellt, utan – åtminstone potentiellt – dynamiskt, är den största svagheten i Emmanuels löneteori (*L'Echange inégal*, s. 153-56). Den förleder honom till den historieidealistiska tesen, att betrakta ”samhällets norm på en given plats och i ett givet ögonblick” (op. cit., s. 156) som den bestämmande faktorn för arbetslönen.

³ Se i detta sammanhang G. Jacquemyns undersökning av utvecklingen av de belgiska arbetarnas hälsotillstånd och prestationsförmåga under andra världskriget (*La société beige sous l'occupation allemande*, Bruxelles 1950, band I: s. 135-8, 463-5, band II: s. 149-164).

förlora arbetet leder till färre arbetsbyten och bättre ”arbetsdisciplin”, dvs uppmärksamheten och ansträngningarna ökar, vilket de västtyska företagen kunde konstatera under recessionen 1966-1967.⁴

Nu är emellertid fascism och världskrig inte några ”normala” betingelser. En av deras objektiva huvudfunktioner var just att öppna alla källorna till mervärdekvotens ökning samtidigt, att åtminstone delvis förbinda ökad arbetsproduktivitet och -intensitet med en sjunkande reallön.

Det är en av Marx’ stora prestationer, att han tydligt visade, att det varken finns en klart avgränsad ”lönefond” eller någon annan ”järnhård lönelag”, som bestämmer arbetslönens storlek med en naturlags nödvändighet. Även om arbetskraftens värde i ett varuproducerande samhälle, liksom alla andra varuvärden, i sista hand bestäms av objektiva lagar, så är det likväl något karakteristiskt med detta speciella varuvärde, som påverkas av kampen mellan kapital och arbete, dvs klasskampen. I *Lön, pris och profit* säger Marx: ”Förutom genom detta rent fysiska element bestäms arbetets värde i varje land genom en *traditionell levnadsstandard*. Denna gäller inte bara den rent fysiska existensen utan tillfredsställandet av vissa behov, som uppkommer ur de samhällseliga förhållanden, under vilka människorna lever och växer upp. Den engelska levnadsstandarden skulle kunna pressas ned till den irländska nivån, en tysk bondes levnadsstandard till en livländsk bondes. Man kan få en föreställning om den viktiga roll, som historisk tradition och samhällselig sedvänja spelar i detta avseende, genom Thorntons bok om ‘Överbefolkning’. ... Detta historiska eller samhällseliga element, som ingår i arbetskraftens värde, kan ökas eller minskas eller rent av helt utplånas, så att ingenting annat än den fysiska gränsen återstår. ... Jämför normallönerna eller arbetets värden i olika länder och under olika historiska epoker i samma land, och ni kommer att finna, att arbetets värde i sig självt inte är en konstant utan en variabel storhet, även om man antar att alla andra varors värden förblir oförändrade.”⁵ Och vidare: ”Men vad profiten angår, så finns det ingen lag, som bestämmer dess minimum. Vi kan inte säga hur långt det är till dess nedersta gräns. Och varför kan vi inte fastställa denna gräns? Eftersom vi väl kan fastställa arbetslönens minimum, men inte dess maximum. Vi kan blott säga, att om arbetsdagens gränser är givna, så motsvarar profitens maximum arbetslönens fysiska minimum; och att maximiprofiten vid given arbetslön motsvarar en sådan utsträckning av arbetsdagen, som är förenlig med arbetarens kroppskrafter. Profitens maximum begränsas alltså av arbetslönens fysiska minimum och arbetsdagens fysiska maximum. Det är klart, att *en oerhörd skala av variationer är möjlig* inom de båda gränserna av denna maximiprofit. *Dess faktiska storlek bestäms bara av den oavbrutna kampen mellan kapital och arbete*. Kapitalisten försöker ständigt reducera arbetslönen till dess rent fysiska minimum och utsträcka arbetsdagen till dess fysiska maximum, medan arbetaren ständigt utövar ett tryck i motsatt riktning. *Det hela utmynnar i frågan om styrkeförhållandet mellan de kämpande.*”⁶

Genom att ”styrkeförhållandet mellan de kämpande” bestämmer hur det genom arbetet ny-skapade värdet skall fördelas mellan kapital och arbete, så bestämmer det också mervärdekvoten. Detta måste förstås i dubbel bemärkelse. Å ena sidan kan arbetarklassen under gynnsamma politiskt-sociala styrkeförhållanden lyckas införliva nya behov, som präglas av historiskt-sociala villkor, med arbetskraftens värde⁷, behov som skall tillfredsställas genom

⁴ Se bl a *Zweite Weissbuch zur Unternehmensmoral*, utgiven av I G Metall, Frankfurt 1967, och Ernest Mandel, *Die deutsche Wirtschaftskrise – Lehren der Rezession 1966/67*, Frankfurt 1969, s. 25.

⁵ Karl Marx, *Lohn, Preis und Profit*, i *MEW*, Berlin 1965, band 16, s. 148.

⁶ Op. cit., s. 149. (Vår kursiv.)

⁷ ”Fackföreningarnas viktigaste funktion är att de genom att utöka arbetarnas behov, genom att höja deras sedliga nivå i stället för ett fysiskt existensminimum skapar ett kulturellt – samhällseligt existensminimum, dvs en bestämd kulturell levnadsstandard för arbetarna, under vilken lönerna inte kan sjunka, utan att genast framkalla

arbetslönen, dvs den lyckas höja arbetskraftens värde. Under gynnsamma ekonomiska villkor kan priset på varan arbetskraft (arbetslönen) ibland t o m höjas över sitt värde, nämligen i de fall då det finns en akut brist på arbetskraft, framkallad genom kapitalackumulationens ovanligt höga takt. Å andra sidan kan kapitalet, under politiskt-sociala styrkeförhållanden som är ogynnsamma för arbetarklassen, lyckas sänka arbetskraftens värde, genom att upphäva en hel rad av arbetarnas historiskt-sociala erövringar, dvs genom att de varor som tillfredsställer behoven delvis försvinner ur den levnadsstandard som betraktas som ”normal”. Kapitalet kan också lyckas pressa ned priset på varan arbetskraft under dess värde, om det ekonomiska styrkeförhållandet är särskilt ogynnsamt för arbetarklassen.

Den i det kapitalistiska produktionssättet inneboende mekanism, som i normala fall begränsar ökningen av arbetslönen värde och pris, utgörs av den industriella reservarméns tillväxt eller återuppbyggnad, som förorsakas av själva kapitalackumulationen, dvs de oundvikliga försöken att i perioder med stigande arbetslöner i stor skala ersätta levande arbetskraft med maskinen.⁸ Genomsnittsprofitkvotens fall, som förorsakas både av kapitalets ökade organiska sammansättning och av de stigande lönerna, får samma effekt. Faller profitkvoten under den nivå som gynnar en fortsatt kapitalackumulation, så går denna plötsligt tillbaka: i den resulterande depressionen sjunker efterfrågan på varan arbetskraft snabbt, den industriella reservarmén växer igen och löneökningen avstannar eller så sjunker reallönen.

Den industriella reservarméns roll såsom den viktigaste reglerande kraften för arbetslönernas fluktuationer, vilken Marx uttryckligen betonade⁹, har Fritz Sternberg för första gången systematiskt försökt tillämpa på det kapitalistiska produktionssättets historia under 1800-talet och 1900-talets första decennier i sitt viktigaste verk, *Der Imperialismus*.¹⁰ Denna förtjänst kan man inte ta ifrån honom, även om hans bok innehåller många metodologiska och teoretiska felaktigheter, som kritiserats av bl a Henryk Grossmann.¹¹

Grossmanns kritik av Sternberg tillbakavisar med rätta Sternbergs delvis lättsinniga formuleringar, med vilka denne tror sig upptäcka ”otillräckligheter” i Marx’ *Kapital*.¹² Men den missar den sternbergska tesens själva natur, underkänner de av Marx formulerade bestäm-

en facklig kamp, en försvarskamp. Socialdemokratins stora ekonomiska betydelse ligger också framför allt i att den, genom att ruska om arbetarnas breda massor andligt och politiskt, höjer deras kulturella nivå och därigenom utökar deras ekonomiska behov. Genom att det blir vardagsmat för arbetaren att prenumerera på en tidning och köpa broschyrer, höjs hans ekonomiska levnadsstandard i motsvarande grad och som en följd därav även lönerna.” (Rosa Luxemburg, *Einführung in die Nationalökonomie*, Berlin 1925, s. 275).

⁸ ”En stagnerande produktion skulle ha stött ut en del av arbetarklassen och därigenom ha försatt den sysselsatta delen i en situation, där den skulle ha blivit tvungen att acceptera en sänkning av arbetslönen, t o m under genomsnittet. Detta får exakt samma effekt på kapitalet, som en ökning av det relativa eller absoluta mervärdet vid genomsnittslönen skulle få. ... Priset och konkurrenskampen skulle å andra sidan ha sporrat varje kapitalist att sänka det individuella värdet av den totala produkten under dess allmänna värde med hjälp av nya maskiner, nya och förbättrade arbetsmetoder, nya kombinationer, dvs att öka en given arbetsmängds produktivkraft, att minska det variabla kapitalet i förhållande till det konstanta och därmed friställa arbetare; kort sagt, att skapa en konstlad överbefolkning.” (Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 265).

⁹ Se Karl Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 666: ”I det stor hela regleras arbetslönens allmänna rörelse uteslutande av den industriella reservarméns ökning och minskning, som motsvarar industricykelns periodiska svängningar.”

¹⁰ Fritz Sternberg, *Der Imperialismus*, framför allt kapitel 1 och 2.

¹¹ Henryk Grossmann, *Eine neue Theorie über Imperialismus und soziale Revolution*, ursprungligen publicerad i Grünbergs *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, årgång XIII, Leipzig 1928. Här citerat efter omtryckningen i Grossmann, *Aufsätze zur Krisentheorie*, Frankfurt 1971, s. 111-164.

¹² Bl a Sternbergs påstående att Marx underskattade de småborgerliga mellanskiktens betydelse; han skulle inte ha erkänt, att en försening av den socialistiska revolutionen skulle kunna vrida tillbaka den europeiska och amerikanska ekonomins ”socialiseringsmognad”; Marx’ löneteori skulle ha varit en teori om den absoluta utarmningen, o s v.

ningarna av arbetslönen, som är mycket mer sammansatta än Grossmann vill erkänna¹³, och är därför ur stånd att genomföra förmedlingen mellan det abstrakta och det konkreta, dvs förmedlingen mellan de allmänna lagar som bestämmer värdet av varan arbetskraft och arbetslönernas konkreta utveckling i Västeuropa sedan 1800-talets andra hälft.

Vi måste också slå fast, att så snart arbetarna i stor utsträckning lyckats undanröja konkurrensen sinsemellan genom en stark facklig organisering – vilken i sin tur betingas av den industriella reservarméns långsiktiga tillbakagång – är det inte nödvändigt att en ny ökning av arbetslösheten (åtminstone inte så länge den inte når katastrofal omfattning) automatiskt måste leda till en sänkning av priset på varan arbetskraft. Arbetslösheten kan då bara leda till detta resultat på ett indirekt sätt, nämligen för det första om de icke-organiserade skiktens reallöner börjar sjunka på grund av det ofördelaktiga förhållandet mellan efterfrågan på och utbud av arbetskraft, och för det andra om de organiserade proletära skiktens fackliga kampförmåga försvagas. Detta andra villkor är emellertid en nödvändig förmedling mellan ökande arbetslöshet och sjunkande reallöner. Om det inte alls, inte genast eller bara på ett otillräckligt sätt förverkligas, så kan en ökande arbetslöshet mycket väl åtföljas av stigande reallöner, vilket framgår av bl a exemplen från USA 1938-1939 och Storbritannien 1968-1970. Kapitalet försöker då utvidga arbetslöshetens omfattning, så att denna förmedling ändå slår igenom, dvs så att klassolidariteten mellan sysselsatta och icke-sysselsatta arbetare undergrävs, och den massiva arbetslösheten därför slutligen inkräktar på de organiserade och ännu sysselsatta lönearbetarnas kampförmåga.¹⁴ Kampen mot den ökande arbetslösheten blir då till en ödesfråga för de organiserade arbetarna.

Detta gör det möjligt att förstå, varför den s k Phillips-kurvan inte spelar den *mekaniska* och *automatiska* roll, som dess skapare ville ge den.¹⁵ Gentemot den ytliga liberal-reformistiska tesen att full sysselsättning är en varaktig och nödvändig beståndsdel av den "sociala marknadsekonomin", "blandekonomin" eller det "nykapitalistiska" samhället, hade Phillips utan tvekan rätt, när han påvisade att kapitalismen lika väl nu som tidigare behöver den industriella reservarmén, för att förhindra en "överdriven" ökning av reallönerna och hålla kvar mervärdekvoten och profitkvoten på en nivå, där kapitalackumuleringen stimuleras. Men han hade fel,

¹³ Exempelvis glömmar Grossmann (op. cit., s. 137 f.) bort det "historiskt-samhälleliga elementets" betydelse för bestämningen av arbetskraftens värde. Han talar om dess "exakt bestämda" reproduktionskostnader, utan att ta hänsyn till att dessa ju i sin tur är beroende av vilka behov, som skall tillfredsställas med dessa reproduktionskostnader. På sidan 142 finner vi t o m följande formulering, som är förvånansvärd hos en författare som är förtrogen med Marx' *Kapital*: "lönen, dvs. arbetskraftens värde"; det måste naturligtvis heta "arbetskraftens pris".

¹⁴ I detta sammanhang är den industriella reservarméns samhälleliga ursprung och sammansättning resp proportionerna mellan dess olika komponenter av stor betydelse. Dessa komponenter har bl a Rosa Luxemburg sammanfattat så här: "Den industriella reservarmén begränsar emellertid fackföreningarnas verksamhet så att säga i rummet: organisationen och dess inflytande är bara tillgängligt för de bättre situerade industriarbetarnas övre skikt, där arbetslösheten bara är periodisk och "flytande", för att använda Marx' uttryck. Landsbygdsproletariatets okvalificerade lägre skikt som ständigt strömmar in till städerna från landsbygden, liksom alla oregelbundna och halvt rurala yrken, såsom tegeltillverkning, m, är redan på grund av arbetets rums- och tidsmässiga förutsättningar samt den sociala miljön mycket mindre lämpade för facklig organisering. Slutligen reservarméns breda undre skikt: de arbetslösa med oregelbunden sysselsättning, hemindustrin och de tillfälligt sysselsatta fattiga undandrar sig helt organiseringen. Allmänt kan man säga: ju större misären i ett proletärt skikt är, desto mindre möjligheter har det fackliga inflytandet. Den fackliga verksamheten har alltså en mycket svag effekt på djupet i proletariatet, men däremot en stark effekt på bredden, dvs även om fackföreningarna bara omfattar en del av proletariatets översta skikt: dess inflytande utsträcker sig över hela skiktet, eftersom dess framgångar kommer hela massan av de i ifrågavarande yrken sysselsatta arbetarna till godo." (*Einführung in die Nationalökonomie*, s. 276-277). – En samtida bekräftelse av denna analys vad gäller USA kan man finna hos Michael Harrington, *The Other America*, Penguin Books, 1963 (bl a s. 36-39, 48-52, 85 ff.).

¹⁵ Phillips, *The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wages in the United Kingdom*, i *Economica*, vol. XXV, november 1958.

när han konstruerade ett mekaniskt och automatiskt förhållande mellan arbetslöshetskvoten och de nominella lönerns tillväxtskvot, utan att ta hänsyn till ”styrkeförhållandet mellan de kämpande”. Hit hör inte bara förhållandet mellan efterfrågan och utbud på ”arbetsmarknaden”, utan också arbetarklassens grad av organisering, kampförmåga och klassmedvetande.

I anslutning till en uppsats av W. Arthur Lewis, som i industrialiseringens tidigaste fas såg förekomsten av ett stort arbetskraftsutbud (dvs en permanent reell eller potentiell industriell reservarmé) som den viktigaste orsaken till kapitalets snabba ackumulation och därmed så att säga rehabiliterade Ricardos och Marx’ klassiska teser (men han uteslöt uttryckligen deras giltighet för de ”mognare” industristatema)¹⁶, försökte Charles P. Kindleberger på ett mindre mekaniskt sätt än Phillips visa på den starka tillströmningen av arbetskraft¹⁷ som den viktigaste faktorn bakom Västeuropas och Japans snabba ekonomiska tillväxt efter andra världskriget. Härvid tog han även hänsyn till de teknologiska framstegen.¹⁸ Men eftersom han uteslöt profitkvoten resp mervärdekvoten (endast den förhindrade ”löneinflationens” negativa moment spelar en dynamisk roll i hans modell) framgår det inte, varför exempelvis den massiva friställningen av bönder, hantverkare, småhandlare m m, som lämnade ett avgörande bidrag till den industriella reservarméns uppkomst i Italien, Japan, Frankrike, Nederländerna, osv, inte kunde få någon effekt redan innan det andra världskriget.

Hela detta frågekomplex spelar också en viktig roll i den marxistiska litteraturen – och inte bara i de tre mest kända kontroverserna apropå detta: Marx kontra Lassalle och Weston; Rosa Luxemburg kontra Bernstein; Sternberg kontra Grossmann.

Tesen om den ”absoluta utarmningen”, ”sänkningen av reallönen till dess fysiologiska minimum”¹⁹, som ständigt pådyvlas Marx, står i motsättning till hans teori om de två elementen (det fysiologiska och det moraliskt-historiska), som enligt hans åsikt bestämmer värdet av varan arbetskraft, vilket framgår av de tidigare nämnda citaten. Då det fysiologiska minimumet som sådant knappast är möjligt att komprimera, följer det logiskt att det är det ”historiskt-moraliska” elementet, som är det ”variabla” eller ”flexibla” elementet i värdet av varan arbetskraft. Den industriella reservarméns fluktuationer och resultaten av det för tillfället rådande läget i klasskampen bestämmer utvidgningen resp hopkrympningen av de behov, som skall tillfredsställas med arbetslönen. För kapitalistklassen är kampen om mervärdekvoten en kamp för arbetslönens begränsning till sådana behov, som inte står i motsättning till en sänkning av arbetskraftens värde (detta *sjunkande värde* kan naturligtvis mycket väl vara förenligt med en *växande mängd* konsumtionsvaror vid en kraftig ökning av arbetsproduktiviteten), medan däremot arbetarna strävar efter att kunna tillfredsställa ett ständigt ökande antal behov med arbetslönen.

Mot den seglivade legenden att Marx skulle ha företrätt ståndpunkten, att arbetaren är dömd till att få en stagnerande eller rent av sjunkande reallön, finns det många ställen i hans verk, som visar att han uttryckligen förkastade denna hypotes.²⁰ I *Kapitalets* andra band läser vi: ”situationen är den motsatta i blomstringsperioden och särskilt under den svindlande högkonjunkturen ... Inte bara konsumtionen av nödvändiga existensmedel ökar; arbetarklassen (i

¹⁶ W. Arthur Lewis, *Development with unlimited Supplies of Labor*, i *The Manchester School of Economic and Social Studies*, vol. XXII, maj 1954.

¹⁷ Innan och oberoende av Kindleberger pekade vi på den återuppbyggda industriella reservarméns stora betydelse för förklaringen av kapitalismens accelererade tillväxt i Västeuropa och Japan efter andra världskriget. Se *The Economics of Neocapitalism*, i *The Socialist Register 1964*, s. 60, London 1964.

¹⁸ Charles P. Kindleberger, *Europe's Postwar Growth – The role of labor supply*, Cambridge, Mass., 1967.

¹⁹ Text Charles P. Kindleberger, op. cit., s. 20. – John Strachey, *Contemporary Capitalism*, London 1956, s. 93-5.

²⁰ Roman Rosdolsky (*Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'*, band 1, s. 330 f.) bekämpade denna förenkling på ett mycket förtjänstfullt sätt.

vilken nu hela reservarmén aktivt inträder) får också för tillfället ta del av *konsumtionen av lyxartiklar, som annars ligger utom deras räckhåll*, och även av de nödvändiga konsumtionsartiklar, som annars till största delen är 'nödvändiga' konsumtionsartiklar endast för kapitalistklassen."²¹

Samma frågekomplex berörs på flera håll i *Grundrisse*. Vi skall bara citera tre: "Med undantag för hans egna arbetare framstår för kapitalisten inte totalmängden av alla arbetare som arbetare utan som konsument, innehavare av bytesvärde (lön), pengar, som de utbyter mot hans vara. Alla arbetare är cirkulationscentra, från vilka utbytesakten utgår och kapitalets bytesvärde erhålls. *De utgör, proportionellt sett, en mycket stor del av konsumenterna* – om också inte så stor som man vanligtvis föreställer sig, när man tänker på de egentliga industriarbetarna. Ju större deras antal – ju större den industriella befolkningen – och ju större den mängd pengar, som de har att förfoga över, desto större blir kapitalets utbytessfär. Vi har sett att det är en tendens hos kapitalet att öka mängden industriarbetare så mycket som möjligt."²² Vidare: "Men redan nu kan så mycket sägas som att den relativa – enbart kvantitativa, ej kvalitativa, blott genom kvantiteten bestämda – begränsningen av arbetarens konsumtion gör honom (vid den vidare utläggningen av kapitalets förhållande måste över huvud förhållandet mellan produktion och konsumtion närmare skärskådas) mycket viktigare som agent i produktionen än han varit och är under antiken och medeltiden och i Asien." Och slutligen: "... den andel, som arbetaren kan komma i åtnjutande av högre och även andliga ting, stimulanser för hans intressen, tidningar, föreläsningar, uppfostran och utbildning, smakutveckling osv, alltså hans enda andel av civilisationen, som skiljer honom från slaven, är ekonomiskt bara möjlig, *om han tillförsäkrar sig därom under goda tider*. ... Trots alla fromma talesätt söker han (kapitalisten) med alla medel att sporra dem till konsumtion, ge sina varor nya lockelser, *pådyvla dessa arbetare nya behov* osv. Det är just denna sida av förhållandet mellan kapital och arbete som är ett väsentligt civilisationsmoment varpå kapitalismens historiska berättigande men också dess nuvarande makt beror."²³

I sitt på grund av den dogmatiska upprepningen av den stalinistiska tesen om "arbetarklassens absoluta utarmning" något tvivelaktiga arbete *Die Theorie der Lage der Arbeiter* – denna tes stod högt i kurs på den tiden – tar Jürgen Kuczynski visserligen uttryckligen hänsyn till de ökade behovens betydelse för en bedömning av arbetslönsens utveckling: "Betraktar man nu kapitalismens historia under de senaste 150 åren, då kan man mycket väl säga att den historiska beståndsdelen av arbetets värde har en tendens att öka."²⁴ Han försökte emellertid förbinda denna ökning av de historiskt nya behov, som arbetslönen skall tillfredsställa, med en sänkning av den fysiologiska delen under existensminimum, och detta med hjälp av tvivelaktig statistik, som stödde sig på specifika tendenser i försörjningsutvecklingen. En sådan egendomlig förbindelse kan inte motiveras på ett allvarligt sätt. Den motsäger själva naturen av begreppet "fysiologiskt existensminimum". Men det vore riktigt att säga, 1) att den vid teknologiska framsteg oavbrutet ökande arbetsintensiteten *måste* leda till en tendentiell ökning av detta existensminimum, dvs att arbetsförmågan hotas till sin substans utan en stigande reallön; 2) att kapitalismen tenderar att driva på arbetarklassens behov starkare än reallönerna, så att arbetslönen kan ligga under arbetskraftens värde också vid stigande reallön. Kuczynski antyder dessa båda moment.²⁵

²¹ K. Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 409. (Vår kursiv)

²² K. Marx, *Grundrisse*, s. 322 (sv. översättning, s. 125).

²³ K. Marx, *Grundrisse*, s. 194 ff (sv. översättning, s. 81 ff).

²⁴ Jürgen Kuczynski, *Die Theorie der Lage der Arbeiter*, Berlin 1948, s. 88.

²⁵ Lenin var avgjort av den åsikten, att kapitalismen uppvisar en tendens att förstärka proletariatets behov – och därmed också det historiskt-samhälleliga element, som ingår i värdet av varan arbetskraft. Lenin, "A propos de la question dite des marchés", i *Oeuvres*, band 1, Paris 1958, s. 119 f.

Ännu en gång: om arbetarklassens kampförmåga och organisationsgrad är välutvecklad, så kommer en sänkning av reallönen, som förorsakas av svår arbetslöshet, bara att vara tillfällig, och den kommer att kompenseras i den följande fasen av industriellt uppsving. Det räcker att studera löneutvecklingen i USA från 1929 till 1937 eller i Frankrike mellan 1932 och 1937, för att man skall inse att en växande eller hög arbetslöshet inte automatiskt leder till en långsiktig sänkning av reallönerna och en långsiktig höjning av mervärdekvoten. Kategorin ”värdet av varan arbetskraft” erhåller på detta sätt sin fulla betydelse, som inte alls motsäger arbetslönens bestämning genom ”styrkeförhållandet mellan de kämpande”. *På kort sikt* varierar denna arbetslön kring arbetskraftens värde, som betraktas som given, dvs motsvarar en av kapital och arbete accepterad genomsnittlig levnadsstandard. *På lång sikt* kan värdet av varan arbetskraft, bortsett från variationerna i värdet av de varor som måste tillfredsställa arbetarnas ”normala” livsbehov, utvidgas eller krympa ihop, beroende på om proletariatet eller bourgeoisin genom klasskampen lyckas införliva nya behov i den som normal betraktade levnadsstandard resp åter eliminera behov som tidigare betraktades som ”normala”.

Men lyckas kapitalet på ett avgörande sätt försvaga eller rent av krossa arbetarklassens fackliga och andra försvarsorganisationer (även de politiska); lyckas kapitalet atomisera och terrorisera proletariatet i sådan utsträckning att varje form av kollektivt försvar blir omöjligt och arbetarna åter hamnar i det ur kapitalets synvinkel ”idealiska” utgångsläget med en generaliserad konkurrens arbetarna sinsemellan, då är det mycket möjligt 1) att sänka reallönen kraftigt under trycket från arbetslösheten; 2) att inte låta arbetslönen återvända till det tidigare utgångsläget i den på krisen följande fasen av uppsving, dvs att sänka värdet av varan arbetskraft på lång sikt; 3) att pressa ned priset på varan arbetskraft t o m under detta sänkta värde genom alla sorters manipulationer, avdrag och bedrägerier; 4) att samtidigt höja den genomsnittliga samhällsliga arbetsintensiteten betydligt och t o m att tendentiellt förlänga arbetsdagen. Resultatet av dessa förändringar kan inte bli något annat än en snabb och betydande tillväxt av mervärdekvoten.

Just detta inträffade efter Hitler-fascismens seger. Under trycket från den massiva arbetslösheten måste de tyska arbetarna gå med på avsevärda lönesänkningar under åren mellan 1929 och 1932. Dessa var inte så katastrofala *reellt* sett som *nominellt*, eftersom priset på konsumtionsvaror föll samtidigt – men de var likväl betydande. Den genomsnittliga bruttotimlönen sjönk från indextalet 129,5 1929 till 94,6, dvs med mer än 35%. Den genomsnittliga timlönen för kvalificerade arbetare i 17 industribranscher sjönk från 95,9 pfennig 1929 till 70,5 pfennig, dvs med 27%; för de okvalificerade arbetarna sjönk den från 75,2 till 62,3 pfennig, alltså med bara 17%. Dessa procentsatser måste multipliceras med det minskade antalet arbetstimmar. Men då priset på livsmedel samtidigt sjönk med nästan 20% och priset på industriella konsumtionsvaror sjönk med ungefär lika många procent, var reallönernas tillbakagång inte så kraftig, som de nominella lönernas branta fall låter påskina – hur som helst var den mindre allvarlig än man kunde haft anledning att anta med tanke på de nästan 6 miljoner arbetslösa och den katastrofala profitminskningen.²⁶ Mervärdekvoten sjönk – vilket oftast är fallet under svåra ekonomiska kriser – dels genom värdeförsämringen av de varor som förkroppsligade mervärdet, dels genom att en del av det producerade mervärdet inte realiserades, men framför allt genom att själva mervärdeproduktionen på grund av deltid-arbetet och det minskade antalet arbetstimmar gick tillbaka, då de för arbetskraftens reproduktion nödvändiga arbetstimmar inte kan minskas lika mycket som den totala arbetsdagen.²⁷

²⁶ Charles Bettelheim, *L'économie allemande sous le nazisme*, Paris 1946, s. 210, 211, 152.

²⁷ Jürgen Kuczynski beräknar att bruttopenninglönen i metallindustrin sjönk från indextalet 184 år 1929 till 150 år 1930, i den kemiska industrin från 247 till 203 och i industrin som helhet från 215 till 177. De faktiskt utbetalda lönernas index skall däremot ha fallit till hälften, och nettoreallönernas index skall ha fallit från 100 år

Vad hände nu efter nazisternas maktövertagande? Den genomsnittliga bruttotimlönen steg från indextalet 94,6 1933 till 100 1936 och 108,6 1939. Trots full sysselsättning låg den genomsnittliga bruttotimlönen 1939 alltså långt under 1929 års nivå (129,5). Summan av utbetalade löner och arvoden var 1938 fortfarande lägre än 1929 (42,7 miljarder riksmark mot 43 miljarder 1929), medan det totala antalet löntagare samtidigt hade ökat från 17,6 miljoner 1929 till 20,4 miljoner 1938.²⁸ Om man tar hänsyn till den kraftiga ökningen av löneavdragen (som hade ökat från mindre än 10% till mer än 20% av den totala lönesumman), så kan man beräkna, att den faktiska årsinkomsten per capita, som löntagarna förfogade över, sjönk från 2.215 riksmark 1929 till 1.700 riksmark 1938. Detta är en minskning på ungefär 23%. Levnadskostnaderna var 1938 ungefär 7% högre än 1933, och torde alltså ha varit 10% lägre än 1929. Den tyska arbetarens reallön sjönk under nazisterna redan före andra världskriget med mer än 10% jämfört med perioden innan krisen, trots den avsevärt ökade produktionen (den låg 1938 cirka 25% över 1929 års nivå) och den ökade genomsnittliga arbetsproduktiviteten (som 1938 låg cirka 10% över 1929 års nivå).²⁹ Det är inte konstigt, att profitmängden ökade snabbt under sådana förhållanden: från 15,4 miljarder RM 1929 och 8 miljarder 1932 till 20 miljarder 1938 (dessa siffror hänför sig till alla former av profit, inkl handels- och bankprofit och outdelade aktiebolagsvinster).³⁰

Mervärdekvotens ökning var massiv. Lönernas och arvodenas andel av nationalinkomsten sjönk från 68,8% 1929 till 63,1% 1938; kapitalinkomsternas andel steg från 21,0% till 26,6%.

Mervärdekvotens höjning framträder ännu tydligare vid en jämförelse med det värsta krisåret 1932. Från 1932 till 1938 ökade den totala nominella lönen som löntagarna förfogade över med 69%, antalet sysselsatta med 56%, produktionen med 112% och antalet presterade arbetstimmar med 117%. Det är under sådana omständigheter inte underligt, att den mervärde-mängd, som direkt stannade kvar hos kapitalet ökade med 146%.³¹

Ur vilka ekonomiska källor rann denna våldsamt ökade mervärdekvot? (Den tycks nästan ha fördubblats, som framgår av förhållandet 8/26 och 20/35).³² För det första ur den betydande förlängningen av arbetsdagen utan någon nämnvärd ökning av reallönen. Den nominella lönen per löntagare steg med mindre än 10% från 1932 till 1938, medan levnadsomkostnaderna ökade med 7%. Samtidigt ökade emellertid antalet presterade arbetstimmar per löntagare med nästan 40%. Mängden absolut mervärde ökade alltså tydligt. Detta är den största hemligheten bakom mervärdemängdens och mervärdekvotens snabba ökning under nazismen.

För det andra sjönk värdet av varan arbetskraft tendentiellt; dels eftersom behoven som måste tillfredsställas med arbetslönen var färre än tidigare, och dels eftersom kvaliteten på varorna, som skulle täcka dessa behov, sjönk avsevärt. Exempel härpå är byggnadsverksamhetens plötsliga nedgång i den civila sektorn, dvs de försämrade bostadsförhållandena för den arbetande befolkningen (2,8 miljarder RM 1928, 2,5 miljarder tio år senare med en kraftigt ökad arbetarbefolkning, vilket innebär en minskning av bostadsbyggandet per löntagare med 20%) och de betydande prisökningarna på textilvaror; textilpriserna steg i genomsnitt med

1928 till 64 år 1932, alltså med en hel tredjedel (*Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, band 1, Berlin 1949, s. 325-6, 329-30). Den senare siffran borde utsättas för en kritisk undersökning.

²⁸ Charles Bettelheim, op. cit., s. 210, 222.

²⁹ Charles Bettelheim, op. cit., s. 212.

³⁰ Franz Neumann, *Behemoth*, s. 435-6, New York 1963.

³¹ Franz Neumann, op. cit., s. 435-6.

³² 8 miljarder RM i profit mot 26 miljarder RM i disponibla löner och arvoden år 1932; 20 miljarder RM i profit mot 35 miljarder RM i disponibla inkomster för lön- och arvodestagarna år 1938. – Dessa siffror motsvarar inte exakt de marxistiska kategorierna mervärde och variabelt kapital, men de kan användas som indikatorer. Ett närmare förtydligande av denna problematik följer längre fram.

26% mellan 1932 och 1938.³³ Den andel av det genomsnittliga arbetarhushållets utgifter som gick till livsmedel och njutningsmedel ökade märkbart, vilket under kapitalismens historia alltid varit ett karakteristiskt tecken på en tillbakagång för värdet av varan arbetskraft.³⁴ Konsumtionsvarornas försämrade kvalitet tog sig uttryck både vad gäller de industriella konsumtionsvarorna (kläder som framställdes av surrogat) och vad gäller livsmedlen.

För det tredje hindrades säljarna av varan arbetskraft från att utnyttja de gynnsammare betingelserna på arbetsmarknaden till en höjning av priset på den av dem sålda varan; när detta pris hade sjunkit under sitt värde på grund av trycket från den stora krisen, stannade det kvar på samma nivå också under högkonjunkturen, så att nazisterna lyckades genomföra det första ”tyska ekonomiska undret”, nämligen att varaktigt reducera värdet av varan arbetskraft och samtidigt pressa ned denna varas pris under dess värde trots full sysselsättning.

Den samhällspolitiska hemligheten, som döljer sig bakom denna ”framgång”, är lätt att genomskåda: genom krossandet av fackföreningarna och samtliga arbetarorganisationer, genom terrorn, sattes en hel arbetargeneration ur stånd att försvara sig. I den ”oavbrutna kampen mellan kapital och arbete” var en av de kämpande parterna bunden till händer och fötter. ”Styrkeförhållandet mellan de kämpande” hade på ett avgörande sätt förändrats till kapitalets fördel.

Men inte ens när arbetarklassen är fullständigt atomiserad upphävs de marknadslagar, som bestämmer de kortsiktiga fluktuationerna i priset på varan arbetskraft. Så snart det Tredje Rikets industriella reservarmé gick tillbaka, kunde arbetarna genom täta byten av arbetsplatser – bl a till den tunga industrin och rustningsindustrin, där tarifflönerna och övertidsbetalningen var högre – försöka bättra på sin lön, åtminstone i blygsam skala, och utan fackliga aktioner – tills den nazistiska statens våldsamma ingrepp till mervärde- och profitkvotens fördel hindrade arbetarklassen från att utnyttja de gynnsammare förhållandena på arbetsmarknaden, genom ett lagstadgat förbud mot byte av arbetsplats, genom att arbetarna *med tvång knöts till arbetsplatsen*.³⁵ Detta upphävande av rätten att byta arbetsplats är antagligen det tydligaste beviset för den nationalsocialistiska statens kapitalistiska klasskaraktär.³⁶

Även i andra imperialistiska stater av avgörande betydelse för den kapitalistiska världsekonomin öde utspelades liknande saker strax före och under det andra världskriget: framför allt i Italien, Frankrike och Japan. En närmare undersökning av den amerikanska ekonomin är också upplysande. Denna undersökning försvåras av det faktum, att utvecklingen i USA inte var lika rätlinjig som i Nazityskland. Under andra världskriget bromsades utbetalningen av arbetarlöner i samma grad som den verkliga kapitalackumuleringen. På detta sätt uppkom en tillbakahållen efterfrågemängd, som först omedelbart efter kriget lät mervärdekvotens höjning ta sig tydliga uttryck. T. N. Vance bestämmer denna utveckling på följande sätt:³⁷

³³ Mellan april 1933 och april 1941 uppgick ökningen av normalförbrukarens klädkostnader till nästan 50 %. (Franz Neumann, op. cit., s. 506). Kuczynski (*Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, band 2, Berlin 1947, s. 210-211) uppger, att den årliga nyproduktionen av bostäder år 1938 med sina 285 269 till och med låg under 1929 års nivå (317 682).

³⁴ Med undantag av hyrorna ökade priserna på existensmedel mindre än alla andra kostnader för levnadsstandarderna – framför allt mindre än textilier och industriella konsumtionsvaror. Produktionen per capita av industriella konsumtionsvaror låg strax före andra världskriget på exakt samma nivå som 1928, före krisen (Charles Bettelheim, op. cit., s. 207-208).

³⁵ Angående inskränkningarna i löntagarnas rörelsefrihet i Tredje Riket från 1936 och framåt, se bl a Jürgen Kuczynski, op. cit., band 2, s. 119-121, 195-198; Franz Neumann, op. cit., s. 341-342, 619.

³⁶ Exempel på många och delvis framgångsrika reaktioner från löntagarnas sida (i form av maskning) mot de värsta tvångsåtgärderna i det Tredje Riket, såsom avskaffandet av den särskilda betalningen för övertids- och söndagsarbete, finns hos Franz Neumann, op. cit., s. 344-348.

³⁷ T. N. Vance, *The Permanent War Economy*, Berkeley, Calif., s. 23.

År	Variabelt kapital (i miljarder \$)	Mervärde	Mervärdekvot
1939	43,3	39,9	92%
1940	46,7	46,3	99%
1944	98,8	103,0	104%
1945	98,1	104,7	107%
1946	92,6	106,3	115%
1947	98,9	119,6	121%
1948	105,4	136,3	129%

En indirekt bekräftelse av denna trend finner man i den snabba tillbakagången för den privata konsumtionens andel av den amerikanska nettonationalprodukten; medan den senare ökade från indextalet 100 1939 till 178 1945 och 258 1953, ökade den privata konsumtionen bara från 100 1939 till 118 1945 och 135 1953. Privatkonsumtionen per capita låg 1953 bara 11,5% över 1939 års nivå i fasta priser, trots en enorm ökning av produktionen – och här har vi inte heller tagit hänsyn till den privata konsumtionens klassmässiga uppskiktning.³⁸ – Den polske marxisten Michal Kalecki kommer fram till ett liknande resultat: den privata konsumtionens andel av USA:s totala nationalprodukt skall ha sjunkit från 78,7% 1937 till 72,5 % 1955, medan den privata kapitalackumulationens andel samtidigt skall ha stigit från 16,4 till 21,4%.³⁹ Baran-Sweezy har kommit fram till att andelen ”inkomster av egendom” (mervärde) av den totala nationalinkomsten i USA (26,6 miljarder \$ 1945 och 58,5 miljarder \$ 1955; nationalinkomst: 181,5 miljarder \$ 1945; 331 miljarder \$ 1955) ökade från 14,7% till 17,7%.⁴⁰

En del liknande tecken i Japan bekräftar den allmänna trenden. Den privata konsumtionen gick där tillbaka från 60,4% av bruttonationalprodukten 1951 till 54,9% 1960 och 51,1% 1970. Samtidigt ökade utgifterna för de privata inköpen av fast kapital brant – från 12,1% av BNP 1951 till 20,3% 1960. På 60-talet sjönk denna procentsats under inflytandet från recessionen, amorteringarna och lagerinvesteringarna. Bruttokapital-bildningen fortsatte emellertid att öka och nådde 1966 upp till mer än 35% av BNP (jämfört med 27% 1951).

De marxistiska kategorierna måste givetvis användas med största försiktighet på dessa siffer-serier. De officiella beräkningarna kräver mycket komplicerade beräkningar för att kunna anpassas till dessa kategorier; ur den marxistiska värdeteorins synvinkel innehåller de talrika dubbelposter.⁴¹ En del av löne- och arvodesumman hör enligt denna teori varken till det årligen utlagda variabla kapitalet eller till det årligen framställda mervärdet: detta gäller framför allt lönerna för de handelsanställda och alla de som är sysselsatta inom sådana områden, där kapital visserligen placeras för att erhålla en del av det på annat håll producerade mervärdet, men där något eget mervärde inte framställs. En annan del av denna löne- och arvodesumma tillhör uppenbarligen mervärdet och inte det variabla kapitalet: direktörernas inkomster, lönerna till de högre tjänstemännen i industrin, statsapparaten osv. Ytterligare en annan del av löne- och arvodesumman (liksom av nationalprodukten) utgörs slutligen av

³⁸ T. N. Vance, op. cit., s. 15, 16.

³⁹ Michal Kalecki, *Economic Situation in the USA as compared with prewar*, engelsk översättning i manuskriptform av en artikel som publicerades 1956 i den polska tidskriften *Ekonomista*, vilken förlaget *Monthly Review Press* hade vänligheten att ställa till vårt förfogande.

⁴⁰ Baran-Sweezy, *Monopoly Capital*, s. 385-7. De adderar dessa siffror med en del av det mervärde som påstås ligga ”dolt” i avskrivningarna, vilket vi åter har dragit ifrån.

⁴¹ Se den vidare redogörelsen för dessa dubbelposter i kapitel 13.

inkomster som lagts ut två eller tre gånger (bl a lönerna för de anställda inom servicesektorn). De måste dras ifrån, om man skall räkna fram mervärdekvoten.⁴²

Hur det än må vara med detta, så är jämförelsen mellan löne- och arvodesummans andel och den officiellt beräknade profitmängdens andel av nationalinkomsten utan tvekan tillförlitlig såsom ett *tecken* på mervärdekvotens utveckling på medellång sikt, då proportionerna under dessa perioder knappast kan förändras på något avgörande sätt, om de ovannämnda summorna korrigeras.

En viktig skillnad för förklaringen av det ”ekonomiska undret” på 50-talet i Västtyskland, Japan, Italien och på 60-talet i USA å ena sidan och utvecklingen i det nazistiska Tyskland å andra sidan måste emellertid betonas: trots en brant stigande mervärdekvot skedde det *inte* någon betydande ökning av de privata civila investeringarna i Nazityskland. Nästan hela investeringsökningen berodde på statliga initiativ och på upprustningen. I den nazistiska ekonomin kan vi därför inte upptäcka den kumulativa långsiktiga tillväxtprocessens element. Detsamma gäller, *mutatis mutandis*, även för krigsekonomin i USA 1941-1944. Däremot ledde efterkrigstidens ökning av mervärdekvoten i Västtyskland, Japan, Italien och USA under såväl den första hälften av 50-talet som den första hälften av 60-talet verkligen till en kraftig utvidgning av de privata civila investeringarna, dvs till en kumulativ ekonomisk tillväxt utanför rustningssfären.

År 1938 var de privata investeringarna i den tyska industrin endast cirka 25% högre än 1928, medan de 1937 till och med var lägre än nivån före krisen i absoluta tal. Det är intressant att jämföra dessa tal med industrins produktionsindex, som 1937 nådde upp till 117 och 1938 till 125, om vi sätter det till 100 för år 1928.⁴³ Med andra ord: först efter 5 år av nazistisk ekonomi, under upprustningens villkor och strax före det andra världskriget, hade de privata investeringarna i industrin åter ställt in sig på samma förhållande till industriproduktionen, som de uppnått innan den stora ekonomiska världskrisens utbrott.

I USA höll sig de privata bruttoinvesteringarna under hela perioden 1939 till 1945 kvar under 1929 års nivå, med ett enstaka undantag för 1941. Under åren 1946-1947 överskreds 1929 års investeringsvolym, men genomsnittet för perioden 1940-1947 ger en årlig privat bruttoinvesteringssumma, som är 21% lägre än 1929 års nivå (beräknat efter fasta priser).⁴⁴ Till och med genomsnittet för perioden 1945-1947 ligger fortfarande något under 1929 års bruttoinvesteringsnivå, medan den bearbetande industrins produktion under dessa tre år igenomsnitt var 78% högre än 1929 års nivå och den totala privata bruttonationalprodukten var 54% högre.

De privata investeringarnas eftersläpning kan förklaras med tre huvudorsaker:

1. Innan uppkomsten av den egentliga krigsekonomin (i Tyskland) eller omedelbart efter dess slut (i USA) utgör reallönernas och den privata konsumtionens relativa stagnation ett hinder,

⁴² Både T. N. Vance och Baran-Sweezy försöker göra dessa korrigeringar, men de gör det på ett helt otillräckligt sätt. Vance lägger ihop löntagarnas inkomster (inkl de i jordbruket) med avdrag för högre arvoden (över 10.000 \$ per år), men drar sedan ifrån denna summa från nettonationalprodukten, för att bestämma mervärdemängden. Därmed behåller han både de dubbla posterna och tar med en del av det samhälleliga kapitalet i beräkningen av det årligen skapade nya värdet (op. cit., s. 23). Baran-Sweezy går tillväga på ett liknande sätt, varvid de räknar ytterligare en del av det årligen bevarade värdet av det fasta kapitalet till det producerade mervärdet, dvs till det nya värdet.

⁴³ Charles Bettelheim, op. cit., s. 225.

⁴⁴ Bureau of the Census, US Department of Commerce, *Longterm Economic Growth*, op. cit., s. 171. Det rör sig här om bruttoinvesteringar osv. i hela näringslivet, alltså även inom husbyggnadssektorn, o s v.

som hämmar en ökning av investeringsverksamheten i avdelning II. Detta påverkar oundvikligen avsättningsförväntningarna och därför också investeringarna i avdelning I.⁴⁵

2. När krigsekonomin utvecklats till fullo, ökar omfånget av de framställda förstörelse-redskapen (avdelning III) till den grad, att de objektiva betingelserna bara räcker till för en blygsamt utvidgad reproduktion eller överhuvudtaget inte längre tillåter någon utvidgad reproduktion. Eftersom avdelning III:s produkter inte ingår i reproduktionsprocessen, uppstår på så sätt en tydlig klyfta mellan den ökande absoluta industriproduktionen och möjligheterna till fortsatt tillväxt. Om t ex produktionsindexet under loppet av 4 år stiger från 100 till 150, men 35 enheter utgörs av avdelning III:s produkter, då förfogar avdelning I och II bara över 115 för reproduktionen (150 minus 35); och om ungefär 20 resp 15 av dessa 115 måste överföras från avdelning I resp II till avdelning III:s produktion, då sker det i verkligheten, jämfört med utgångsåret (låt oss säga 1940), en tillbakagående och inte en utvidgad reproduktion i avdelning I och II (de båda produktiva avdelningarna förfogar bara över 80 för reproduktionen i stället för de 100, som fanns vid fyraårsperiodens början).⁴⁶ Med andra ord: *Endast en rustningsekonomi, som visserligen suger upp överskottskapital, men inte styr in sådana kapital som är nödvändiga för den utvidgade reproduktionen i avdelning I och II till rustningsindustrin, gagnar kapitalackumuleringen på sikt.* Rustnings- och krigsekonomin som drivs längre än till denna punkt, förintar i ökande utsträckning den utvidgade reproduktionens objektiva betingelser och hämmar därigenom kapitalackumuleringen på lång sikt i stället för att gynna den.

3. Enligt Jörgen Kuczynskis⁴⁷ beräkningar på grundval av officiella uppgifter, hade den konsumtionsvaruproducerande industrins genomsnittliga arbetsproduktivitet år 1937 sjunkit under nivån från 1932. Den nazistiska diktaturen kunde alltså i stort sett inte uppnå någon ökning av det *relativa* mervärdet och kunde bara höja mervärdekvoten genom en ökning av det *absoluta* mervärdet och en sänkning av värdet av varan arbetskraft; dessa möjligheter är naturligtvis begränsade. Den för senkapitalismen betecknande metoden tar sig däremot framför allt uttryck i en ökning av det *relativa* mervärdet.

Dessa reflektioner är viktiga för att man skall inse, att ökade rustningsutgifter i och för sig inte kan utlösa någon långsiktig acceleration av ackumuleringen, och att en varaktig ökning av rustningsutgifterna inte kan övervinna gränserna för den värdeskapande processen på ett varaktigt sätt. För att den i Tyskland sedan 1933, därefter åter sedan 1948 och i de flesta andra imperialistiska länderna sedan 1945 starkt ökade mervärdekvoten verkligen skulle kunna leda till en långsiktig acceleration av kapitalackumuleringen, dvs till en ”lång våg med expansiv grundton”, krävdes ytterligare två faktorer: *en ständigt expanderande marknad, och detta under betingelser, där själva expansionen inte ledde till en snabb sänkning av mervärdekvoten och inte heller inledde en snabb tillbakagång för profitkvoten.* Under de konkreta förhållandena efter det andra världskriget kunde detta inte åstadkommas genom en geografisk utvidgning av marknaden, utan endast genom en teknologisk omvälvning i avdelning I. Endast en sådan grundläggande omvälvning kan samtidigt leda till en kumulativ tillväxt i alla industrigrenar, en betydande ökning av arbetsproduktiviteten samt en klar ökning av produktionen av relativt mervärde vid en expanderande avsättningsmarknad för konsumtionsvaror (alltså en ökning av löntagarnas reella inkomster). Ett villkor för detta är, att en över genomsnittet liggande mervärdekvot garanteras genom en fortgående nybildning av den industriella reservarmén (och dessutom: genom en relativ försvagning av arbetarnas kampförmåga på grund av subjektiva faktorer).

⁴⁵ Vad gäller Tyskland, se Bettelheim, op. cit., s. 233, 235, 274, där han bl a analyserar den lätta industrins betydande överskottskapacitet år 1929.

⁴⁶ Se närmare om detta i kapitel 9.

⁴⁷ Jürgen Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, band 2, s. 143.

Just av denna natur var det ”tyska ekonomiska undret” efter valutareformen och, med obetydliga variationer, alla andra ”ekonomiska under” i imperialistiska stater efter det andra världskriget. Under hela tio år, från 1949 till 1959, förblev löntagarnas andel av nationalinkomsten mindre än den hade varit 1929 och 1932.⁴⁸

År	Nationalinkomst (miljarder RM resp DM)	Bruttoinkomst av osjälvständigt arbete (miljarder)	II i % av I
1929	42,9	26,5	61,9%
1932	25,3	15,6	61,8%
1938	47,3	26,0	54,9%
1950	75,2	44,1	59,1%
1959	194,0	116,8	60,2%

Om man beräknar lönernas relativa andel genom att dela inkomsten per löntagare med nationalprodukten per invånare (dvs genom att ta hänsyn till det faktum, att löntagarnas andel av den totalt sysselsatta befolkningen ökat kraftigt sedan 1929, från ungefär 62 till mer än 80%), så kommer man fram till att denna, jämfört med indextalet 150 för år 1929, sjönk till 140 år 1950, 128 år 1952, 121 år 1955 och ända till 117 år 1959. Därmed nådde lönernas relativa andel en lägre nivå än 1938 under nazisterna; då låg den på 125.⁴⁹ Den här gången åtföljdes mervärdekvotens tillväxt visserligen inte av en relativ stagnation i arbetsproduktiviteten som under perioden 1933 till 1938, utan av en intensifierad arbetsproduktivitet – på grund av en accelererad teknologisk förnyelse. Att miljontals flyktingar, bönder, småhandlare och husmödrar inleddes i produktionsprocessen, garanterade en kontinuerlig nybildning av den industriella reservarmén, vilket höll kvar lönernas andel av det nyskapade värdet nedanför en given gräns. Först när den fulla sysselsättningen hade uppnåtts, när antalet lediga platser var större än antalet arbetslösa, alltså från 1960, började lönernas relativa andel stiga; samtidigt inleddes en sänkning av mervärdekvoten och genomsnittspröfitkvoten, som kapitalisterna till att börja med försökte motverka genom en snabbare automatisering, vilket emellertid ledde till recessionen 1966-1967.⁵⁰

Å ena sidan en långsiktig höjning av mervärdekvoten genom den långsiktiga nybildningen av reservarmén. Å andra sidan en på lång sikt expanderande marknad på grund av accelererad teknologisk förnyelse. Med andra ord: en långsiktig höjning av mervärdekvoten vid en samtidig ökning av reallönerna (först av arbetskraftens pris, sedan också av dess värde): denna specifika kombination förklarar ekonomins långsiktiga kumulativa tillväxt i de imperialistiska staterna under perioden 1945-1965, till skillnad från utvecklingen under nazitiden och under det andra världskriget. Den nazistiska diktaturen och världskriget skapade emellertid de avgörande förutsättningarna för denna gynnsamma utveckling för kapitalet, genom att möjliggöra en radikal höjning av mervärdekvoten och en genomgripande erodering av arbetskraftens värde, på ett sätt som inte var möjligt under ”normala”, ”fredliga” förhållanden efter första världskriget, på grund av det klara uppsvinget i proletariats kampförmåga under trycket från den ryska revolutionen och de internationella revolutionära rörelserna.

⁴⁸ För åren 1929, 1932 och 1938: uppgifter från Rikets Statistiska Byrå omräknade till BRD:s område (exkl Saarland och Berlin) av H.O. Draker, *Internationale Wirtschaftsstatistiken* 1, i *WISO-Korrespondenz für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, häfte 22, 15 november 1960, s. 1054. – För åren 1950 och 1959: *Jahresgutachten des Sachverständigenrates zur Begutachtung der Gesamtwirtschaftlichen Entwicklung*, Drucksache VI/100 des Deutschen Bundestags, 6:e valperioden, 1 december 1969.

⁴⁹ Egna beräkningar på grundval av officiella uppgifter om inhemsk bruttoprodukt, befolkning och bruttoinkomster av osjälvständigt arbete per genomsnittligt sysselsatt löntagare.

⁵⁰ Beräknat enligt den ovan använda metoden ökade förhållandet mellan bruttoinkomst per löntagare och inhemsk bruttoprodukt per invånare åter till 137 år 1966.

Samma funktion som absorptionen av mer än tio miljoner flyktingar och miljontals utländska arbetare hade för Tyskland, fick den norditalienska industrins absorption av miljontals syditalienska bönder och landsbygdsinvånare för Italien och den moderna japanska storindustrins uppsugning av flera miljoner bönder och anställda inom ekonomins traditionella sektorer för Japan. Detta var den nödvändiga och tillräckliga förutsättningen för en på lång sikt över genomsnittet liggande mervärdekvot, alltså för ett långsiktigt säkerställande av den genomsnittliga profitkvoten, alltså för en på lång sikt mer än genomsnittet växande kapitalackumulering. I Japan t ex lämnade ungefär 7 miljoner arbetare jordbruksekonomin mellan 1950 och 1965.⁵¹ Under samma period fördubblades antalet löntagare i den bearbetande industrin (de ökade från 4,5 till 9 miljoner). Den av den bearbetande industrin totalt utbetalade löne- och arvodesumman (inkl de högvärlönde tjänstemännen – en post som måste betraktas som en del av mervärdet och inte av det variabla kapitalet) steg från 744 miljarder yen 1955 till 2.733,5 miljarder yen 1963; samtidigt ökade det i den bearbetande industrin tillagda värdet från ca 1.990 miljarder yen till 7.459 miljarder yen och den årliga investeringen av nytt fast kapital i samma industri från 288 miljarder yen till 1.750 miljarder yen.⁵² Hemligheten är lätt att genomskåda: reallönen per löntagare i den bearbetande industrin steg bara med 20% mellan 1960 och 1965, medan den fysiska arbetsproduktiviteten per sysselsatt ökade med 48%⁵³; alltså en våldsamt ökad produktion av relativt mervärde.

Också i Nederländerna kan man påvisa denna tillbakagång i lönernas relativa andel, eftersom lönernas, arvodenas och de sociala tjänsternas andel av nationalinkomsten förblev oförändrad mellan 1938 och 1960 (1938: 55,9%; 1956: 55,3%, 1960: 56,6%), medan löntagarnas andel av den förvärvsarbetande befolkningen steg från 70% till 78,8% år 1960.

Den långsiktiga utvecklingen av förhållandet mellan arbetsinkomster och kapitalinkomster i näringarna (industri och hantverk), sådan den påvisats av Walther G. Hoffmann för Tyskland, och det långsiktiga förhållandet mellan arbetsinkomster och kapitalinkomster i den bearbetande industrin, sådant det framgår av officiell amerikansk statistik, är tydliga tecken på de långa vågorna i kapitalets värdeökningsprocess. Men ännu en gång: det rör sig om tecken, inte om talserier som exakt motsvarar Marx' kategorier. Hoffmann reducerade arbetsinkomsten med de högre tjänstemännens inkomster, men i näringarnas kapitalinkomst kunde han inte inkludera det mervärde, som visserligen produceras där, men som tillägnas utanför denna sektor. Inte desto mindre kan man på ett entydigt sätt fastställa mervärdekvotens upp- och nedgångar på lång sikt, och den av cambridgeskolan i synnerhet och av den akademiska vetenskapen i allmänhet ständigt upprepade och nästan som axiom behandlade tesen om ”arbetets oföränderliga andel av nettoprodukten” framstår som en lögn.⁵⁴

⁵¹ Masayoshi Namiki, *The Farm Population in Japan 1872-1965*, nr 17, Agricultural Development Series, Tokyo, Agricultural Policy Research Committee, utan datum, s. 42-43.

⁵² Ministry of International Trade and Industry, *Statistics on Japanese Industries 1966*, Tokyo, Research Institute of International Trade and Industry, 1966, s. 26-27, 87.

⁵³ *Statistics on Japanese Industries 1966*, op. cit., s. 88-89.

⁵⁴ Se t ex W. Arthur Lewis, *Unlimited Labour – Further Notes*, i *The Manchester School of Economic and Social Studies*, vol. XXVI, nr 1, januari 1958, s. 12; John Strachey, *Contemporary Capitalism*, London 1956, s. 133-149, upprepar samma tes med den begränsningen, att arbetarklassen bara genom en oavbruten kamp kan behålla denna sin ”stabila andel”; Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, 2:a upplagan, London 1966, s. 93; Nicolas Kaldor, *Capital Accumulation and Economic Growth*, i F. A. Lutz och D. C. Hague (red), *The Theory of Capital*, London 1961.

År	Kapitalinkomster (I) i de tyska näringarna (i miljoner RM resp DM)	Arbetsinkomster (II) i de tyska näringarna	I/II i %
1870	736	3 716	
1871	900	3 930	
1872	1 178	4 461	
1873	1 316	5 099	
1874	1 174	5 310	
1875	1 082	5 405	
1876	998	5 356	
<i>Genomsnitt 1870-1876</i>			22,2 %
1907	4 995	16 086	
1908	4 554	16 035	
1909	4 536	16 248	
1910	4 890	17 164	
1911	5 198	18 291	
1912	5 910	19 374	
1913	6 242	20 138	
<i>Genomsnitt 1907-1913</i>			29,4%
1925	2 617	31 232	
1926	2 295	30 078	
1927	5 900	36 635	
1928	5 333	40 839	
1929	5 489	42 915	
1930	3 044	39 169	
<i>Genomsnitt 1925-1930</i>			11,2%
1935	7 088	30 485	
1936	7 565	33 336	
1937	13 488	36 590	
1938	17 049	39 494	
<i>Genomsnitt 1935-1938</i>			32,3%
1950	15 462	38 943	39,7%
1953	24 919	56 884	
1954	30 257	62 319	
1955	32 976	70 733	
1956	34 352	79 083	
1957	37 482	85 767	
1958	37 130	92 038	
1959	46 643	98 357	
<i>Genomsnitt 1953-1959</i>			44,7% ⁵⁵

I vilken utsträckning den genom det Tredje Riket starkt ökade mervärdekvoten reproducerades 1950, framgår av en jämförelse mellan 1950 års siffror och siffrorna från 1927-1928: vid lika hög arbetsinkomst (då i genomsnitt 38,7 miljarder RM; 1950 38,9 miljarder DM) nästan *tredubblades* det mervärde, som näringarna själv tillägnade sig (det steg från ett genomsnitt på 5,6 miljarder RM till 15,5 miljarder DM). Först på 60-talet sjönk mervärdekvoten igen.

⁵⁵ Walther G. Hoffmann, op. cit., s. 508-509.

Siffrorna för den bearbetande industrin i USA avviker delvis kraftigt från Vances ovan citerade siffror. Den viktigaste orsaken därtill torde ligga i den ökande mängden mervärde, som tillägnas utanför industrin.

Beräkningen av mervärdekvotens långsiktiga utveckling i den amerikanska bearbetande industrin försvåras genom det faktum, att den officiella *Census of Manufactures*-statistiken hänför avskrivningarna till kategorin ”value added” (tillagt värde) och inte anger avskrivningarnas exakta omfattning. Vi har beräknat den enligt den av Joseph Gillman använda metoden.⁵⁶ Vidare stöter man på problemet, huruvida man bara skall räkna produktionsarbetarnas löner till det variabla kapitalet eller om också en del av de anställda – de som är nödvändiga för bruksvärdets produktion och realisering, som Marx uttrycker det – också skall räknas som mottagare av variabelt kapital. Om man går på den senare linjen, så måste man bestämma, hur stor denna del är.

Vi lämnar här fyra serier, som alla vilar på officiella data: Serie I: mervärde = tillagt värde minus lönerna.

Serie II: mervärde = tillagt värde minus avskrivningarna och lönerna.

Serie III: mervärde = tillagt värde minus lönerna och 50% av arvodena.

Serie IV: mervärde = tillagt värde minus avskrivningar, löner och 50% av arvodena.

Följaktligen räknas också 50% av arvodena i serierna III och IV till det variabla kapitalet:

År	<i>Mervärdekvot = mervärde / variabelt kapital</i>			
	I	II	III	IV
1904	146%	134%	117%	97%
1914	149%	127%	108%	94%
1919	146%	125%	108%	94%
1923	142%	127%	106%	84%
1929	180%	163%	135%	113%
1935	153%	135%	124%	97%
1939	182%	154% ⁵⁷
1947	146%	129%	113%	98%
1950	159%	140%	118%	102%
1954	151%	143%	112%	96%
1958	185%	165%	121%	106%
1963	209%	192%	137%	124%
1966	219%	200%	146%	131% ⁵⁸

De fyra seriernas förvånansvärda parallellitet gör det relativt enkelt att tolka dessa siffror, även om det är problematiskt på en punkt: från seklets början fram till första världskriget sjunker mervärdekvoten långsamt; orsaken till detta är arbetslöshetens tillbakagång på lång sikt och den fackliga organiseringens växande makt. Sedan stiger den brant under ”blomst-ringsperioden” 1923-1929 på grund av den snabba produktivitetstillväxten (produktion av relativt mervärde) och nybildningen av den industriella reservarmén, sjunker under den stora ekonomiska världskrisen (men mindre än man vanligtvis tror) på grund av den reducerade arbetstiden (minskning av det absoluta mervärdet och relativt högre fasta kostnader), varierar oregelbundet under och efter världskriget (den industriella reservarmén upplöses först och

⁵⁶ Joseph M. Gillman, *Das Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate*, Frankfurt 1969, s. 56-58, 79.

⁵⁷ Uppgifter från 1939 om tjänstemannaarvoden saknas i de för oss tillgängliga *Statistical Abstracts of the United States*.

⁵⁸ Data om tillagt värde, löne- och arvodesumma i den amerikanska bearbetande industrin finns i *Statistical Abstract of the United States, 60th Number, 1938, Washington, s. 749 – Statistical Abstract of the United States, 69th Edition, 1948, Washington, Government Printing Office, s. 825 – Statistical Abstract of the United States, 89th Annual Edition, 1968, Washington, Government Printing Office, s. 717-719.*

återställes sedan) och upplever slutligen ett tydligt uppsving från mitten av 50-talet (våldsam ökning av arbetsproduktiviteten, produktion av relativt mervärde).

Den tredje och fjärde sifferserien – som avviker något från de tidigare uppskattningarna i detta kapitel, men antagligen motsvarar den verkliga utvecklingen bättre – gör det möjligt att mera exakt förklara både den allt snabbare automationen och dess ekonomiska funktion i USA på 50-talet (i Västtyskland på 60-talet). Den tredje teknologiska revolutionens första effekter ledde till en relativ tillbakagång för råvarornas och ofta även maskinernas andelar av det genomsnittliga varuvärdet, dvs lönerns andel av den enstaka varans kostnad ökade.⁵⁹ För den enskilda kapitalisten uttrycktes kampen för mervärdekvotens höjning empiriskt som en kamp för att minska denna löneandel. Automationens syfte var att förverkliga denna minskning och samtidigt bygga upp den industriella reservarmén på nytt.

I sin intressanta, tyvärr ännu inte publicerade doktorsavhandling kommer Shane Mage fram till motsatt resultat: mervärdekvotens långsiktiga utveckling i USA skall sedan 1900-talets början fram till andra världskrigets slut ha varit kraftigt tillbakagående. Visserligen upphör även hos honom denna tillbakagång för mervärdekvoten efter 1946, och kvoten börjar åter öka långsamt. Mage har på ett noggrannare sätt än Vance eller Baran-Sweezy försökt förena de officiella statistiska uppgifterna från USA med Marx' kategorier. Sålunda betraktar han bara de produktiva arbetarnas löner som "variabelt kapital", men däremot samtliga affärsprofiter som mervärde. Dessa båda korrigeringar motsvarar helt och hållet andemeningen i Marx' analys. Men Mage gör ett dubbelt fel, som leder till felaktiga resultat.⁶⁰ För det första betraktar han bara de kapitalistiska firmornas nettoprofiter (såväl nettoräntor som avkastningen) som mervärde, trots att skatter var en del av det samhälleliga mervärdet för Marx.⁶¹ För det andra räknar han de i serviceföretag anställda arbetarnas löner till det variabla kapitalet, trots att servicesektorn i ordets egentliga innebörd – dvs med undantag av varu-transport-, gas-, elektricitets- och vattenproducenter – enligt en strikt tillämpning av arbetsvärdeläran inte producerar några varor och därför inte skapar något nytt värde.⁶² – Om Mages tabeller korrigeras i enlighet med detta, så blir det inte något kvar av mervärdekvotens långsiktiga fall. Självt har han bara gjort en partiell – och inexakt – korrigering såsom arbetshypotes i ett bihang till sitt arbete, där han beräknar mervärdekvoten för bruttolöner och bruttovinster (de av arbetarna betalade skatterna – till skillnad från avdragen för socialförsäkringar – kan i normala fall inte räknas till det variabla kapitalet i Marx' mening, eftersom de inte har något att göra med reproduktionen av varan arbetskraft). Redan på grund av denna otillräckliga korrigering uppträder emellertid en ökning av mervärdekvoten under perioden 1940-1960 jämfört med perioden 1930-1940 från 45,1% till 57,1%.⁶³ Genomförs korrigeringen fullständigt, så erhåller man en ökning, som stämmer helt överens med våra tidigare serier.

Exemplet USA efter andra världskrigets slut fram till slutet av 50-talet är viktigt så till vida att det vederlägger W. Arthur Lewis' tes, att det inte kan vara tal om något varaktigt återupp-

⁵⁹ W. E. G. Salter, *Productivity and Technical Change*, Cambridge University Press, 1960, s. 25. Se kapitel 6 i denna bok.

⁶⁰ Shane Mage, *The 'Law of the Falling Tendency of the Rate of Profit': Its Place in the Marxian Theoretical System and Relevance to the U. S. Economy*, Columbia University Ph. D. 1963 –University Microfilms Inc., Ann Arbor, Michigan, s. 174-5, 164-67, 161, 164, 225 f.

⁶¹ I Marx' teori reduceras all reventy till arbetslön och mervärde. Då statsreventyn knappast kan betraktas som variabelt kapital – det skulle i så fall vara om den används till att köpa produktiv arbetskraft, exempelvis inom statsföretag – kan den endast förstås som en omfördelning av det samhälleliga mervärdet. Dess funktion framstår ännu klarare, när skatterna är direkt kapitalbildande och deras karaktär som en del av det samhälleliga mervärdet därför inte kan bestridas, utan att Marx' hela kapitalteori ifrågasätts (se t ex *Grundrisse*, s. 836; *Das Kapital*, band 1, s. 784).

⁶² Denna fråga behandlas utförligt i kapitel 8.

⁶³ Shane Mage, op. cit., s. 272-3.

rättande av den industriella reservarmén sedan ekonomins förkapitalistiska sektorer försvunnit, och att Marx hade fel, när han förutsatte att det levande arbetet skulle ersättas med ”dött arbete” i totalsamhällelig skala under *kapitalackumulationens gång*.⁶⁴ Just detta ersättande av arbetare genom maskiner – dvs en årlig tillväxtskvot för arbetsproduktiviteten, som var högre än produktionens årliga tillväxtskvot⁶⁵ – har ägt rum under denna period. Sålunda återställdes den under loppet av andra världskriget nästan försvunna industriella reservarmén mycket snabbt – med alla härav följande konsekvenser för mervärdekvoten.⁶⁶

Nybildningen av den industriella reservarmén i USA efter andra världskriget liksom kombinationen av ökande mervärde-kvoter och stigande reallöner⁶⁷ i Västeuropa och Japan efter 1945 resp 1948 var möjlig endast på grund av en betydande och långsiktig ökning av arbetsproduktiviteten, dvs det svarar mot ett ”stort språng framåt” i produktionen av relativt mervärde. Just så måste den tredje teknologiska revolutionen tolkas; därför utgör den en väsentlig beståndsdel för förståelsen av senkapitalismen.

Så länge den industriella reservarmén möjliggör en höjning av mervärdekvoten (vilket i sin tur är beroende av en intensifierad arbetsproduktivitet i avdelning II), föreligger det inte något särskilt problem här. Därför var åren 1949-1960 i Västtyskland och Italien, 1950-1965 i Japan och 1951-1965 i USA en verkligt ”fridlyst” tid för senkapitalismen, där alla faktorer tycktes gynna expansionen: hög investeringskvot; snabbt ökande arbetsproduktivitet; en av den industriella reservarmén betingad ökande mervärdekvot, dvs en långsammare ökning av reallönerna jämfört med arbetsproduktiviteten samtidigt som de sociala spänningarna mildrades.

Storbritannien utgjorde här undantaget, som bekräftar regeln. Det var det enda imperialistiska land, där arbetarklassen varken under eller efter det andra världskriget led ett politiskt, samhälleligt eller moraliskt nederlag⁶⁸, där den bevarade sin kampförmåga och där den fulla sysselsättningen också varade i mer än 20 år. Därför kunde man inte uppnå någon betydande

⁶⁴ W. Arthur Lewis, *Unlimited Labour – Further Notes*, s. 25.

⁶⁵ Från 1945 till 1961 ökade det totala amerikanska proletariatet (definierat som massan av löne- och arvodes-tagare, dvs den massa som är tvungen att sälja sin arbetskraft) med 14 miljoner eller 35 % (i den bearbetande industrin uppgick ökningen emellertid bara till 1 miljon och i den bearbetande industrin + gruvorna + byggnadsbranschen 4- transport, gas, elektricitet och andra offentliga tjänster med undantag av den egentliga statsapparaten var den bara 2,5 miljoner). Den fysiska produktionen per löntagare (dvs arbetsproduktiviteten) ökade mellan 1947 och 1961 med 50 % i den bearbetande industrin och med 42 % i den övriga industrin. Det totala antalet arbetstimmar ökade med 15 % i industrin, och den fysiska produktionen med nästan 70 %. Däremot ökade reallönen per vecka bara med 29 % och den verkliga konsumtionen per capita bara med 20 %. Det är inte konstigt, att investeringarna i fast kapital under samma period ökade med 70 % och investeringarna i avdelning I tom med 100 %, medan arbetslösheten med undantag av koreaboomens tre år varierade kring 4-5 % av det totala antalet förvärvsarbetande, dvs ungefär 6-7 % av antalet löntagare. Om man tar hänsyn till den partiella arbetslösheten, så varierade den t o m kring 8-9 %, trots att miljontals löntagare samtidigt tjänstgjorde i armén. (*Economic Report of the President – Transmitted to the Congress, January 1962, US Government Printing Office, Washington 1962, s. 236, 244-45, 242, 227, 248*).

⁶⁶ Också i Västtyskland ägde en massiv friställning av arbetskraft rum i många industrigrenar efter 1950, vilken emellertid fann ny sysselsättning i de mer expanderande branscherna. För perioden 1950-1961 beräknade IFO en årlig friställning på 4 1/3 % av den förvärvsarbetande arbetskraften genom kapitalintensifiering och tekniska framsteg. Under perioden 1958-1965 sjönk antalet sysselsatta kraftigt bl a inom textilindustrin, läderindustrin, den finkeramiska industrin, träbearbetningsindustrin, o s v (Kruse-Kunz-Uhlmann, *Wirtschaftliche Auswirkungen der Automatisierung*, s. 79, 65).

⁶⁷ Marx tog uttryckligen hänsyn till möjligheten av en sådan utveckling; se *Grundrisse*, s. 643.

⁶⁸ I USA:s fall rör det sig inte om ett plötsligt svårt nederlag; det var snarare så att det amerikanska proletariatets kampförmåga försvagades – med undantag av de båda första efterkrigsåren – under inflytandet från kriget, det ”kalla kriget”, Taft-Hartley-lagen, den fackliga byråkratins ökande integration i den borgerliga staten och den samtidiga blygsamma ökningen av reallönerna. Den på grund av vietnamkriget allt snabbare inflationen och det under trycket från den internationella konkurrensen i augusti 1971 införda lönestoppet torde här utgöra en vändpunkt.

ökning av kapitalets mervärdekvot där. Resultatet är entydigt, ur kapitalistisk synvinkel: en erodering av profitkvoten, en mycket långsammare ekonomisk tillväxt och ackumulation än i de övriga imperialistiska staterna (där dessutom den internationella expansionens stimulerande inflytande på den brittiska ekonomin svarade för en betydande del av tillväxten). Två brittiska författare publicerade följande tabell om detta tema, en tabell som naturligtvis stödjer sig på de kapitalistiska koncernernas eget sätt att beräkna profitkvoten och inte på den marxistiska mervärdeteorin⁶⁹:

Profitkvoten i % av industri- och handelsaktiebolagens nettotillgångar i Storbritannien

	<i>Bruttoprofitkvot</i>	<i>Nettoprofitkvot</i>
1950-1954	16,5%	6,7%
1955-1959	14,7%	7,0%
1960-1964	13,0%	7,0%
1965-1969	11,7%	5,3%
1968	11,6%	5,2%
1969	11,1%	4,7%
1970	9,7%	4,1%

Men så snart expansionen ledde till att den industriella reservarmén sögs upp och försvann, samtidigt som generationsväxlingen började avlägsna tvivlens och resignationens subjektiva faktorer ur arbetarklassen, var det slut på senkapitalismens lyckliga år. Nu var det inte längre tal om en ökning eller stabilisering av mervärdekvoten på en hög nivå. Kampen om mervärdekvoten bröt åter ut. Och just den höga sysselsättningsgraden var ett betydelsefullt element för stärkandet av löntagarnas positioner, vilka man med atomekonomiska medel försökte hindra från att genomdriva en sänkning av mervärdekvoten. Just denna uppgift har de statliga ingreppen av alla slag, vilka alla skall leda till "social programmering", "samverkan", "inkomstpolitik", om inte rent av till "statlig lönepolitik" och "lönestopp". Och eftersom en verklig facklig frihet att förhandla om lönerna, en verklig fackföreningsfrihet och en oinskränkt strejkrätt utgör hinder på denna väg, skall de avskaffas genom den "starka statens" olika former av lagstiftning.

Övergången från den "långa vågen med expansiv grundton" till den "långa vågen med stagnerande grundton" 1966-1967 hänger intimt samman med denna kamp om mervärdekvoten. En period av relativt långsammare ekonomisk expansion är oundviklig för senkapitalismen, om den inte lyckas bryta löntagarnas motstånd och uppnå en ny radikal höjning av mervärdekvoten. Detta är emellertid otänkbart utan en stagnerande eller rent av tillfälligt sjunkande reallön. Därför började i mitten av 60-talet en fas av skärpt klasskamp i alla imperialistiska länder. Konflikterna utgick från Storbritannien, Italien och Frankrike, spred sig till Västtyskland och det övriga kapitalistiska Europa och senare även till Japan och USA. Den skärpta interimperialistiska konkurrensen minskar möjligheterna att undvika dem, dvs att exportera de sociala spänningarna och i synnerhet arbetslösheten.

I denna allt mer skärpta klasskamp har kapitalet ingen chans att genomföra en effektiv höjning av mervärdekvoten (ungefär jämförbar med utvecklingen under den nazistiska diktaturen eller andra världskriget), så länge betingelserna på själva arbetsmarknaden påverkar "styrkeförhållandet mellan de kämpande" till proletariats fördel. Den utvidgade reproduktionen av en industriell reservarmé har i dag därför blivit till ett medvetet utnyttjat redskap för den

⁶⁹ Andrew Glyn och Bob Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profits Squeeze*, Penguin Books, 1972, s. 66.

ekonomiska politiken i kapitalets tjänst.⁷⁰ Därvid är det nödvändigt, att utgå från Rosa Luxemburgs citat och analysera den industriella reservarméns olika beståndsdelar (se not 14) och bl a ta hänsyn till den viktiga roll såsom ”nödbromsar” vid återställandet av denna reservarmé, som spelas av de betydande fluktuationerna i sysselsättningen av kvinnor och ungdomar under 21 år. I USA ökade exempelvis antalet förvärvsarbetande vuxna kvinnor med 71% mellan 1950 och 1971 och antalet förvärvsarbetande ungdomar med 65% – jämfört med en ökning på bara 16% av antalet sysselsatta vuxna män under samma period. Därför var arbetslöshetskvoten i februari 1972 18,8% för ungdomar och 10,5% för vuxna kvinnor, jämfört med bara 2,7% för gifta män. Men samma ”nödbromsar” medför också att det officiella antalet arbetslösa inte på något sätt motsvarar det verkliga antalet personer som utestängs från produktionen, eftersom ett stort antal kvinnor och ungdomar inte bjuder ut sin arbetskraft, om chanserna att få den såld inte är särskilt stora. Vad gäller den italienska arbetsmarknaden kommer Luca Meldolesi fram till skrämmande höga siffror på den *dolda arbetslösheten*, vilka måste adderas till den industriella reservarmén.⁷¹ Kapitalet kan i dag välja mellan två vägar för att bygga upp reservarmén: å ena sidan intensifierad kapitalexport och systematisk strypning av de inhemska investeringarna, dvs kapitalet går dit där det fortfarande finns arbetskraftsoverskott, i stället för att leda arbetskraften till överskottskapitalet; å andra sidan intensifierad automation, dvs koncentration av investeringarna, så att största möjliga mängd levande arbete friställs (industrialisering ”på djupet”, inte ”på bredden”).

Båda de taktiska dragen kan på lång sikt bara säkra en begränsad framgång och ger upphov till ännu skarpare motsättningar. Genom att de inhemska investeringarna stryps sjunker tillväxtskvoten, och därmed skärps de sociala motsättningarna. Å andra sidan kommer löneskillnaden mellan det kapitalexporterande och det kapitalimporterande landet att börja krympa med en viss eftersläpning i tiden – och denna eftersläpning spelar ju en avgörande roll. Den är emellertid i stor utsträckning beroende av det kapitalimporterande landets ekonomiska och samhälleliga struktur (rör det sig om ett redan industrialiserat land, så är denna process oundviklig; rör det sig däremot om ett underutvecklat, halvkolonialt land, så kan denna process bromsas under en längre period). Den arbetsbesparande automationen, å sin sida, förstärker på lång sikt tendensen att begränsa mängden producerat mervärde och försvårar därför nödvändigtvis en fortsatt ökning av mervärdekvoten.

Men viktigare än dessa långsiktiga motsägelser i kapitalets taktiska svar på genomsnittsprofitkvotens tillbakagång är deras omedelbara effekter på klasskampen. Senkapitalismen är en skola för proletariatet; den tvingar det att inte bara sysselsätta sig med den direkta fördelningen av det nyskapade värdet mellan löner och profiter, utan också med alla frågor som berör den ekonomiska politiken och ekonomins utveckling och i synnerhet med produktions- och arbetsprocessens organisering liksom med alla frågor som berör den politiska maktutövningen.

⁷⁰ Här kan vi inte ta upp den komplicerade problematik, som uppkommer ur tillströmningen av utländska arbetare, dvs en massiv återuppbyggnad av en utländsk, internationell ”säkerhetsventil”, av en europeisk industriell reservarmé – puertoricaner och mexikaner spelar delvis en liknande roll i USA – med motsvarande våldsamma fluktuationer innanför och utanför de ”nationella” gränserna samt tendensen att även marginella nedgångar i sysselsättningen i den senkapitalistiska storindustrins ”hjärtländer” yttrar sig i betydande förändringar av arbetarinkomsterna i de perifera ”beroende länderna”. Vi skall bara påpeka så här mycket: detta fenomen gör nödvändigheten av en internationell arbetarsolidaritet till en direkt plikt också på den ”rent” fackliga medvetenhetsnivån, därför att de sysselsattas och de icke-sysselsattas enhet inte längre kan garanteras, och eftersom konkurrensen mellan löntagarna hotar att förstärkas oavbrutet i frånvaron av en sådan solidaritet – uteslutande till kapitalets fördel.

⁷¹ *Wall Street Journal*, 25 oktober 1971 – *Survey of Current Business*, februari 1972 – Luca Meldolesi, *Disoccupazione ed esercito industriale di riserva in Italia*, Bari 1972.

6. Det specifika med den tredje teknologiska revolutionen

Vi skall nu försöka sammanbinda två analyser, som lagts fram i de tidigare kapitlen: å ena sidan analysen av de olika dominerande typerna av produktivitetsskillnader och de viktigaste inriktningarna för jakten på överprofiter, som är ett resultat av dessa; å andra sidan analysen av de på varandra följande viktigaste formerna av kraftmaskiner och energikällor, vilka bestämmer produktionens helhetsstruktur i avdelning I.

I den fria konkurrenskapitalismens tidsålder tycks den ojämna och kombinerade utvecklingen i olika områden av de viktigaste kapitalistiska nationerna vara den utvidgade reproduktionens drivande kraft. Under loppet av den kapitalistiska varucirkulationens inträngande i jordbruket lösgörs penningkapital och producenterna skiljs från jorden, vilket leder till ett ständigt utflöde av detta kapital till de stora industriområdena, där de friställda proletärerna hamnar i den industriella reservarmén.

Man kan här särskilja två faser. Under den första vilar produktionen av kraftmaskiner och sådana maskiner som i sin tur framställer kraftmaskiner – dvs. en betydande del av produktionen i avdelning I, som inte byts mot varor från avdelning II, som inte utnyttjas till maskinell produktion av konsumtionsvaror, utan stannar kvar i avdelning I – huvudsakligen på hantverks- och manufakturmässig grundval. Även den viktigaste delen av jordbrukets råvaruproduktion står fortfarande på hantverksmässig grund. Endast järn- och kolindustrin kännetecknas av en betydande mekanisering av vissa produktionsprocesser i denna epok. Men också inom kolindustrin är det rena handarbetet så dominerande, att de rena lönekostnaderna i allmänhet utgör över 66 %, ibland t.o.m. över 75 % av produktens kostnadspris. Detta svarar mot kapitalets låga organiska sammansättning, som torde ha varit ännu lägre inom jordbruket – för framställningen av industriella råvaror.

Under den andra fasen av den fria konkurrenskapitalismens period tränger den maskinella produktionen in också på kraftmaskinernas, ångmotorernas område. Man börjar med maskinell framställning av maskiner, som bygger andra maskiner.

Men den främst hantverksmässiga råvaruframställningen förblir det vanliga också i denna fas. Det är betecknande, att exempelvis stålproduktionen först i och med användningen av Bessemer- och Siemens-Martinpatenten överstiger det medelstora företagens storleksordning och övergår till att bli massproduktion.¹

Under dessa båda första faser i den fria konkurrenskapitalismens epok dominerar den maskinella storindustrin alltså bara i konsumtionsvaruindustrin (med huvudvikten på textilindustrin). Den storindustriella produktionen av transportmedel – framför allt järnvägar – uppträder också först under periodens andra fas och är en av de bestämmande faktorerna bakom den ”långa vågen med expansiv grundton” 1847-1873.

Vi upptäcker alltså till vår förvåning att kapitalet i allmänhet har högre organisk sammansättning i avdelning II än i avdelning I under det första århundradet efter den industriella revolutionen. Industrikapitalismens uppkomst, som Marx beskriver den i det 13:e kapitlet av *Kapitalets* första band, kan i verkligheten beskrivas som *maskinell-industriell framställning av konsumtionsvaror med hjälp av hantverksmässigt framställda maskiner*.

Erkänner man väl detta faktum, så förstår man, varför införandet av maskinproduktion i avdelning I tog så lång tid. Utjämnningen av profitkvoten mellan den med lägre arbetsproduktivitet arbetande avdelning I och den med högre arbetsproduktivitet arbetande avdelning II nödvändiggjorde en ständig överföring av mervärde från avdelning I till

¹ David S. Landes, *The unbound Prometheus*, Cambridge University Press, 1970, s. 254-9.

avdelning II. Det ojämna utbytet, som ger upphov till överprofit, är i den här epoken ett utbyte mellan jordbruksvaror och avdelning II:s produkter; maskiner och konstgödsel förs knappast in i jordbruket i massiv skala. I denna epok driver det kapitalistiska produktionssättets hela inre dynamik i Västeuropa (och USA) på *ackumuleringen i avdelning II på bekostnad av ackumuleringen i avdelning I*.

Samma orsak kan förklara,

a) varför den internationella huvudinriktningen för den kapitalistiska varucirkulationens inträngande i de icke-industrialiserade länderna tar formen av varuexport i denna fas, särskilt *export av konsumtionsvaror*, ty det är denna sektor som behärskar metropolens kapitalistiska ekonomi under hela denna fas; den cykliska överproduktionen tar framför allt formen av överproduktion av industriella konsumtionsvaror;

b) varför kapitalismen i denna epok faktiskt är en fri konkurrenskapitalism; de minimikapital som är nödvändiga, för att man skall kunna tränga in i den konsumtionsvaruproducerande sektorn, är så små, att de förhindrar uppkomsten av monopol eller oligopol.

Vändpunkten, som ligger vid den imperialistiska epokens inledning, framstår nu som ett resultat av två parallella och kombinerade förändringar i det kapitalistiska produktionssättets funktionssätt. Å ena sidan övergår man i avdelning I från maskinell framställning av ångmaskiner till maskinell framställning av elektriska motorer. Den därmed förbundna omvandlingen av hela produktionsprocessen i avdelning I ger upphov till en avsevärd höjning av kapitalets organiska sammansättning i den underavdelning till avdelning I, som producerar *fast* konstant kapital. Men också i den underavdelning till avdelning I som producerar *cirkulerande* konstant kapital – råvaruframställningens sektor – sker en omvälvning av produktionstekniken, som vi karakteriserade med formeln ”övergång från hantverksmässig till manufakturmässig eller primitiv industriell råvaruframställning”. Båda processerna tillsammans kräver – i varierande grad – en radikal höjning av kapitalets organiska sammansättning i avdelning I. Det är uppenbart, att kapitalets organiska sammansättning i avdelning II inte kan höjas i samma utsträckning som i avdelning I. I stort sett begränsas omvälvningen av produktionstekniken i avdelning II till att ångmaskinen ersätts med den elektriska motorn, vilket knappast kunde leda till en grundläggande förändring av kapitalets organiska sammansättning.²

Införandet av maskinellt producerade ångmaskiner under perioden 1847-1873 och det allmänna järnvägsbyggandet under samma tid sög å andra sidan upp väldiga kapital.³ Denna kapitalöverföring började befästa avdelning I:s industriella övertag gentemot avdelning II. Kapitalets organiska sammansättning i avdelning I närmade sig gradvis den i avdelning II, för att därefter snabbt överflygla den. Den grundläggande mervärdeöverföringen från avdelning I till avdelning II, som åtföljde profitkvoternas utjämning, ägde nu inte längre rum, utan mervärdeöverföringen gick från avdelning II till avdelning I.

Det ligger emellertid i det i avdelning I framställda fasta kapitalets natur, att det huvudsakligen produceras på beställning och inte för att säljas på en anonym marknad. Produktionen anpassas alltså till den maximala orderingången. Så snart de kapitalistiska ländernas viktigaste industrigrenar var utrustade med maskinellt producerade ångmaskiner (och detta tycks ha varit fallet vid 1870-talets början), kunde produktionskapaciteten i avdelning I inte längre utnyttjas till fullo. Detta är en av huvudorsakerna till den ”långa vågen med stagnerande

² David Landes (op. cit., s. 234f, 237) talar om en ”uttömning av den industriella revolutionens teknologiska möjligheter”, om ett borttvinnande av ”de fördelar som låg i den ursprungliga ansamlingen av uppfinningar och utgjorde grunden till den industriella revolutionen”, med undantag av omvälvningen inom stålindustrin.

³ David S. Landes, op. cit., s. 153f, 541.

grundton” 1873-1893. Men detta betyder, att en viktig del av det i avdelning I realiserade mervärdet (liksom en inte obetydlig del av det mervärde, som framställs i avdelning II men via profitkvotens utjämning överförs till avdelning I) inte längre kan expandera. På samma sätt som hindret för det kapitalistiska produktionssättets vidare utveckling under de femtio föregående åren tog formen av överproduktion i avdelning II, tar det från och med 1800-talets sista tjugofem år formen av *överkapitalisering i avdelning I*. Därav kommer sig den kapitalistiska expansionens huvudinriktning: inte längre export av konsumtionsvaror till förkapitalistiska områden, utan export av kapital (och varor som köps med dessa kapital, främst järnvägsräls, lokomotiv och hamnanläggningar, dvs. infrastrukturåläggningar som förenklar och förbilligar exporten av de råvaror, som framställs av metropolkapitalet). Tillsammans med den växande kapitalkoncentrationen är detta den avgörande orsaken till uppkomsten av den kapitalistiska världsekonomin nya imperialistiska struktur.

Även övergången från den fria konkurrenskapitalismen till monopolkapitalismen kan förklaras genom denna förändring i det kapitalistiska produktionssättets funktionssätt. Kapitalets massiva inträngande i avdelning I ger där upphov till produktionsplatser, som måste arbeta med jättelika produktionsmedel – som Marx uttrycker det – och därför också med jättelika kapital. Det minimum av kapital, som ovillkorligen krävs för att man skall kunna konkurrera i denna sfär, ökar våldsamt. Konkurrensen leder i allt större utsträckning till koncentration; endast ett litet antal självständiga företag eller aktiebolag överlever. Att den långa stagnationsfasen 1873-1893 sammanfaller med inledningen till den andra teknologiska revolutionen – framför allt den elektriska motorn – skapar ett tvingande intresse av trust- och monopolbildning. Redan Lenin visade, vilken avgörande roll dessa båda moment spelade för monopolkapitalismens framväxt.⁴ Och det är inte förvånande, att monopolkapitalismen segrade snabbare i de ”nya” industrigrenarna i avdelning I (stålindustrin⁵, den elektriska maskinindustrin, oljeindustrin) och i de ”nya” industrinationerna (USA, Tyskland) än i de ”gamla” industrigrenarna (textil, kol) och de ”gamla” industrinationerna (England, Frankrike).

Hur kan man nu beskriva de senaste 50 årens utveckling i ljuset av detta schema? Efter den snabba kapitalackumuleringen, som utlöstes av den andra teknologiska revolutionen 1893-1914, följde en lång period av långsammare ackumulering och relativ ekonomisk stagnation från slutet av första världskriget till början av det andra världskriget. Den viktigaste orsaken till denna stagnation redogjorde vi för redan i kapitel 4 och 5: den av elektrifieringens utbredning betingade höjningen av kapitalets organiska sammansättning ledde till en tendentiell sänkning av genomsnittsprofitkvoten, som bara kunde ha neutraliserats genom en motsvarande höjning av mervärdekvoten. I den efterrevolutionära fasen efter första världskriget måste kapitalistklassen emellertid göra eftergifter till arbetarklassen för att rädda sitt klassherravälde, eftergifter som snarare ledde till en stabilisering eller t.o.m. nedgång än till en betydande ökning av mervärdekvoten. Efter ett kortvarigt ekonomiskt uppsving 1924-1929, ledde den sjunkande profitkvoten till den stora ekonomiska krisen 1929-1932 och till en stagnerande mervärdeproduktion och ackumulationsverksamhet. Först i och med hitlerfascismens seger – i de övriga länderna i och med andra världskriget – lyckades kapitalet öka mervärdekvoten så mycket att genomsnittsprofitkvoten tidvis åter ökade, trots kapitalets högre organiska sammansättning.

Under tiden hade emellertid en del andra viktiga förändringar ägt rum i kapitalets existensvillkor. För det första hade Sovjetryssland brutit sig loss från den kapitalistiska världsmarknaden, dvs. för första gången sedan det kapitalistiska produktionssättets uppkomst hade det

⁴ Se W. I Lenin, *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus* i *Ausgewählte Werke*, band I, s. 821.

⁵ Denna övervikt är så självklar, att Landes kallar den fas i den europeiska ekonomins utveckling, som inleddes i och med 1870-talet, för ”ståltiden” (op. cit., s. 249f).

skett en geografisk hopkrympning av världsmarknaden och inte en utvidgning. En kort tid föreföll det som om de på nytt stigande råvarupriserna och den förstärkta kolonialiseringen av Englands ”tredje imperium” (Afrika)⁶ åter skulle befrämja kapitalexporten. Men strax efter den stora ekonomiska världskrisens utbrott kunde man konstatera, att den privata kapitalexporten till kolonierna och halvkolonierna på lång sikt uppvisade en tendens att minska, vars huvudorsak låg i den monopolistiska karaktären av de imperialistiska koncerner, som behärskade den koloniala råvaruproduktionen. Underackumulation i metropolerna och minskande kapitalexport till kolonierna kunde bara förvärpa kapitalöverskottet och profitkvotens fall. Överskottskapitalen erhåller som bekant bara genomsnittsräntan och inte genomsnittspofiten; men eftersom de inte själv deltar i mervärdeproduktionen och denna ränta måste betalas ur det totala samhällsliga mervärdet, leder den till en sänkning av genomsnittspofitkvoten.

För det andra tränger detta överskottskapital nu in i avdelning II. Det uppstår en ny sektor av konsumtionsvaror, *varaktiga konsumtionsvaror*, vilken framstår som den andra teknologiska revolutionens tillämpning på konsumtionens område – bilproduktion och begynnande produktion av elektriska apparater (dammsugare, radioapparater, elektriska symaskiner, m.m.). Även om den såsom massproduktion i stort sett begränsas till USA, så utgör denna omvälvning likväl inledningen till en betydande höjning av kapitalets organiska sammansättning i avdelning II, som framför allt i USA börjar begränsa omfördelningen av mervärdet mellan avdelning II och avdelning I till den senares fördel. Eftersom detta i tiden sammanfaller med en fas av kraftigt sjunkande profitkvoter i avdelning I och med den stora krisen som skakar avdelning I, så blir trycket till förmån för en höjning av profitkvoten i denna avdelning nästan explosivt. Detta tryck går i fyra riktningar:

1. i riktning mot en ögonblicklig höjning av mervärdekvoten (fascism, krigsekonomi);
2. i riktning mot en ögonblicklig insättning av överskottskapitalen i mervärdeproduktionen genom upprustning;
3. i riktning mot försöken att på nytt göra det konstanta kapitalet billigare (kapitalets förnyade massiva inträngande i råvaruproduktionen, såväl vad gäller mineral som jordbruksprodukter, men den här gången med högindustrialiserad teknik), och därefter i riktning mot försöken att göra det fasta konstanta kapitalet billigare. Också trycket i riktning mot en förkortning av kapitalets omslagstid hör hit;
4. i riktning mot en radikal sänkning av lönekostnadernas andel av varornas kostnadspris, vilket åtföljs av experiment med halvautomatisering och automatisering. Detta har sin förklaring i den trend till en ökning av lönekostnadernas relativa andel, som löper parallellt med en radikal sänkning av råvarukostnaderna och det fasta kapitalets värdeandel.

Så snart det första avgörande resultatet har uppnåtts, dvs. så snart profitkvoten åter stiger, intensifieras kapitalets värdeökning genom utnyttjandet av de ytterligare ackumulerade kapitalen, som inte fungerade i mervärdeproduktionen under perioden 1929-1939, och genom att man utnyttjar de övriga tre tendenserna, som redan börjar framträda. På så sätt kommer vi fram till den tredje ”långa vågen med expansiv grundton”, den som sträcker sig från 1940(1945) fram till 1965.

Denna kännetecknas bl.a. av att maskinellt framställda råvaror och livsmedel nu gör sitt inträde bredvid de maskinellt framställda industriella konsumtionsvarorna (sedan 1800-talets början) och de maskinellt framställda maskinerna (sedan 1800-talets mitt). *Senkapitalismen*

⁶ Se George Padmore, *Africa, Britain's Third Empire*

framstår alltså långtifrån som ett "postindustriellt samhälle"⁷, utan innebär tvärtom den första fullständiga industrialiseringen av samtliga grenar inom ekonomin, dit man också skulle kunna räkna den i ökad utsträckning mekaniserade cirkulationssfären (med undantag av rena reparationstjänster) och de mekaniserade områdena i överbyggnadens sfär.

Men samtidigt framtvingar denna utveckling en allmän utjämning av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten på de viktigaste produktiva områdena. Ja, denna arbetsproduktivitet har i medeltal under de senaste 25 åren ökat mer i vissa grenar av jordbruket, i vissa råvaru-producerande (t.ex. oljeraffinaderier och konstfiberindustrin) och konsumtionsvaru-producerande grenar (t.ex. helautomatiserade livsmedelsindustrier) än i de sektorer som producerar fast kapital. I USA ökade produktionen per arbetstimme inom jordbruket från 100 till 377 mellan 1929 och 1946, men bara till 229 inom den bearbetande industrin.⁸ I Västtyskland ökade produktiviteten per sysselsatt mellan 1958 och 1965 med 7,7 % om året i textilindustrin, med 7 % i träbearbetningsindustrin, med 6,9 % i glasindustrin och med 5,1 % i livsmedelsindustrin, jämfört med 4,2 % i metallindustrin, 4,6 % i den elektrotekniska industrin, 4 % i järn-framställningsindustrin, 3,8 % i bygget av fortskaffningsmedel, 3,2 % i stål- och järnbearbetningen och 2,8 % i maskinframställningen. Totalt uppgick arbetsproduktivitetsens genomsnittliga tillväxtskvot per år inom konsumtionsvaruindustrin under denna period till 6,1 % gentemot 4,2 % i den industri som framställer investeringsvaror.⁹

Denna utjämning av de stora avdelningarnas genomsnittliga arbetsproduktivitet, alltså av kapitalets genomsnittliga organiska sammansättning, ligger helt och hållet i själva automationens natur. Ty om den fullständigt automatiserade produktionsprocessens princip kan tillämpas på massproduktion, så gäller det mer än någonsin massproduktionen av råvaror och "lätta" konsumtionsvaror som transistorapparater eller inom konstfiberindustrin.

Kapitalet konfronteras alltså i senkapitalismens tidsålder med en konstellation, som inte är olik den på 1800-talets mitt: en ökande utjämning av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten, vilket på den tiden övervanns genom textilindustrins betydande försprång, senare genom försprånget vad gäller förnyelsen av industrin för elektriska maskiner och stålindustrin. Och av detta kan vi dra två slutsatser:

1. Huvudkällan till realiseringen av överprofiter ligger inte längre i regionala eller internationella produktivitetsskillnader, utan i produktivitetsskillnader mellan sektorer och t.o.m. koncerner¹⁰, vilket kan härledas ur den ovan beskrivna situationen. Vi får inte glömma bort, att kapitalet under den tidigare historiska perioden på 1800-talet, som kännetecknades av att skillnaden i arbetsproduktivitet mellan de båda avdelningarna höll på att försvinna, hade stora möjligheter att smita undan till jordbruket och framför allt kolonierna och halvkolonierna, möjligheter som nu bara finns i begränsad utsträckning eller inte alls av ovan angivna skäl.

⁷ Detta begrepp används bl a av Daniel Bell (*The Reforming of general Education*, Columbia University Press, 1966), Herman Kahn (*The Year 2000*, New York 1967) och Jean-Jacques Servan-Schreiber (*Le Défi américain*, Paris 1967).

⁸ US Department of Commerce, Bureau of the Census, *Longterm Economic Growth 1860-1965*, s. 191.

⁹ Kruse-Kunz-Uhlmann, *Wirtschaftliche Auswirkungen der Automation*, s. 68-69. Arbetsproduktiviteten i industrin som bearbetar konstfiber upplevde en årlig tillväxtskvot på mer än 9 % under perioden 1950-1965.

¹⁰ Exempel på denna skillnad lämnas bl a av den amerikanske fackföreningsledaren Charles Levinson i hans bok *Capital, Inflation and the Multinationals*, London 1971 s. 28f. Förenta Nationernas europeiska ekonomikommission har beräknat, att den årliga ökningen av den västeuropeiska arbetsproduktiviteten branschvis varierar mellan 1,3 % i läderindustrin och 9 % i oljeindustrin (*Economic Survey of Europe in 1970*, Genève 1971). Det är en kvot på 1:7.

2. Det uppstår ett *permanent behov av att accelerera den teknologiska förnyelsen*. Eftersom de andra källorna till möjliga överprofiter sinade, påskyndades jakten efter ”teknologiska räntor”, vilka bara kunde erhållas genom en permanent teknologisk förnyelse).¹¹

I denna mening måste den latent överproduktionen av konsumtionsvaror från den fria konkurrenskapitalismens tidsålder och det latent kapitalöverskottet från imperialismens tidsålder i den senkapitalistiska fasen lämna plats för den *latent överproduktion av produktionsmedel såsom den dominerande formen* för de ekonomiska motsättningarna i den kapitalistiska ekonomin, naturligtvis i kombination med de båda andra formerna.¹²

Därmed har senkapitalismens grundläggande drag härletts ur själva kapitalets rörelselagar. Vi skall integrera ytterligare några faktorer i denna analys, men dessa baseras på ett tydligt sätt på det ovan beskrivna förhållandet.

Den tredje teknologiska revolutionens omedelbara ursprung hänger samman med kapitalets fyra ovan uppräknade huvudsakliga strävanden på 1930- och 1940-talen. Automationens tekniska möjlighet är ett resultat av rustningsekonomin eller ett tekniskt tvång – beroende på vilken utvecklingsgrad rustningsekonomin hade uppnått. Detta innefattar den allmänna principen med automatiska, kontinuerliga, från människohandens direkta inverkan lösgjorda produktionsprocesser, som blivit till en fysiologisk nödvändighet i och med utnyttjandet av kärnenergi.¹³ Det gäller också behovet att konstruera automatiska räknemaskiner direkt utifrån cybernetiska principer, vilka samlar data, drar slutsatser och kan utnyttja dessa till att bestämma handlingar, exempelvis rikta in automatiska luftvärnskanoner mot bombplan.¹⁴

Den nya teknikens produktiva utnyttjande börjar i de delar av den kemiska industrin, där det billigare cirkulerande konstanta kapitalet är den avgörande drivkraften.¹⁵ Den utvidgas sedan femtiotalets början till allt fler områden, där en genomgripande sänkning av de direkta lönekostnaderna – dvs. en omfattande uteslutning av levande arbete ur produktionsprocessen – är en central punkt på kapitalets program. Detta program motsvarar i USA utan tvekan en önskan, att åter neutralisera efterkrigsperiodens delvis betydande löneökningar.¹⁶ Det som för de ”många kapitalen” motsvarar behovet av ”lönekostnadsbesparing”, innebär för ”kapitalet i allmänhet” tendensen att återuppbygga den industriella reservarmén genom friställning av icke-sysselsatt arbetskraft.

Med den 1954 påbörjade användningen av elektroniska databehandlingsmaskiner i den amerikanska ekonomins privata sektor¹⁷ inleds slutligen den accelererade teknologiska förnyelsen, jakten efter teknologiska överprofiter, som ger senkapitalismen dess särprägel i talrika, om inte alla produktionsgrenar. Till detta år kan man därför, inom parentes sagt, datera slutet på den egentliga återuppbyggnadsperioden efter andra världskriget och inledningen till den av den tredje teknologiska revolutionen bestämda högkonjunkturen. Att skilja mellan dessa båda underordnade faser i den ”långa vägen med expansiv grundton” 1945-1965 är av betydelse inte bara ur ekonomisk-historisk, utan också ur samhällspolitisk synvinkel.

Ur ekonomisk synvinkel kan man urskilja följande tio viktiga kännetecken för den tredje teknologiska revolutionen:

¹¹ Detta problem behandlas utförligare i de båda följande kapitlen.

¹² Den latent överproduktionen av produktionsmedel uttrycks framför allt som en permanent överkapacitet i avdelning I:s branscher.

¹³ Kruse-Kunz-Uhlmann, *Wirtschaftliche Auswirkungen der Automatisierung*, s. 58.

¹⁴ Friedrich Pollock, *Automation*, Frankfurt 1964, s. 46f.

¹⁵ För produktionen av konstfiber som polyetylen är fullständig automatisering både en teknisk och en hygienisk nödvändighet.

¹⁶ Se den 4:e serien i tabellen i kapitel 5

¹⁷ Gerhart E. Reuss, *Management im Zeitalter des Elektronenrechters*, Basel 1965, s. 1.

1. En kvalitativt påskyndad höjning av kapitalets organiska sammansättning, dvs. det levande arbetet trängs undan av dött arbete.¹⁸ I de helautomatiserade företagen är denna undanträngning nästan total.¹⁹

2. Den levande arbetskraft, som fortfarande är verksam inom produktionsprocessen, överflyttas från den egentliga bearbetningen av råmaterial till förberedelse- och passningsarbeten.²⁰ Vi måste betona, att dessa arbeten verkligen är värde-skapande verksamheter, enligt Marx' definition av dem, dvs. verksamheter som är nödvändiga för utformningen av det producerade specifika bruksvärdet. – Även de vetenskapsmän, kemister, projektörer och tecknare, som verkar i den egentliga produktionsprocessens inledning, utträttar produktivt, värde- och mervärdeskapande arbete. Överhuvudtaget kännetecknas den tredje teknologiska omvälvningens tidsålder, senkapitalismen, just av *den samhällsliga arbetsförmågans integrationsprocess*, som Marx klart analyserade i den ursprungliga versionen av del 6 i *Kapitalets första band*: ”I och med utvecklingen av *arbetets verkliga underordnande under kapitalet* eller av det *specifikt kapitalistiska produktionssättet* blir inte den enstaka arbetaren, utan mer och mer en *socialt kombinerad arbetsförmåga* den totala arbetsprocessens *verkliga agent*, och de olika arbetsförmågor, som konkurrerar och utgör den totala produktiva maskinen, deltar i den omedelbara varu- eller här snarare produktskapande processen på ett mycket varierande sätt, den ene arbetar med händerna, den andre mer med huvudet, den ene som administratör, ingenjör, teknolog, etc., den andre som uppsyningsman, den tredje som direkt handarbetare eller bara som hantlangare. Därför inordnas *arbetsförmågans funktioner* alltmer under det *produktiva arbetets* omedelbara begrepp och dess bärare under begreppet *produktiva arbetare*, arbetare som utsugs direkt av kapitalet och överhuvudtaget är *underordnade* dess värdeskapande process och produktionsprocess. Betraktar man den *totala arbetaren*, som verkstaden består av, så förverkligas hans *kombinerade verksamhet* materiellt och omedelbart i en *total produkt*, som samtidigt är en *total mängd varor*, varvid det är helt likgiltigt på vilket avstånd från det omedelbara handarbetet en enstaka arbetares funktion befinner sig, eftersom denne bara är en av den totala arbetarens lemmar.”²¹

3. En radikal förändring av förhållandet mellan arbetskraftens båda funktioner i de automatiserade företagen. Som bekant har varan arbetskraft både en värdeskapande och en värdebevarande funktion. I det kapitalistiska produktionssättets historia har den värdeskapande funktionen hittills varit den avgörande; i de helautomatiserade företagen blir nu den värdebevarande funktionen avgörande²² – inte bara i den banala meningen att en del av det i rörelse satta maskineriets och det bearbetade råmaterialets värde automatiskt överförs till den färdiga varans värde, utan också i den specifika meningen att de cybernetiskt styrda automatiska

¹⁸ Kruse-Kunz-Uhlmann definierar automatisering som ”ersättande av den mänskliga arbetsprestationen med mekanismer” (op. cit., s. 14). Pierre Naville har föreslagit, att man skall definiera automatiseringen som en metod, där antalet sysselsättningstimmar är betydligt lägre än de kontrollerade maskinernas verksamhetstimmar (Pierre Naville och Pierre Rolle, *Problèmes poses par la mesure des effets de l'automation dans les études de cas en France*, i *Cahiers d'étude des sociétés industrielles et de l'automation*, nr 6, 1964, s. 82). Samma författare räknar upp tio olika kriterier för att mäta graden av automatisering, som föreslagits från olika håll, av vilka James R. Brights (*Automation and Management*, Harvard University Press, 1958) är det mest använda.

¹⁹ Charles Levinson (op. cit., s. 228f) nämner den brittiska petrokemiska industrin som exempel, där löne- och arvodeskostnadernas andel av framställningskostnaderna för etylbensen, asetylen och vinylklorid har sjunkit till 0,02, 0,03 resp 0,01 %.

²⁰ Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 22.

²¹ K. Marx, *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, s. 128-130.

²² Harry Nick, *Technische Revolution und Ökonomie der Produktionsfonds*, s. 13: ”En kvalitativt ny situation uppstår, om besparingen av objektiverat arbete blir till arbetsbesparingens viktigaste källa.”

maskinaggregatens enormt ökade värde och större sårbarhet kräver ökad ekonomi, värdebesparing vad gäller arbetsredskap.²³

4. En radikal förändring av förhållandet mellan de helautomatiserade företagens och företagsgrenarnas skapande av mervärde inom de egna företagen och tillägnelsen av mervärde som skapats i andra företag. Detta är en nödvändig följd av automationens tre ovannämnda kännetecken.

5. Ett ändrat förhållande mellan byggnadskostnader och utgifter för inköp av nya maskiner i det fasta kapitalets struktur, alltså även i de industriella investeringarna. I USA förändrades grundkapitalets proportioner på följande sätt:²⁴

	1929	1960
Byggnadsandel	59 %	32 %
Utrustningarnas andel	32 %	52 %
Andel cirkulerande medel	9 %	16 %

6. Genom en kontinuerlig produktion och radikal acceleration av förberedelse- och istandsättningsarbeten (liksom övergång till löpande reparationer) förkortas produktionsperioden.²⁵ Strävan att förkorta cirkulationsperioden – dvs. förkortning av kapitalets omslagstid – genom planering av lagerbestånd, marknadsforskning, m.m.²⁶

7. Behov av snabbare teknologisk förnyelse, brant stigande kostnader för ”forskning och utveckling”, m.m. Detta följer logiskt ur de tre ovannämnda punkterna.

8. Förkortad livstid för det fasta kapitalet, framför allt maskinerna. Ökat behov av exakt produktionsplanering inom företagen och ekonomisk programmering på nivån över företagen. (Punkt 7 och 8 kommer att behandlas i de båda följande kapitlen.)

9. När kapitalets organiska sammansättning ökar, höjs antingen bara det cirkulerande konstanta kapitalets (råvaru-, energi-, hjälpmaterialkostnader) andel av det genomsnittliga varuvärdet eller båda delarnas andel, både det fasta (maskinamorteringar) och det cirkulerande konstanta kapitalets andel. I det redan citerade exemplet från petrokemin nämner Levinsohn följande andelar för råvaru- och energikostnader: etyl-bensen: 87 %; vinylklorid: 78 %; asetyletylen: 59,6 %. De fasta kapitalkostnadernas andel uppgår till 12 %, 21 % resp. 40 %.²⁷

Harry Nick och Fr. Pollock betonar helt riktigt, att ökningen av det konstanta kapitalets *relativa* andel av det genomsnittliga varuvärdet naturligtvis måste åtföljas av en sänkning av det per vara utlagda *absoluta* konstanta kapitalvärdet, för att överhuvudtaget göra automationen konkurrensduglig under kapitalismen.²⁸

²³ Fr. Pollock, op. cit., s. 256, 284f. Pollock talar om de ”enorma skador”, som kan uppstå genom felaktig användning av kontrollredskapen.

²⁴ Harry Nick, op. cit., s. 21. Detta hänger bl a samman med att de automatiska maskinerna blir allt mindre och kräver mindre utrymme. Jfr Helmut Ludwig, *Die Grössendegression der technischen Produktionsmittel*, Köln 1962.

²⁵ Gerhart E. Reuss, op. cit., s. 27-28; Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 28-29. Se även avsnittet på sidan 49 hos samma författare om reduceringen av avfallskvoten och materialkostnadsbesparingen: ”Inrättandet av en analogräknare för att reglera tjockleken ledde till en minskning av spillet med 35 % i ett valsverk. I ett kraftverk kunde den primära energiförbrukningen i kWh sänkas med 42 % genom automatisk reglering av tillförseln och trycket.”

²⁶ De enstaka investeringsobjektens storlek har ökat så kraftigt, att de enbart rent kostnadsmissigt framtvingar en strävan efter optimalt utnyttjande. (Gerhart E. Reuss, op. cit., s. 49).

²⁷ Charles Levinson, op. cit., s. 113.

²⁸ Harry Nick, op. cit., s. 46-54. – Fr. Pollock, op. cit., s. 166. Om råvaror framställs automatiskt i allt större skala, torde den fasta konstanta värdedelen på sikt bli den mest betydande. (Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 113).

10. Den tredje teknologiska revolutionens ovannämnda utmärkande ekonomiska drag förorsakar en tendentiell skärpning av det kapitalistiska produktionssättets samtliga motsättningar: en skärpning av motsättningen mellan arbetets alltmer samhälleliga karaktär och den privata tillägnelsen; en skärpning av motsättningen mellan produktionen av bruksvärden (som ökar våldsamt) och realiseringen av bytesvärden (som förblir fjättrad av befolkningens begränsade köpkraft); motsättningen mellan arbetsprocessen och den värdeskapande processen; motsättningen mellan kapitalets ackumulation och dess värdeökning, osv.

Förhållandet mellan partiell automatisering och total automatisering, såsom det avgörande förhållandet för den tredje teknologiska revolutionen under senkapitalismen, måste undersökas i ljuset av denna tendentiella skärpning av det kapitalistiska produktionssättets samtliga inre motsättningar. Om halvautomatiska produktionsmetoder införs i massiv skala i vissa industrigrenar, så reproduceras den i kapitalet inneboende tendensen till en ökning av den organiska sammansättningen på en högre nivå, utan att detta leder till några större teoretiska problem. Tvärtom: i den utsträckning som halvautomatiseringen av framför allt den lätta industrins produktionssektorer innebär en klar värdeminskning av de konsumtionsvaror som är nödvändiga för arbetslönsens realisering, kan den mycket väl leda till en lika klar ökning av produktionen av relativt mervärde. Enligt uppgifter, som citeras av Otto Brenner, upplevde såväl livsmedels- och njutningsindustrin som textilindustrin i Västtyskland mellan 1950 och 1964 en minskning av antalet arbetstimmar, som krävdes för att framställa varor till ett värde av 1000 DM, från 77 till 37 resp. från 210 till 89.²⁹ Denna betydande ökning av det relativa mervärdet åtföljdes bara i begränsad utsträckning av en ökning av reallönen, dvs. av att fler varor drogs in i bestämningen av värdet av varan arbetskraft.

Men om helautomatiserade produktionsmetoder införs i massiv skala på vissa områden av produktionen, så uppkommer en kvalitativt annorlunda bild. Produktionen av absolut eller relativt mervärde ökar inte längre på dessa områden, utan kapitalismens grundläggande tendens slår här över till sin negation: *på dessa områden produceras knappt något mervärde alls*. Hela den profit, som de här verksamma företagen tillägnar sig, kommer från de inte alls eller bara till hälften automatiserade branscherna. På detta sätt uppstår i de sistnämnda branscherna ett våldsamt behov av att åtminstone delvis överbrygga den växande produktivitetsskillnaden i förhållande till de automatiserade branscherna med hjälp av rationaliserings- och intensifieringsåtgärder, eftersom de annars löper risken att förlora en allt större del av den av "deras" arbetare producerade mervärdemängden till de mera produktiva konkurrenterna. Därav kommer sig den för de senaste tio åren typiska ökningen av bandhastigheten och utpressningen av den sista sekundens merarbete ur arbetaren (i arbetsvärderingsmetoden MTM – Motion-Time-Measurement – fastställdes grundenheten till 1/16 sekund. Den kallas inte helt orättvist *Kleinstzeitverfahren* på tyska).

Men något som skall omfördelas måste först produceras. Så länge de helautomatiserade företagen och branscherna bara utgör en minoritet³⁰ så länge de halvautomatiserade företagen och branscherna inte uppvisar någon större minskning av de presterade arbetstimmarerna och så länge den i industrin totalt utlagda arbetsmängden fortfarande ökar, så länge innebär senkapitalismen också skärpt konkurrens mellan storkoncernerna inbördes samt mellan dessa och

²⁹ I *Automation: Risiko und Chance*, Frankfurt 1966, band I, s. 23.

³⁰ Även om Pollock (op. cit., s. 109) konstaterar, att det finns helautomatiska produktionsmetoder, som går från råmaterialet ända till slutprodukten, inom glasfabrikationen, pappers- och stålrörsframställningen, cigarettfabrikationen och granatproduktionen, så slår han fast att helautomatiska företag totalt sett fortfarande bara utgör en liten minoritet. Han pekar på de tekniska svårigheter, som står i vägen för automationens utbredning: behovet av homogen och kontinuerlig produktion, behovet av att sönderdela produktionsprocessen i standardiserade enstaka handlingar. Till dessa tekniska svårigheter kommer också de här kortfattat skisserade ekonomiska svårigheterna.

industrins icke-monopoliserade branscher. På det stora hela är denna process naturligtvis inte kvalitativt annorlunda än den ”klassiska” monopolkapitalismens process.

I detta sammanhang skulle jag kortfattat vilja gå in på en invändning, som många kritiker för fram mot Marx' ekonomiska teori: ökningen av kapitalets organiska sammansättning skall inte ha bevisats empiriskt och bestyrkts teoretiskt. Billigare maskiner och råvaror samt besparingar vid deras utnyttjande skulle mycket väl kunna inleda ”neutrala” tekniska framsteg, där värdet av det konstanta kapital som ingår i den löpande varuproduktionen bara ökar i samma utsträckning som det variabla kapitalets värde, och detta trots stigande arbetsproduktivitet.³¹ – Empiriskt kan man utan vidare på lång sikt på visa en snabbare tillväxt i de produktionsgrenar som framställer fast kapital än i den konsumtionsvaruproducerande industrin; eftersom produktionsökningen vad gäller råvaror och halvfabrikat säkerligen inte är mindre än produktionsökningen i avdelning II, vad gäller energi överträffar den t.o.m. avdelning II, så torde det inte vara svårt att empiriskt bekräfta kapitalets på lång sikt ökande organiska sammansättning. Vad gäller kortare tidsperioder har det redan skett, exempelvis för USA 1939-1961. Med hjälp av Leontiefs input-output-analys undersökte Anne P. Carter de strukturella förskjutningarna i den amerikanska ekonomin under denna period. Hennes slutsatser är otvetydiga: ”De flesta arbetskoefficienterna sjönk mer än motsvarande kapitalkoefficienter; följaktligen ökade kvoten kapital/arbete i de flesta sektorer.” Och: ”Av alla hittills betraktade strukturella förändringar är den sjunkande direkta arbetskoefficienten den tydligaste. ... Näringslivet uppför sig som om arbetsbesparingen vore de tekniska framstegens mål.” Att den automatiserade varuproduktionen empiriskt kommer att bekräfta denna tendens i ekonomins utveckling, kan väl knappast betvivlas. – Även för enstaka industribranscher gäller samma tendens. Vi har redan visat, att arbetskostnadernas andel av de totala produktionskostnaderna sjönk från 25 % till 17 %, medan de fasta kostnadernas andel ökade från 16 % till 26 % i stålframställningen vid övergången från Thomas-till syremetoden. I oljeraffineringen ökade förhållandet mellan fasta kapitalkostnader och arbetskostnader i fyra på varandra följande ”cracking”-metoder från 0,21 % till 10 % mellan 1913 och 1955, medan antalet arbetstimmar som krävdes för framställningen av 10.000 fat bensin sjönk från 56 1913 till 0,4 1955. Med avseende på maskinkonstruktionsindustrin skriver Gerald W. Smith: ”Det finns en otvetydig långsiktig trend mot automatisering/mekanisering. ... Arbete, en inputfaktor med relativt konstanta årskostnader, ersätts ... av maskiner.” Angående textilindustrin konstateras: ”Om man tidigare kunde behålla de vanligaste textilmaskinerna i produktionen i tiotals år och textilindustrin i övrigt gällde som en av de mest arbetsintensiva branscherna, så har detta förhållande med ett slag förändrats under de senaste tjugo åren i och med automatiseringens och elektronikens intåg. Ny teknologi och nya produktionsmaskiner med mycket stor kapacitet har uppfunnits och textilindustrin har snabbt blivit en mycket kapitalintensiv gren av ekonomin, där arbetsplatserna i dag kostar upp till en halv miljon schweizerfranc eller mer.”³² Det finns överhuvudtaget inte något exempel på en motsatt utveckling.

I sin polemik mot Güsten försökte Shane Mage också teoretiskt bevisa, att ökningen av kapitalets organiska sammansättning är ett nödvändigt resultat av dess utvecklingslagar.³³ Mycket i denna bevisföring låter övertygande, men det hade varit enklare, om den inte hade

³¹ Se bl a J. R. Hicks, *The Theory of Wages*, London 1966, 2:a upplagan, kapitel 6; Joan Robinson, *The Accumulation of Capital*, London 1956; Rolf Gästen, *Die langfristige Tendenz der Profitrate bei Karl Marx und Joan Robinson*, München 1960 (doktorsavhandling).

³² Anne P. Carter, *Structural Change in the American Economy*, Harvard University Press, 1970, s. 143, 152; Levinson, op. cit., s. 129; John L. Enos, *Invention and Innovation in the Petroleum Refining Industry*, s. 318, i Richard R. Nelson (red), *The Rate and Direction of Inventive Activity*, Princeton University Press 1962; Gerald W. Smith, *Engineering Economy; Analysis of Capital Expenditures*, Iowa State University Press 1968, s. 427; *Neue Zürcher Zeitung*, 23 augusti 1972.

³³ Shane Mage, op. cit., s. 151-159.

uteslutit den funktionella roll, som ökningen av kapitalets organiska sammansättning spelar i Marx' analys. Enligt Marx uppstår tekniska framsteg på grund av det genom konkurrensen förstärkta behovet att ständigt spara in på produktionskostnader – och det makroekonomiska resultatet kan inte bli annorlunda än det mikroekonomiska. Kostnadsbesparing utan en ökning av kapitalets organiska sammansättning förutsätter antingen en förmåga hos det levande arbetet att ersätta alltmer komplicerade maskiner räntabelt, eller en förmåga hos avdelning I att konstruera modernare arbets- och värdebesparande maskiner, och detta utan någon ökning av maskinkomplexets eget värde. Detta kräver emellertid att arbetsproduktiviteten växer snabbare i avdelning I än i ekonomin som helhet. Och eftersom de nya maskinkomplexen måste konstrueras med den existerande tekniken, så är detta antagande orealistiskt på lång sikt. Följaktligen kommer kostnadsbesparingen i det långa loppet alltid att vara förbunden med en relativ minskning av lönekostnadernas andel av varuvärdet och alltså även med en relativ minskning av det totala kapitalets variabla beståndsdel.

Den rationella kärnan i denna som helhet otillräckliga kritik av Marx' tes om kapitalets stigande organiska sammansättning är, att denna ökning inte sker så automatiskt och genomgripande, som många vulgärmarxister antagit. Periodiskt kan en utvidgad reproduktion mycket väl äga rum utan någon radikal förändring av kapitalets organiska sammansättning; och periodiskt kan det utan tvekan ske en plötslig höjning av arbetsproduktiviteten i avdelning I, som är mycket större än det samhällsliga genomsnittet och möjliggör en betydande kostnadsbesparing för den bearbetande industrin utan att den konstanta värdedelen av dess varor ökar. Men i det långa loppet kan sådana tendenser inte bestå på ett totalsamhälleligt plan. Och just jämförelsen mellan den delvis automatiserade och den helautomatiserade produktionen gör det i dag möjligt för oss att få insikt i den här utvecklingens natur.

Men om de helautomatiserade företagen och branscherna samt de halvautomatiserade firmorna breder ut sig på ett sådant sätt, att de blir avgörande för hela industrins struktur och det "klassiska" industriföretaget bara står för en relativt liten del av den totala produktionen, då får senkapitalismens motsättningar en explosiv karaktär: *den totala mervärdemängden*, dvs. det totala antalet merarbetstimmar, är då dömd till en tendentiell nedgång.

Sambandet mellan partiell automatisering och fullständig automatisering, mellan en endast i några branscher våldsamt ökad arbetsproduktivitet (minskade produktionskostnader) och en generaliserad våldsam ökning av samma arbetsproduktivitet, liksom de härav resulterande kvalitativa skillnaderna vad gäller realiseringssvårigheterna (resp. svårigheterna för det totala kapitalets värdeökning) har Karl-Heinz Roth och Eckhard Kanzow förbiset i sitt annars förträffliga verk. De skriver: "På grundval av deras teknologiskt betingade inträngande i nya industrigrenar ökar ständigt de kombinerade kapitalens möjlighet att kompensera profitkvotens fallande tendens genom motverkande åtgärder." Men detta stämmer uppenbarligen bara för en minoritet av kapitalen. Hur skulle samtliga kapital kunna höja sin profitkvot i händelse av en alltmer utbredd automatisering – dvs. en radikal minskning av mervärdemängden samtidigt med en stark ökning av kapitalets organiska sammansättning? I deras sifferexempel³⁴ undersöks fyra på varandra följande stadier – från löpande band-produktion till långtgående automatisering, nio i stället för trettioen arbetskrafter³⁵ – och de drar slutsatsen, att produktionen skulle fördubblas, bruttoprofiten sexdubblas; profitkvoten skulle stiga från 12 till 55,6 %.

³⁴ Karl-Heinz Roth och Eckhard Kanzow, *Unwissen als Ohnmacht – Zum Wechselverhältnis von Kapital und Wissenschaft*, Berlin 1970, s. 17.

³⁵ Att detta sifferexempel inte alls är överdrivet, utan snarare "underdrivet", bevisas av detta påpekande: "Införandet av en helautomatiserad tillverkningsbana i en bilfabrik ersätter exempelvis tillsammans med en induktionsmaskin för härdning 24 större och mindre tekniska processer, som tidigare utfördes av 15 arbetare vid 18 olika maskinaggregat; den nya anläggningen betjänas av en arbetare." (Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 21).

Men författarna analyserar inte de konsekvenser för *ekonomin som helhet*, som de tre i denna process förutsatta betingelserna skulle få, och vad som skulle inträffa i händelse av en utbredd partiell automatisering (för att inte tala om en fullständig automatisering): konstant försäljningspris; fördubblad fysisk produktionsvolym; halverad löne- och arvodesumma. Det är uppenbart, att en kombination av dessa tre betingelser blir omöjlig i händelse av en alltmer utbredd halvautomatisering. Vem skall köpa den fördubblade mängden konsumtionsvaror, om befolkningens nominella inkomster halveras och försäljningspriset förblir oförändrat? I det *särfall*, som Roth-Kanzow behandlar, måste man göra följande antaganden:

1. att den sjunkande nominella lönesumman i detta företag åtföljes av ökade konsumentinkomster i ekonomin som helhet; 2. att vissa icke-automatiskt framställda förbrukningsartiklar har ersatts av automatiskt producerade sådana.

Det räcker att formulera dessa hypoteser, för att man skall inse, att de undergrävs i händelse av en alltmer utbredd halvautomatisering. Det uppstår då enorma avsättnings- resp. realiseringsproblem.³⁶

Ett liknande fel, fast med omvända (pessimistiska) förtecken, har Friedrich Pollock råkat ut för. Han skriver: ”Det medges att ett av huvudmotiven för att införa automatisering är den högre produktiviteten. Detta innebär emellertid en nettobesparing av löner och arvoden. Om de friställda arbetarna skulle finna nya arbetstillfällen i betjäningen eller fabrikationen av kontrollredskap, så skulle någon nettobesparing av lönekostnaderna inte alls vara möjlig (om produktmängden förblir densamma). De skulle visserligen ha överförts till andra verksamheter, vilka emellertid också utgör kostnadselement, så att man visserligen skulle kunna tala om förändrade produktionsmetoder, men inte om någon ökad produktivitet.”³⁷ Haken i denna argumentation utgörs av orden inom parentes: ”om produktmängden förblir densamma”. Som vi just såg, kommer automatisering *aldrig* att innebära oförändrad produktmängd. Följaktligen är Pollocks argumentation bara riktig i händelse av en homogen automatisering av alla produktionsgrenar (och oförändrad konsumtionsstruktur). Men står automatiseringen inom de olika produktionsområdena inte på samma nivå, så är det möjligt att en ökad produktivitet och avsättning för de automatiserade branscherna åtföljs av de friställda arbetarnas utvandring till de sektorer, som producerar kontrollredskap. Hela processen försiggår då på bekostnad av de icke-automatiserade (eller bara lite automatiserade) branscherna. Detta svarar helt och hållet mot senkapitalismens verkliga utveckling under de senaste tjugo åren.

Om vi betraktar den senkapitalistiska produktionssfären som en motsägelsefull enhet av icke-, halv- och helautomatiserade företag (i industrin och jordbruket, dvs. i alla varuproducerande branscher), så kan man dra slutsatsen, att det på grund av själva kapitalets natur *måste* uppstå ett växande motstånd mot en automatisering, som går utöver en viss punkt.³⁸ Utnyttjande av billig arbetskraft i halvautomatiserade industrigrenar (som kvinno- och lärlingsarbete i textilindustrin och livsmedels- och njutningsmedelsindustrin), som förskjuter lönsamhetsgränsen för införandet av helautomatiska anläggningar; ständiga omväxlingar och ömsesidig kon-

³⁶ Borgerliga nationalekonomer tycks förstå detta bättre. Se exempelvis Kruse-Kunz-Uhlmann (op. cit., s. 119, 120): ”På lång sikt leder automatiseringen till ökat varuutbud. Medan rationaliseringar normalt sett antingen innebär att fler varor producerats till samma kostnad eller att samma mängd produceras till mindre kostnad, framstår automatiseringen som ett specialfall redan genom att den i allmänhet möjliggör en avsevärd merproduktion, eftersom produktionshastigheten ökar.” Samma författare talar längre fram (s. 130) om ett ”avsättningspolitiskt tryck”, som de automatiserade företagen ser sig underkastade.

³⁷ Fr. Pollock, op. cit., s. 202

³⁸ Empiriskt konstaterade Kruse-Kunz-Uhlmann: ”. . . För svarvar finns ett gränsvärde som ligger på ungefär 75 %, upp till vilket en ökande automatisering leder till en i förhållande till kapitalutläggen oerhört mycket större produktion. På andra sidan detta gränsvärde blir en ökning av automatiseringsgraden oekonomisk.” (Op. cit., s. 113.)

kurrens i produktionen av automatiserade maskinanläggningar, vilket hindrar sänkningen av dessa anläggningars pris och därmed också deras snabba införande i fler industrigrenar; en rastlös jakt på nya produkter, nya bruksvärden, som först framställs i icke-automatiserade eller halvautomatiserade företag, osv.: allt detta utgör olika nivåer i motståndet. Viktigast är naturligtvis att de automatiska maskinaggregaten inte framställs automatiskt i den första, nu pågående automatiseringsfasen, precis som de stora maskinerna inte framställdes maskinellt, utan hantverksmässigt i den maskinella storindustrins första fas. Industrin som framställer elektroniska produktionsmedel uppvisar faktiskt en *utpräglad låg* organisk sammansättning av kapitalet. Löne- och arvodekostnadernas andel av dess årliga bruttoomsättning varierade mellan 45 och 50 % i USA och Västeuropa på mitten av 60-talet.³⁹ Detta förklarar den omständigheten, att den massiva strömmen av kapital till denna bransch sedan början på 50-talet inte har ökat, utan reducerat kapitalets samhällsligt genomsnittliga organiska sammansättning, och följaktligen inte heller har sänkt, utan höjt genomsnittsprofitkvoten. *Automatisk produktion av automatiska maskiner skulle då vara en ny kvalitativ vändpunkt*, liknande den av Marx beskrivna vändpunkten på 1800-talets mitt, då maskiner började framställas maskinellt⁴⁰: ”En utveckling av produktivkrafterna som minskade det absoluta antalet arbetare, dvs. i verkligheten satte hela nationen i stånd att utföra den totala produktionen på mindre tid, skulle leda till en revolution, eftersom den skulle försätta befolkningens majoritet i konkurs. Häri visar sig åter den kapitalistiska produktionens specifika gräns, och att den inte på något sätt är en absolut form för utvecklingen av produktivkrafterna och skapandet av rikedom, utan att den tvärtom kolliderar med dessa på en viss punkt.”⁴¹

Här har vi nått fram till det kapitalistiska produktionssättets absoluta inre gräns. Denna absoluta gräns ligger varken i att kapitalismen genomträngt världen (dvs. i att ickekaptalistiska produktionsgrenar har undanröjts) – som Rosa Luxemburg menade – eller i att det är tendentiellt omöjligt för det totala ackumulerade kapitalet att expandera, även om mervärdemängden ökar. Den absoluta gränsen ligger *där själva mervärdemängden med nödvändighet avtar – på grund av att den levande arbetskraften utesluts ur produktionsprocessen i mekaniseringens sista fas, automatiseringen*. Kapitalismen är oförenlig med helautomatiserad produktion inom hela industrin och jordbruket, eftersom det då inte längre skapas något mervärde (och det sker inte heller någon värdeökning av kapitalet). Det är därför omöjligt att automatiseringen i den senkapitalistiska epoken utvidgas till hela produktionsområdet⁴²: ”Så snart arbetet i dess omedelbara form har upphört att vara rikedomens huvudkälla upphör med nödvändighet arbetstiden att vara dess mått och därmed bytesvärdet att vara bruksvärdets mått. De mångas merarbete har upphört att vara villkor för utvecklingen av den allmänna rikedom, på samma sätt som de fås icke-arbete har upphört att vara villkor för utvecklingen av hjärnans allmänna krafter. *Därmed bryter den på bytesvärdet baserade produktionen samman*, och den omedelbara, materiella produktionsprocessen erhåller en form som inte är nödortfiktig och motsägelsefull.”⁴³

³⁹ C. Freeman, *Research and Development in Electronic Capital Goods*, i *National Institute Economic Review*, nr 34, november 1965, s. 51.

⁴⁰ Harry Nick (op. cit., s. 52) konstaterar detsamma. Han ansluter sig här till Pollock (op. cit., s. 95), vilken emellertid i de automatiska monteringsredskapen (AUTOFAB) ser möjligheten att upphäva paradoxen ”att just den industri som levererade redskapen för automatiseringen i huvudsak själv var hänvisad till manuellt arbete.”

⁴¹ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 246.

⁴² Detta gäller naturligtvis bara i internationell skala. Teoretiskt vore det tänkbart att en helautomatiserad industri, kanske i USA I eller Västtyskland, fick tag på det mervärde, som krävs för det egna kapitalets värdeökning, genom utbytet med icke-automatiskt framställda varor i andra länder. Men i praktiken torde det samhällsliga och politiska sprängstoffet växa enormt i ett sådant fall.

⁴³ K. Marx, *Grundrisse*, s. 593 (sv. översättning, s. 197).

Vilka svåra följer den med automatiseringen sammanhängande tendentiella nedgången i mängden värdeskapande arbete får för senkapitalismens förmåga att hejda profitkvotens fall genom en höjning av mervärdekvoten och de sociala spänningarnas skärpning genom en ökning av reallönerna, framgår av följande sifferexempel.

Fyra på varandra följande höjdpunktsår i cykeln kallas A, B, C och D. Avståndet mellan vart och ett av dessa år är ungefär 10 år. Under jämförelseåret A är det totala antalet arbetstimmar som presteras av de produktiva arbetarna i båda avdelningarna 10 miljarder (ungefär 5 miljoner produktiva arbetare med 2.000 arbetstimmar per år eller 6 miljoner med 1.666 arbetstimmar per år). Mervärdekvoten är 100 %, dvs. mervärdet produceras på 5 miljarder timmar. Genom att sysselsättningen ökar trots ökande automatisering fullgörs produktivt arbete under 12 miljarder arbetstimmar år B i stället för under 10 miljarder. Vi antar, att mervärdekvoten nu ökar från 100 till 150 % (i stället för att använda halva arbetstiden för att producera ekvivalenten till sin reallön, använder de produktiva arbetarna nu bara 2/5 av den till detta ändamål). Mervärde-mängden ökar från produkten av 5 miljarder till produkten av 7,2 miljarder arbetstimmar, dvs. med 44%. Då de produktiva arbetarna nu producerar ekvivalenten till sin lön på 4,8 i stället för på 5 miljarder arbetstimmar, skulle en sammanlagd höjning av arbetarnas reallöner med 30 % (en blygsam reallöneökning med 2,6 % per år) kräva att arbetsproduktiviteten i avdelning II ökade med 35 %. Detta ligger inom det möjligas gränser och motsvarar helt och hållet de senaste 25 årens utveckling.

Under år C har emellertid automatiseringen redan lett till att sysselsättningskvoten resp. antalet presterade arbetstimmar inte längre ökar, utan håller sig konstant på 12 miljarder. För att hålla jämna steg med kapitalets ökade organiska sammansättning (denna ökar med 50 % mellan A och B och mellan B och C), vore en ytterligare ökning av mervärdekvoten från 150 till 233,33 % nödvändig, dvs. i stället för 4 av 10 arbetstimmar skulle den produktiva arbetaren nu bara använda 3 av 10 arbetstimmar för att producera ekvivalenten till sin reallön. Den totala mervärdemängden har ökat till 8,4 miljarder timmar, dvs. med hela 16,6 %. Men för att arbetarna fortfarande skall kunna få en ökning av den reella konsumtionen (mängden produkter, bruksvärden) med 30 % (jämfört med värdeprodukten av 4,8 miljarder arbetstimmar tio år tidigare) på de 3,6 miljarder arbetstimmar, som de nu förfogar över för produktionen av ekvivalenten till sina konsumtionsvaror, måste arbetsproduktiviteten i avdelning II öka med 70 %. Det innebär en årlig tillväxtkvot på 5,4 %. Och detta ligger just på gränsen till det möjliga.

Låt oss nu betrakta år D. För att neutralisera kapitalets ökade organiska sammansättning (den har ökat med ungefär 70 % sedan år C), måste mervärdekvoten stiga från 233,33 % till 400 %, dvs. den produktive arbetaren kan nu bara använda 1 arbetstimme av 5 för att producera ekvivalenten till sin lön. Vi antar, att det totala antalet arbetstimmar på grund av automatiseringen har sjunkit från 12 till 10 miljarder. *Den absoluta mervärdemängden motsvarar då 8 miljarder arbetstimmar, dvs. den har minskat, trots mervärdekvotens enorma ökning från 233,33 till 400 %*,⁴⁴ För att den åtminstone skulle förbli oförändrad, skulle mervärdekvoten få ligga på 525 % i stället för 400 %, vilket betyder att man bara skulle förfoga över 1,6 miljarder arbetstimmar för produktionen av ekvivalenten till reallönerna. Men även om mervärdekvoten ”bara” ökar till 400 %, skulle en ytterligare ökning av reallönerna med 30 % på tio år kräva att den mängd produkter, som framställs på 2 miljarder arbetstimmar år D, är 30 % större än den mängd som framställs på 3,6 miljarder arbetstimmar år C, kort sagt en ökning av arbetsproduktiviteten i avdelning II med 140 %. En genomsnittlig ökning av arbets-

⁴⁴ Redan Karl Marx (*Grundrisse*, s. 241f) påvisade att mervärdet inte kan öka i samma proportioner som arbetsproduktiviteten, och att utökningen av merarbetet är proportionell till det nödvändiga arbetets minskning och inte till arbetsproduktivitets ökning. Denna minskning av det nödvändiga arbetet begränsas i sin tur också av hypotesen om arbetarnas stagnerande konsumtion, som Marx använde sig av vid dessa beräkningar. I händelse av en måttligt ökande arbetarkonsumtion är denna gräns naturligtvis ännu snävare.

produktiviteten med 9,1 % per år, som skulle leda till detta slutresultat, förefaller omöjlig att förverkliga; och denna ökning ligger ändå långt under det årliga genomsnitt, som skulle vara nödvändigt, för att garantera en 30 %-ig ökning av reallönen år D under förutsättningen att bara 1,6 miljarder arbetstimmar används för produktionen av ekvivalenten till reallönerna, dvs. om mervärdemängden skall förbli oförändrad. I detta fall måste arbetsproduktiviteten öka med 192,5 % under loppet av de tio åren – en årlig tillväxtskvot som är absolut omöjlig att uppnå: 11,4 %.

Slutsatsen av detta är, att vid fortlöpande automatisering, fortlöpande ökning av kapitalets organiska sammansättning och en begynnande minskning av det totala antalet arbetstimmar, som fullgörs av de produktiva arbetarna, är det på sikt omöjligt att på allvar förbättra reallönen och samtidigt hålla mervärdemängden konstant. Och eftersom en genomgripande sänkning av reallönen är utesluten under normala betingelser, dvs. utan fascism eller krig, *uppstår en historisk kris för kapitalets värdeökning*. Mervärdemängden och därefter mervärdekvoten sjunker oundvikligen, dvs. genomsnittsprofitkvoten sjunker brant. I vårt siffer-exempel⁴⁵ skulle t.o.m. en stagnerande reallön år D innebära att arbetsproduktiviteten ökade med 80 % (en årlig tillväxtskvot på 6 %), om mervärdemängden sjönk från 8,4 till 8 miljarder arbetstimmar. En oförändrad mervärdemängd och stagnerande reallön skulle innebära, att arbetsproduktiviteten ökat med 125 %, dvs. en ouppnåelig tillväxtskvot på 8,4 %.⁴⁶

Här ser vi alltså ännu tydligare än i kapitel 5 de ur automatiseringens natur härstammande orsakerna till den skärpta kampen om mervärdekvoten under senkapitalismen och de ökande svårigheterna för kapitalets värdeökning, så snart mängden värdeskapande arbetstimmar minskar. Att det inte rör sig om en orealistisk hypotes, framgår av följande tabell:

Antal presterade arbetstimmar i den bearbetande industrin i USA

1947: 24,3 miljarder	1963: 24,5 miljarder
1950: 23,7 ”	1966: 28,2 ”
1954: 24,3 ”	1970: 27,6 ”
1958: 22,7 ”	

⁴⁵ Kanzow-Roth (*Unwissen als Ohnmacht*, s. 470 nämner en formel som de fått från Paulsen och Martzke, vilken bevisar att en fortsatt ökning av mervärdet praktiskt taget måste utebli, om arbetsproduktiviteten redan är hög. Därvid utgår alla fyra stillatigande (liksom Marx) från en stagnerande reallön, dvs från hypotesen att den produktiva arbetaren vid en fördubbling av arbetsproduktiviteten bara erhåller värdeprodukten av hälften av det antal arbetstimmar, som tidigare motsvarade hans lön. Denna hypotes är orealistisk för senkapitalismens första ”långa våg”. Vår hypotes om en blygsam ökning av reallönen, men en ökning som är lägre än arbetsproduktivitetsens, motsvarar bättre verkligheten under perioden 1945-1965, dvs det under denna period givna styrkeförhållandet mellan klasserna. Detta bekräftar emellertid desto mer det riktiga i Paulsen-Martzes formel.

⁴⁶ Man skulle kunna invända: om antalet arbetstimmar, dvs antalet sysselsatta minskar, behöver reallönen per sysselsatt producent inte ha en lika hög tillväxtskvot som arbetsproduktiviteten, för att den skall förbli lika stor eller öka något. Detta måste bemötas med 1) att arbetstimmarnas minskning är större än sysselsättningsminskningen och att den t o m kan förenas med ett oförändrat eller svagt ökande antal sysselsatta, eftersom den genom automatiseringen ännu mer stegrade arbetsintensiteten på sikt gör en minskning av normalarbetsdagen oundviklig; 2) att de produktiva arbetarnas reella konsumtion måste förstås som den mängd som livnär klassen. Den omfattar alltså även pensioner för förtidspensionerade producenter, arbetslöshetsunderstöd, ersättning till ungdomar som inte får anställning efter avslutade studier eller fullgjord lärotid, och därför kräver den de ovan uppräknade höga produktivitetstillväxtskvoterna för att kunna realiseras, när antalet arbetstimmar som krävs för att skapa dess ekvivalent minskar.

I Västtyskland var utvecklingen ännu entydigare: den har gått bakåt sedan 1960:

Antal presterade arbetstimmar i den bearbetande industrin

1950:	8,1	miljarder
1956:	11,7	”
1958:	11,2	” (*)
1960:	12,37	”
1961:	12,44	”
1962:	12,11	”
1964:	11,81	”
1966:	11,57	”
1968:	10,83	”
1969:	11,48	”
1970:	11,80	” ⁴⁷

(*) Siffrorna för 1950, 1956 och 1958 är exklusive Saarland och Västberlin.

Följaktligen kan vi mera exakt definiera begreppet senkapitalism såsom en ny fas av imperialismen, av den monopolkapitalistiska tidsåldern med en strukturell kris för det kapitalistiska produktionssättet. Denna strukturella kris uttrycks inte i att produktivkrafterna upphör att växa *i absolut mening*. I sina slutsatser av analysen av imperialismen, garderade Lenin sig otvetydigt mot en sådan tolkning. Han skrev till och med, att tillväxten allmänt sett påskyndas under imperialismen: ”Det vore ett misstag att tro, att denna tendens till förruttnelse skulle utesluta en snabb tillväxt av kapitalismen. Nej, enskilda industrigrenar, enskilda skikt av bourgeoisin, enskilda länder uppenbarar under imperialismens epok med större eller mindre styrka än den ena, än den andra av dessa tendenser. *I stort sett utvecklas kapitalismen betydligt snabbare än förut*, men denna utveckling blir inte endast i allmänhet allt mera olikmässig, utan olikmässigheten yttrar sig också i synnerhet i de mest kapitalstarka ländernas förruttnelse (England).”⁴⁸

Imperialismen och dess andra fas, senkapitalismen, kännetecknas därför inte av produktivkrafternas tillbakagång, utan av den förstärkta parasitismen resp. det ökade slöseriet, som åtföljer resp. överlagrar tillväxten. Senkapitalismens inneboende oförmåga att generalisera de oerhörda möjligheterna i den tredje teknologiska revolutionen, i automatiseringen, uttrycker denna tendens tydligare än det drag, som hittills stått i förgrunden vad gäller kritiken av imperialismen och senkapitalismen, nämligen slöseriet med produktivkrafter genom deras omvandling till destruktivkrafter⁴⁹: permanent upprustning, förgiftning av luft och vatten, förödd ekologisk balans, m.m.

Absolut sett har produktivkrafterna vuxit snabbare än någonsin under senkapitalismen; denna tillväxt under de senaste 25 åren kan mätas med hjälp av siffror på den fysiska produktionen resp. den fysiska produktionskapaciteten, den fysiska arbetsproduktiviteten och industriproletariatets tillväxt.⁵⁰ Båda serierna har ökat betydligt på den kapitalistiska världsekonomin

⁴⁷ *Statistical Abstract of the United States 1968*, s. 717-719, för åren fram till och med 1966. För 1970: egna beräkningar på grundval av uppgifterna i den officiella *Monthly Labor Review* från USA:s arbetsministerium (maj 1971). Sachverständigenrat, *Jahresgutachten 1971/72*, Stuttgart 1971, s. 210.

⁴⁸ W. I. Lenin, *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*, s. 871f (vår kursiv).

⁴⁹ Jfr Karl Marx: ”I utvecklingen av produktivkrafterna inträder ett stadium, på vilket produktivkrafter och kommunikationsmedel framkallas, som under de bestående förhållandena bara åstadkommer ofärd och som inte längre är produktions- utan destruktionskrafter (maskiner och pengar).” (K. Marx–Fr. Engels, *Die deutsche Ideologie*, i *MEW*, band 3, s. 69, Berlin 1969; sv. översättning, s. 173).

⁵⁰ För att bevisa påståendet att produktivkrafterna skulle ha slutat växa, måste man lösgöra begreppet ”produktivkrafter” från dess materialistiska bas och ge det ett idealistiskt innehåll. Det gör exempelvis redaktörerna för den franska tidskriften *La Vérité* (nr 551, s.2-3), som identifierar det med den ”samhälleliga individens utveckling”.

område under denna fas. Men jämfört med de möjligheter som ligger i den tredje teknologiska revolutionen, automatiseringen, och jämfört med de ur dessa teknologiska omvälvningar resulterande möjligheterna att radikalt begränsa merarbetet för producenternas breda massor i de industrialiserade länderna är resultatet ynkligt. Om man jämför med dessa möjligheter, så har slöseriet med potentiella och reella produktivkrafter ökat oerhört. I denna mening – men bara på grund av en sådan definition – är Lenins beskrivning av imperialismen som en fas av ”fortskridande förruttnelse av det kapitalistiska produktionssättet” fortfarande berättigad.

Slöseri med reella och potentiella produktivkrafter syftar inte bara på materiella produktivkrafter, utan berör också de mänskliga produktivkrafterna. Den tredje teknologiska revolutionens epok innebär en sammansmältning av vetenskap, teknik och produktion i hittills okänd utsträckning. Vetenskapen skulle verkligen kunna bli en direkt produktivkraft. I en produktion som automatiseras finns det inte längre plats för okvalificerade arbetare och tjänstemän. En omfattande, om inte rent av allmän övergång från manuellt till andligt arbete blir inte bara möjlig, utan nästan nödvändig ur ekonomisk-samhällelig synvinkel. Nu bekräftas nästan bokstavligen Marx' och Engels' vision av ett samhälle, där ”envars fria utveckling blir förutsättningen för allas fria utveckling”, där ”alla individers utvecklade produktivkraft”⁵¹ blir den verkliga rikedom: ”Individualiteternas fria utveckling /är nu målet/ och därför inte reduceringen av den nödvändiga arbetstiden för att ge plats för merarbete, utan överhuvudtaget reduceringen av samhällets nödvändiga arbete till ett minimum, som sedan möjliggör individernas konstnärliga, vetenskapliga osv. utbildning under den tid som de alla nu förfogar över och genom de medel som skapats för dem alla.”⁵²

Den värsta formen av det i senkapitalismen inneboende slöseriet är missbruket med de bestående och utnyttjade materiella och mänskliga produktivkrafterna: i stället för att användas till att utveckla fria människor, används de i allt större utsträckning till att producera onyttiga eller rent av skadliga ting.

I automatiseringens dubbla karaktär avspeglas kapitalismens hela historiska motsägelsefullhet på ett koncentrerat sätt. Å ena sidan innebär automatiseringen en fulländning av de materiella produktivkrafternas utveckling, som skulle kunna befria mänskligheten från det mekaniska, monotona, själlösa och alierande arbetets tvång. Å andra sidan innebär automatiseringen ett ökande hot mot arbetstillfället och inkomsten, ökad ångest, osäkerhet och större risker för periodiskt konsumtions- och inkomstbortfall, alltså andlig och moralisk misär. Den kapitalistiska automatiseringen såsom en samtidig och våldsam utveckling av *arbetets produktivkraft och av varans och kapitalets alierande destruktivkraft* blir alltså det objektiverade uttrycket för det kapitalistiska produktionssättets inneboende motsättningar.

Tanken, att epoken för kapitalismens strukturella kris – dvs. den epok som historiskt sett är mogen för den socialistiska världsrevolutionen – skulle utmärkas av att produktivkrafterna gick tillbaka absolut eller åtminstone stagnerade absolut, härstammar från en felaktig, dvs. mekanisk tolkning av ett avsnitt i det berömda förordet till *Till kritiken av den politiska ekonomin*, där Marx skisserar den historiska materialismens teori. En epok av sociala revolutioner karakteriseras där på följande sätt: ”På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets

De lägger inte märke till att de härigenom i efterhand förskönar 1800-talets kapitalism – som enligt deras åsikt utvecklade produktivkrafterna och alltså även ”den samhälleliga individen” – på ett sätt som är oförenligt med Marx' analys (se härom K. Marx, *Grundrisse*, s. 636 plus en mängd andra ställen). Denna tes blir ännu groteskare, om man byter ut ”utvecklingen av den samhälleliga individen” mot den marxistiskt sett riktigare formuleringen ”materiell möjlighet till den samhälleliga individens utveckling”. Ty hur kan man på allvar förneka, att automatiseringen gör denna möjlighet mycket större än 1800-talets maskiner?

⁵¹ K. Marx/Fr. Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei*, i *MEW*, band 4, Berlin 1969, s. 482. K. Marx, *Grundrisse*, s. 596.

⁵² *Ibid.*, s. 593

materiella produktivkrafter i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller, vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, med de egendomsförhållanden, inom vilka dessa produktivkrafter hittills rört sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna förvandlas dessa förhållanden till fjättrar för desamma. Då inträder en period av social revolution. ... En samhällsformation går aldrig under, innan alla produktivkrafter utvecklats för vilka den har tillräckligt spelrum, och nya, högre produktionsförhållanden uppträder aldrig, förrän deras materiella existensbetingelser mognat i det gamla samhällets eget sköte.”⁵³ Det förefaller självklart för oss, att satsen ” ... innan alla produktivkrafter utvecklats för vilka den har tillräckligt spelrum” till sitt innehåll är en upprepning av den första satsen, dvs. att den vilar på konstaterandet, att produktivkrafterna på ett visst stadium av sin utveckling råkar i konflikt med de bestående produktionsförhållandena. I och med detta stadium har det kapitalistiska samhället utvecklat alla produktivkrafter ”för vilka det har tillräckligt spelrum”; men det innebär inte på något sätt, att någon utveckling av produktivkrafterna hädanefter överhuvudtaget inte skulle vara möjlig, utan att detta produktions sätt störtas – det innebär bara, att de vidareutvecklade produktivkrafterna från och med detta stadium revolterar allt starkare mot det bestående produktions sättet och eftersträvar dettas fall.⁵⁴

Den mekaniska tolkningen av detta avsnitt gynnades utan tvekan av erfarenheterna från den ryska oktoberrevolutionen, framför allt genom den teoretiska generaliseringen av denna erfarenhet i N. Bucharins *Ökonomik der Transformationsperiode*. I denna bok formulerade Bucharin faktiskt regeln, att den socialistiska revolutionen åtföljs av en tillbakagång för produktivkrafterna resp. förbereds genom en sådan tillbakagång.⁵⁵ Resultatet av den ryska situationen under åren 1917-1920 – revolution efter ett världskrig, åtföljd av ett långvarigt inbördeskrig, som förstörde landets hela ekonomi fullständigt och ledde till en tillbakagång för produktivkrafterna⁵⁶ – är en mycket osannolik variant för de högindustrialiserade kapitalistiska staterna. Det finns absolut inte någon anledning, att upphöja den till norm.⁵⁷

⁵³ K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, förordet, s. 9, i MEW, band 13, Berlin 1961; sv. översättning, s. 9, 10.

⁵⁴ Detta framstår desto klarare, eftersom Marx här inte bara syftar på kapitalismens störtande, utan på samtliga klassamhällens störtande. Det skulle säkert inte ha fallit honom in, att beteckna den period som föregick de borgerliga revolutionernas seger i den moderna historien (den nederländska revolutionen på 1500-talet, den engelska revolutionen på 1600-talet, den amerikanska och den stora franska revolutionen på 1700-talet) som en fas av stagnerande eller rent av tillbakagående produktivkrafter.

⁵⁵ N. Bucharin, *Ökonomik der Transformationsperiode*, Hamburg 1922, s. 67. I sin senare bok *Theorie des Historischen Materialismus* (Hamburg 1922) vacklar Bucharin mellan tre ståndpunkter i denna fråga. P. s. 289 skriver han: ”Revolutionen äger alltså rum, när det föreligger en krass konflikt mellan de växande produktivkrafterna, som inte längre ryms inom produktionsförhållandenas ram.” (Vår kursiv). På s. 290 heter det: ”Dessa produktionsförhållanden utgör ett så stort hinder för produktivkrafternas utveckling, att de obetingat måste sprängas, om samhället skall vidareutvecklas. Kan de inte sprängas, så hämmar och kväver de produktivkrafternas utveckling och hela samhället råkar i stagnation eller går tillbaka.” Men på s. 298 citerar han sin tidigare bok *Ökonomik der Transformationsperiode*, där det heter: ”Dess /dvs. världskrigets/ skakande kraft är ett tämligen exakt tecken på graden av kapitalistisk utveckling och ett tragiskt uttryck för det fullständigt oförenliga i en fortsatt tillväxt för produktivkrafterna under de kapitalistiska produktionsförhållandenas hölje.” (Vår kursiv). Även om det inte nödvändigtvis finns någon motsättning mellan det första och det andra citatet (i det andra handlar det utan tvekan om en hel historisk epok, som i *ökande utsträckning* hindrar produktivkrafternas utveckling, vilket inte innebär att dessa slutar växa *genast*, utan bara att de slutar växa *till sist*), så är motsättningen mellan det första och det tredje citatet uppenbar. Lenins ståndpunkt motsvarade en kombination av Bucharins första och andra citat, men inte det tredje.

⁵⁶ En realistisk analys av produktivkrafternas tillbakagång i Ryssland på krigskommunismens och inbördeskrigets tid finns bl a hos Leo N. Kritzman, *Die heroische Periode der grossen russischen Revolution*, Frankfurt 1971, kapitel 9 till 12.

⁵⁷ De socialistiska revolutionernas framtida typologi i de högindustrialiserade länderna kommer antagligen att påminna mer om de revolutionära kriserna i Spanien (1931-1937), Frankrike (1936), Italien (1948), Belgien

Under de första åren efter den ryska revolutionen lade teoretikerna inom Kommunistiska Internationalen helt riktigt märke till en tillbakagång för produktivkrafterna, en tillbakagång som de också mätte materiellt – med hjälp av produktionen, sysselsättningen, m.m.⁵⁸ De drog slutsatsen, att det skulle bli synnerligen svårt för kapitalismen att ens tillfälligt övervinna denna sociala och ekonomiska kris. Den ekonomiska krisen som inleddes med full styrka 1929, efter en kort högkonjunktur, bekräftade prognosens riktighet. Men vad gäller utvecklingen på lång sikt, förblev Lenin och Trotskij försiktiga. Exempelvis förklarade Trotskij på Kommunistiska Internationalens 3:e kongress: ”Om man antar (vi skall göra det för ett ögonblick), att arbetarklassen inte höjer sig till den revolutionära kampens nivå och att bourgeoisin får möjlighet att styra världens öde under en lång rad år – låt oss säga två till tre årtionden –, då skulle säkerligen en ny, viss jämvikt uppstå. Utvecklingen i Europa kommer att gå kraftigt bakåt. Miljontals europeiska arbetare kommer att dö som en följd av arbetslöshet och undernäring. USA kommer att tvingas ny-orientera sig på världsmarknaden, omgruppera och under en längre period gradvis minska sin industri. Sedan en ny världsomfattande arbetsdelning efter 15-20-25 år uppkommit på denna smärtfyllda väg, skulle kanske en ny epok av kapitalistiskt uppsving kunna inledas. Men detta sätt att se på saken är mycket abstrakt och ensidigt. Vi skildrar här det hela, som om proletariatet skulle inställa kampen. *Men det kan det inte vara tal om, och detta redan av den orsaken att klassmotsättningarna har blivit utomordentligt tillspetsade just under de senaste åren.*”⁵⁹

Citatets första del har, som så ofta hos Trotskij, en nästan profetisk kraft. Det skrevs 1921. Exakt 25 år senare, 1946, hade miljontals europeiska arbetare gått under som en följd av arbetslöshet, undernäring, krig och fascism. USA hade tvingats ställa om sin industri och begränsa produktionen och sysselsättningen avsevärt under en betydande period (1929-1939). USA hade nyorienterat sig på världsmarknaden (varumarknad och kapitalmarknad, naturligtvis), en ny internationell arbetsdelning hade utvecklats, och denna följdes av en ny fas av kapitalistisk expansion för den materiella produktionen. – Vad gäller samma citats andra del, så måste den betraktas som tidsmässigt betingad och begränsad.⁶⁰ Det var helt riktigt att 1921 konstatera, att det var abstrakt och formellt att förutsäga ett nytt uppsving för produktivkrafterna, ty vid denna tidpunkt befann sig den europeiska arbetarklassens kampförmåga på uppåtgående. Under dessa förutsättningar var en betydande ökning av mervärdekvoten – och en motsvarande ökning av profitkvoten – otänkbar. Det som stod på dagordningen var inte några spekulationer om möjligheten av en ny etapp av kapitalistisk tillväxt, utan arbetarrörelsens förmåga att förvandla kapitalismens strukturella kris till en seger för den proletära revolutionen i kontinentens viktigaste länder. Med sina teorier om ett nytt uppsving för kapitalismen ville de socialdemokratiska ledarna rättfärdiga sin vägran att föra denna kamp.⁶¹

(1960-1961), Frankrike (maj 1968), Italien (hösten 1969-1970) än om sammanbrottskriserna efter det första världskriget.

⁵⁸ Se t ex Trotskijs beskrivning av de engelska produktivkrafternas tillbakagång i rapporten inför Kommunistiska Internationalens 3:e kongress: ”England är utarmat. Arbetsproduktiviteten har sjunkit. Den internationella handeln sjönk 1920 med åtminstone en tredjedel jämfört med det sista förkrigsåret och med ännu mer i en del viktiga industrigrenar. ... 1913 bröt Englands kolindustri 287 miljoner ton kol, men 1920 bara 233 miljoner ton, dvs avsevärt mycket mindre. 1913 framställdes 10,4 miljoner ton gjutjärn, 1920 något mer än 8 miljoner ton, dvs återigen avsevärt mycket mindre.” (Leo Trotzki, *Die neue Etappe*, Verlag der Kommunistischen Internationale, Hamburg 1921, s. 19).

⁵⁹ Leo Trotzki, op. cit., s. 32f.

⁶⁰ Detsamma gäller Trotskijs mening i det 1938 skrivna *Övergångsprogrammet* för 4:e Internationalen: ”Mänsklighetens produktivkrafter har stagnerat.” Trotskij tillade: ”Nya uppfinningar och nya tekniska framsteg leder inte längre till en ökning av det materiella välståndet.” Det skulle inte ha fallit honom in, att förneka produktivkrafternas tillväxt, om ”nya uppfinningar och nya tekniska framsteg” uppenbarligen höjde det materiella välståndets nivå – som under de senaste 20 åren.

⁶¹ Se bl a Rudolf Hilferdings och Karl Kautskys artiklar i den socialdemokratiska tidskriften *Die Gesellschaft*, årgång 1, nr 1, april 1924.

De skördade inte en period av långvarigt uppsving, utan – efter det korta mellanspelet 1924-1929 – den stora ekonomiska världskrisen, massarbetslöshet, fascism och det andra världskrigets faser. Trotskijns analys och prognos visade sig riktig.

Vad Trotskij inte kunde mena 1921, var detta: att det på lång sikt skulle räcka att arbetarklassen *kämpade*, för att man skulle kunna förhindra en ny långsiktig period av uppsving för de kapitalistiska produktivkrafterna. För att göra detta måste den segra. Historiefatalismen är lika kortsynt vad gäller ekonomiska perspektiv som utgången av stora klasstrider. Trotskij yttrade sig helt otvetydigt i denna fråga sju år senare i sin kritik av Bucharins och Stalins Komintern-program: ”Kommer bourgeoisin att kunna försäkra sig om en ny epok av kapitalistisk tillväxt och kapitalistisk makt? Att helt enkelt förneka en sådan möjlighet, att räkna med bourgeoisins ’hopplösa läge’, vore rent revolutionärt munväder. ’Det finns inga absolut hopplösa lägen’ (Lenin). Den nuvarande störda klassjämvikten i de europeiska länderna kan inte vara i evigheter, just därför att den är instabil. ... Ett läge som är så osäkert, att proletariatet inte kan gripa makten samtidigt som bourgeoisin inte känner sig stark nog och inte behärskar situationen, måste förr eller senare försvinna på ett eller annat sätt, antingen till förmån för proletariatets diktatur eller till förmån för en mera allvarlig och långvarig kapitalistisk stabilisering, genomförd på bekostnad av folkets massor, de koloniala folken och ... kanske över vår egen rygg. ’Det finns inga absolut hopplösa lägen!’ Den europeiska bourgeoisin kan bara finna en varaktig utväg ur sina svåra motsättningar genom arbetarklassens nederlag och den revolutionära ledningens misstag. Men motsatsen är också riktig. Ett nytt uppsving för världskapitalismen kan bara förhindras (naturligtvis med hänsyn till en ny epok av omfattande uppror), om proletariatet lyckas ta sig ut ur den nuvarande störda jämvikten och finna den revolutionära vägen.”⁶² Visionen bekräftades på varje punkt. Den osäkra jämviktens fas, som inleddes genom kombinationen av den ryska oktoberrevolutionens seger och den tyska revolutionens nederlag, avslutades 1929. På grund av sin odugliga ledning var det europeiska proletariatet inte i stånd att lösa den akuta samhällskrisen till sin egen fördel. Fascismen och det andra världskriget skapade förutsättningarna för en begränsad lösning på denna kris till kapitalets fördel. Vid andra världskrigets slut kunde landet ha vänts ännu en gång, i Frankrike, Italien och Storbritannien. Ännu en gång visade sig de traditionella arbetarpartierna inte bara oförmögna att fylla sin historiska uppgift, utan de blev också det europeiska storkapitalets bästa medhjälpare i stabiliseringen av den senkapitalistiska ekonomin och den senkapitalistiska staten.⁶³

Detta är den historiska grundvalen för den tredje teknologiska revolutionen, för den tredje ”långa vågen med expansiv grundton”: senkapitalismen. Denna är absolut inte en ”ren” produkt av den ekonomiska utvecklingen, ett bevis på det kapitalistiska produktionssättets påstådda livskraft eller existensberättigande. Den är bara ett bevis på att det inte finns något ”absolut utsiktslöst läge” i de imperialistiska länderna på basis av den existerande tekniken och de nutida produktiv-krafterna, att den socialistiska revolutionens uteblivande på lång sikt till sist kan ge det kapitalistiska produktionssättet en ny frist, som detta sedan utnyttjar på ett sätt som motsvarar dess inre logik: så snart profitkvoten börjar stiga igen, accelereras kapitalackumuleringen, tekniken omvälver, den rastlösa jakten på mervärde, genomsnittsprofit och överprofit återupptages och produktivkrafternas utveckling drivs framåt.

Detta är innebörden av den tredje teknologiska revolutionen. Och det bestämmer även dess historiska gränser. Den är själv en skapelse av det kapitalistiska produktionssättet och reproducerar samhällets och ekonomins alla inre motsättningar. Och eftersom den är en skapelse av

⁶² Leon Trotsky, *The Third International alter Lenin*, New York 1970, s. 64-65.

⁶³ I detta sammanhang behöver vi bara tänka på vad general De Gaulle yttrat angående Maurice Thorez’ och den franska KP-ledningens roll efter september 1944 (*Mémoires de Guerre*, band 3, Paris 1959, s. 118f).

det kapitalistiska produktionssättet i den imperialistiska, monopolkapitalistiska epoken, dvs. i epoken av detta produktionssätts strukturella kris och gradvisa sönderfall, måste produktivkrafternas nya uppsving leda till en rad specifika motsättningar, förutom kapitalismens klassiska motsättningar. Dessa nya motsättningar möjliggör bredare och djupare revolutionära kriser än de under perioden 1917-1923 och skall undersökas i de följande kapitlen.

I detta sammanhang måste vi påminna om att Marx inte såg det kapitalistiska produktionssättets historiska uppgift i en kvantitativ obegränsad utveckling av produktivkrafterna, utan i bestämda kvalitativa resultat av denna utveckling. ”Kapitalets stora historiska roll är att *skapa* detta *merarbete*, detta överflödiga arbete ur det rena bruksvärdets, den blotta subsistensens synvinkel, och kapitalet har fyllt sin historiska bestämmelse så snart själva behoven är så utvecklade att merarbete utöver det nödvändiga är ett allmänt behov, att det alltså framgår ur själva de individuella behoven; så snart den allmänna arbetsamheten, genom kapitalets stränga disciplin, som de på varandra följande generationerna gått igenom, har utvecklats till ett nytt släktes gemensamma innehav; och – slutligen – så snart den utveckling av arbetets produktivkrafter, som kapitalet i sin gränslösa sjuka drift att bli rikare och större (tillsammans med de betingelser vilka är nödvändiga för att denna drift skall kunna realiseras) oupphörligt piskar fram, har gått så långt att innehavet och bevarandet av den allmänna rikedom ... endast kräver en kortare arbetstid av hela samhället, och att det arbetande samhället förhåller sig vetenskapligt till sin framåtskridande reproduktionsprocess ... att det arbete, genom vilket människorna gör vad de kan överlåta åt tingen att göra, har upphört.”⁶⁴ Har dessa kvalitativa resultat väl uppnåtts och förverkligats, så har kapitalismen fyllt sin historiska uppgift. Då är förhållandena mogna för socialismen, det borgerliga samhällets nedgångsepok inleds alltså. Om produktivkrafterna likväl fortsätter att utvecklas, så ändrar detta inte det faktum att den historiska missionen är uppfylld; ja, en fortsatt kvantitativ utveckling av produktivkrafterna skulle då under vissa omständigheter till och med kunna sätta det kvalitativa resultatet i fara. Just av dessa skäl får man inte av Lenins tes om att det inte finns något absolut utsiktslöst läge för den imperialistiska bourgeoisin dra slutsatsen, att det kapitalistiska produktionssättet skulle kunna överleva på sikt till priset av längre stagnationsperioder och samhällskriser, förutsatt att den socialistiska revolutionen inte kommer. Ty bortsett från att den generaliserade automatiseringen, dvs. den snabbt sjunkande mervärdemängden, utgör en absolut gräns för kapitalets värdeökning, en gräns som inte kan övervinnas med hjälp av en höjd mervärdekvot, så är den dynamik i slöseri- och förstörelsepotentialen, som är förknippad med produktivkrafternas vidareutveckling i senkapitalismens tidsålder, så stark att alternativet till att en högre samhällsform avlöser kapitalismen är att systemet förstör sig själv och hela den mänskliga civilisationen. Alternativet ”socialism eller barbari” behåller sin fulla innebörd under dessa förutsättningar, trots produktivkrafternas uppsving under de senaste tjugo åren.

⁶⁴ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 231; sv. översättning, s.109-110.

7. Förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid och behovet av företagsplanering och ekonomisk programmering

Förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid framstår som ett av senkapitalismens viktigaste kännetecken. Den omedelbara orsaken till denna förkortning ligger i den snabbare teknologiska förnyelsen¹, vilken i sin tur bl a betingas av en omfördelning av industrikapitalet, som inte bara investeras i den omedelbara produktionsverksamheten, utan också mer och mer i de sfärer som ligger före produktionen (forskning och utveckling).² Tvånget att kapprusta med icke-kapitalistiska stater, där den tekniska utvecklingen inte begränsas av några värde-ökningsbetingelser i produktionsverksamheten, liksom den vetenskapliga utvecklingens inre logik spelar också en viss roll.

Men inom ramen för kapitalismens historia är det avgörande momentet för förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid utan tvekan det faktum, att överprofitens viktigaste källa nu ligger i de ”teknologiska räntorna”, i produktivitetsskillnaden mellan olika företag och industrigrenar. *En oavbruten, systematisk jakt på teknologisk förnyelse och motsvarande överprofiter* blir det viktigaste kännetecknet för senkapitalistiska företag, framför allt för de senkapitalistiska storkoncernerna.³ Vad denna jakt på överprofiter är för de ”olika kapitalen”, det är för ”kapitalet i allmänhet” en strävan att förbilliga det konstanta kapitalet och att höja mervärdekvoten genom ökad produktion av relativt mervärde.

Den tredje teknologiska revolutionen, som själv är orsaken till och resultatet av den snabbare teknologiska förnyelsen och det fasta kapitalets förkortade omslagstid, leder till ett fysiskt och tekniskt resultat, som i sin tur inkräktar på det fasta kapitalets livslängd inte bara moraliskt, utan också fysiskt: maskinernas kvalitativt ökade hastighet, som utan tvekan ökar förslitningen.⁴

Förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid är av dubbel karaktär. Den framstår som summan av ett accelererat ersättande av gamla maskinanläggningar med nya, dvs som en process av accelererad moralisk förslitning av det fasta kapitalet. Den framstår emellertid också som en övergång från den klassiska praktiken med underhållsreparationer av de existerande anläggningarna, som förnyas helt och hållet endast vart 10:e år, till reparationer som leder till *löpande*, delvis betydande teknologisk förnyelse.⁵ Detta kan uttryckas värde-

¹ Se nästa kapitel angående denna fråga.

² De utgifter som industrikapitalet själv betalade för forskning och utveckling i USA ökade från mindre än 100 miljoner dollar före det andra världskriget till 2,24 miljarder år 1953 och 5,57 miljarder år 1963. Detta bortsett från de statligt finansierade utgifterna (Edwin Mansfield, *The Economics of Technological Change*, London 1969, s. 55). Charles Levinson (*Capital, Inflation and the Multinationals*, London 1971, s. 44) anger de totala privata utgifterna för forskning och utveckling (alltså inte bara i industrin) till 17 miljarder dollar år 1968 och 20,7 miljarder dollar år 1970.

³ Vicepresidenten i Budd-koncernen säger det rent ut: ”För att en innovation skall vara värd att genomföra, bör den vara förenad med avsevärt mycket större profitmarginaler än de ’normala’.” (Aaron J. Gellman, *Market Analysis and Marketing*, i Maurice Goldsmith (red), *Technological Innovation and the Economy*, London 1970, s. 131).

⁴ Angående maskinernas ökade hastighet sedan andra världskrigets slut, se bl a Hansjörg Reuter, *Einfluss der Automatisierung auf Werkstück und Werkzeugmaschine, Fortschrittberichte*, V. D. I. – Zeitschrift, Reihe 1, nr 8, oktober 1966, s. 29-30; W. E. G. Salter, op. cit., s. 44; Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 59-60. Denna ökade hastighet är en av de viktigaste orsakerna, som driver på automatiseringen, vilken i sin tur leder till en våldsam ökning av produktionsprocessens hastighet. Och detta just genom att dess beroende av den långsammaste arbetsoperationen, som är bestämmande vid löpande band-arbetet och leder till det gemensamma mångfaldigandets praktik, försvinner (Pierre Naville, *Division du Travail et Répartition des Tâches*, i Georges Friedmann & Pierre Naville (red), *Traité de Sociologie du Travail*, band 1, Paris 1961, s. 380-381). – Marx behandlade frågan om maskinarbetets snabbare takt bl a i *Das Kapital*, band 1, s. 434 f; band 3, s. 243.

⁵ Harry Nick, op. cit., s. 17.

mässigt på följande sätt: medan det fasta kapitalets enkla reproduktionsprocess och processen där ytterligare fast kapital ackumulerades tidigare var strängt åtskilda och ledde till en utvidgad reproduktion – med endast små förändringar av produktionstekniken – i början av den nya 10-åriga cykeln, så är dessa båda processer nu alltmer sammanbundna. Den enkla reproduktionen pågår nästan kontinuerligt under ständig teknologisk förnyelse och övergår på så sätt i en utvidgad reproduktion, som leder till en fullständigt förnyad produktionsteknik med kortare intervall – preliminärt kan vi föreställa oss en femårig cykel.

Det fasta kapitalets snabbare omslagstid påverkar också det cirkulerande kapitalets omslagstid. Å ena sidan ökar kraven på den löpande investeringsverksamheten. Den leder alltså till en fortlöpande återförvandling av cirkulerande kapital till fast kapital och förstärker på så sätt monopolkapitalismens inneboende tendens att förvandla koncernens hela kapital till fast kapital och att bestrida större delen av det cirkulerande kapitalet (om inte hela) med hjälp av bankkrediter. Detta får konsekvenser för koncernens självfinansiering – ett av de viktigaste kännetecken, som skiljer senkapitalismen från den av Lenin beskrivna och av finanskapitalet behärskade klassiska imperialismen. Det får emellertid också konsekvenser för bankernas penning- och kreditkapande verksamhet, vilket vi skall analysera längre fram.⁶

Angående det fasta kapitalets förkortade omslagstid, finns det åtskilliga empiriska belägg respektive ställningstaganden från kapitalister och nationalekonomer, som pekar i denna riktning. Exempelvis förklarade ordföranden i Mattison Machine Works, Alan C. Mattison, inför den amerikanska kongressens automatiseringsutskott; ”Verktygsmaskinernas åldringscykel minskas från 8 eller 10 år till 5 år.”⁷ Regeln för bilbranschen är snabb föråldring, som Pollock har visat.⁸ Vad gäller de delar av den elektroniska industrin som framställer investeringsvaror (electronic capital goods industry), nämner Freeman en användningstid för produkterna på mellan 3 och 10 år, dvs ett genomsnitt på 6½ år, vilket bör jämföras med den tidsrymd på 13 år, som Friedrich Engels i ett brev till Marx angav som maskinernas genomsnittliga livstid på den tiden.⁹ Datamaskinernas genomsnittliga livstid är 5 år, medan fartygsradar-anläggningarnas är sju år.¹⁰ De amerikanska skattemyndigheterna uppskattar, att maskinernas fysiska livslängd sjunkit med ungefär 33 % jämfört med 30-talet¹¹, ett antagande som utsatts för häftig kritik, både från sådana som anser att de amorteringsreservfonder som svarar mot denna förkortning är för stora (dvs att de tär på företagens profiler), och från sådana som anser att de är för små. I praktiska exempel har George Terborgh uppskattat, att livslängden för skruvmaskiner minskat från 39 till 18 år, för ”gear shapers” från 35-42 år till 20 år, för ånggeneratorer från 30 till 20 år¹²; det rör sig här om konkreta företag, inte om genomsnitt för industrigrenar eller hela den bearbetande industrin. I de modernaste petrokemiska etylenproducerande fabriker amorteras det fasta kapitalet på 4 till 8 år, allt efter storleken.¹³ Det finns

⁶ Se kapitel 13 nedan

⁷ Citerat i: Bureau International du Travail, *L'Automation. – Méthodologie de la Recherche*, Genève 1964, s. 27.

⁸ Fr Pollock, op. cit., s. 37.

⁹ MEW, band 31, Berlin 1965, s. 329 f. Brevet är daterat den 27 augusti 1867

¹⁰ C. Freeman, *Research and Development in Electronic Capital Goods*, i *National Institute Economic Review*, nr 34, november 1965, s. 68.

¹¹ År 1961 uppskattas utrustningens brukbara tid i den bearbetande industrin vara 34 % kortare än 1942 (Allan H. Young, *Alternative Estimates of Corporate Depreciation and Profits*, del I, i *Survey of Current Business*, vol. 48, nr 4, april 1968, s. 28. – Se också samma uppsats, del II, *Survey of Current Business*, vol. 48, nr 5, maj 1968, s. 18-19, 22).

¹² George Terborgh, *Business Investment Policy, Machinery and Allied Products Institute*, Washington 1962, s. 158, 168, 179.

¹³ *National Institute Economic Review*, nr 45, augusti 1968, s. 39. – Harry Nick (op. cit., s. 59) talar om en förnyelse av det fasta kapitalet inom kemin vart femte till sjätte år.

alltför många allmänna iakttagelser av det fasta kapitalets förkortade livstid, för att vi skall kunna räkna upp alla här.¹⁴

Ur denna det fasta kapitalets förkortade omslagstid uppstår en dubbel motsättning. Å ena sidan är den förbunden med en förlängning av förberedelse- och experimentperioden för specifika produktionsprocesser, liksom med en förlängning av anläggningarnas konstruktions-tid¹⁵; denna motsättning är så stark, att en viss produktionsmetod och en viss produktionsanläggning ibland kan vara tekniskt föråldrad, innan den hunnit tillämpas i massproduktion.¹⁶ Å andra sidan kräver de av den tredje teknologiska revolutionen präglade maskinanläggningarna kapitalinvesteringar, som är oerhört mycket större än de som förknippas med den andra teknologiska revolutionen. Fastlåsandet av dessa jättelika kapital plus anläggningarnas och produktions Sortimentets snabbare föråldrande gör den senkapitalistiska produktionen som helhet mycket mera riskfylld än den var under den fria konkurrens kapitalismens eller den ”klassiska” monopol kapitalismens epoker.

Den större risken ökas ytterligare genom den automatiska produktionens speciella tekniska rigiditet, som inte längre tillåter vissa fluktuationer i den löpande produktionen eller sysselsättningen respektive hotar företagets minimiräntabilitet på ett avgörande sätt.¹⁷ Och den mängd resurser, som binds på forskningens och utvecklingens område, nödvändiggör exakta beräkningar och planeringar av utgifterna – även de indirekta utgifterna, som kan uppkomma genom utvecklingen och försäljningen av nya produkter.¹⁸ Så uppstår ett fyrfaldigt behov av allt mer exakt planering inom det senkapitalistiska företaget:

– ett behov av exakt planering av produktionsprocessen inom företaget i enlighet med automatiseringens natur¹⁹;

– ett tryck i riktning mot planering av investeringarna för forskning och utveckling, vilket hänger samman med behovet av en planerad teknologisk förnyelse²⁰;

¹⁴ Bara två exempel: ”Snabbare föråldrande ... får troligen motsatt effekt. Utrustningen måste amorteras på kortare tid. ... Vi kan vänta oss att föråldrandet går allt snabbare med tiden, inte bara på grund av snabbare tekniska framsteg, utan också på grund av det ändrade förhållandet mellan lönekostnaderna och kapitalvarornas pris, vilket kommer att uppmuntra ett tidigare utbyte, som vi skall visa längre fram” (W. E. G. Salter, op. cit., s. 38). – ”Den raka avskrivningsmetoden kommer kanske inte att lämpa sig för automatisk utrustning, på grund av den senares korta liv och den ganska snabba värdeminskningen i början av detta liv” (L. Landon Goodman, *Man and Automation*, 1957, s. 207).

¹⁵ Många skribenter uppfattar den period som förflyter från det att den faktiska uppfinningen gjorts tills den kan sättas in i lönsam produktion till mellan tio och femton år. Edwin Mansfield (op. s. 102) citerar en av Frank Lynn konstruerad tabell, av vilken det framgår, att avståndet mellan uppfinningen och kommersialiseringen kan uppskattas till 14 år under perioden 1945-1964. (Under perioden 1920-1944 skall det ha uppgått till 24 år.)

¹⁶ Harry Nick, op. cit., s. 20.

¹⁷ ”De med tilltagande automatisering ökade kapitalkostnaderna, som innebär en ökning av de tidsbundna kostnaderna, minskar företagets elasticitet. Ju mer kapital som investeras i ett produktionsmedel vid oförändrad ekonomisk användningstid, dvs oförändrad årlig avskrivningskvot, desto mer kapital ligger bundet i det stoppade produktionsmedlet, om produktionskapaciteten inskränks i förtid. Det i och med automatiseringen ökade kapitalbehovet trycker alltså på i riktning mot ett utnyttjande av alla produktionsmedel så vitt möjligt. De tidsbundna kapitalkostnaderna, som ökar genom automatiseringen, kräver alltså så stor och intensiv utnyttjandegrad som möjligt för att täckas.” (Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 46).

¹⁸ K. G. H. Binning, *The Uncertainties of Planning major Research and Development*, i B. W. Denning (red), *Corporate longrange Planning*, London 1969, s. 172 f.

¹⁹ ”Genom automatiseringen ökar antalet mekanismer med olika kapacitet. Därför blir en planering av produktionsprogrammet, som syftar till optimalt kapacitetsutnyttjande, mer omfattande och svårare, och den kan inte längre lösas ekonomiskt utan hjälp av datamaskiner” (Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 26).

²⁰ Nikolaus Heckmann, *Ein synergistisches Modell des long-range Planning*, *Berichte des Vereins Deutscher Ingenieure*, VDI-Verlag, Düsseldorf, Reihe 16, nr 1, 1965, s. 123.

- ett tryck som utgår från planeringen av förnyelseinvesteringarna och leder till en trend mot investeringsplanering överhuvudtaget²¹;
- intimt förknippad med trenden mot investeringsplanering är en trend mot kostnadsplanering för samtliga element i framställningskostnaderna.

Automatiseringens redskap – framför allt de elektroniska datamaskinerna – möjliggör en exakt detaljplanering på dessa områden genom en snabb bearbetning av omfattande data och sifferkomplex. Det möjliggör alltså en beräkning av optimala varianter för olika möjliga metoder. På så sätt uppstod PERT och C.P.M.-teknikerna – liksom de elektroniska databearbetningsanläggningarna ett resultat av militära målsättningar.²²

Men exakt investerings-, finansierings- och kostnadsplanering förlorar sin mening, om varornas avsättning inte kan garanteras. Därför tvingar den tredje teknologiska revolutionen de senkapitalistiska koncernerna till avsättningsplanering – med det enorma utnyttjandet av marknadsforskning och marknadsanalys²³, reklam och konsumentmanipulation, planerad föråldring av varorna (vilket ofta betyder kvalitetsförsämringar)²⁴, m m. Hela denna process kulminerar i ett mycket starkt tryck på staten, för att den skall minska konjunktur- och avsättningsfluktuationerna – till priset av en permanent inflation. Den kulminerar i *trenden mot statlig profitgaranti*, först vad gäller de växande statliga beställningarna, framför allt de militära, sedan vad gäller de teknologiskt ledande koncernerna och slutligen de totala utgifterna för forskning och utveckling. Denna trend, som har utvidgats från produktionens och forskningens område till lejonparten av varu- och kapitalexporten, hör också till senkapitalismens avgörande kännetecken.²⁵

Förutom trenden mot statlig profitgaranti för storkoncernerna, uppvisar senkapitalismen en andra betecknande reaktion på den genom den accelererade teknologiska förnyelsen och det fasta kapitalets förkortade omslagstid ökade risken, som ligger i de delvis jättelika investeringsplaneringarna: försöket att genomföra en varaktig produkt-, projekt- och marknads-differentiering²⁶, som yttrar sig både i uppkomsten av de enorma konglomeraten och i framväxten av multinationella koncerner.²⁷

I vilken hög grad denna process hänger samman med det fasta kapitalets förkortade omslagstid, framgår av amorteringarnas omfattning och den vikt de har i den totala mängden bruttoinvesteringar, liksom av den värdedynamik som motsvarar detta omfattning.

I och med förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid ökar faran att hamna på efterkälken i konkurrenskampen i geometrisk skala, eftersom konkurrensens tempo ökar med ökningen av

²¹ En undersökning av IFO-München visade, att 75 % av de tillfrågade stora västtyska bolagen på mitten av 60-talet genomförde en investeringsplanering för två till tre år, och att 33 % genomförde en för fyra eller fler år. Kolumnen "investeringar" står först på alla långsiktiga planer (R. Bemerl, F. O. Bonhoeffer och W. Strigel, *Wie plant die Industrie?*, i *Wirtschaftskonjunktur*, årgång 19, nr 1, april 1966, s. 31. Se även: "Av alla dessa orsaker har vi på Merck ansett det nödvändigt, att planera vår tillväxt och verksamhet i ett 5-årigt perspektiv." (Antonie T. Knoppers, *A Management View of Innovation*, i B. W. Denning (red), *Corporate longrange Planning*, s. 172).

²² Jfr Gerhart E. Reuss, op. cit., s. 18 f. – Nikolaus Heckmann, op. cit., s. 103-106.

²³ "Marknadsforskning riktar sig till en marknad som redan existerar; marknadsanalys avgör om det finns en marknad eller inte" (Aaron J. Gellman, op. cit., s. 137).

²⁴ Se bl a kapitel 6 i Vance Packards bok *The Waste Makers*, Pelican Book 1963, som behandlar frågan om det planerade föråldrandet.

²⁵ Se Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 522-530.

²⁶ Vad gäller koncernernas differentieringsstrategi, se bl a Nikolaus Heckmann, op. cit., s. 71-76. – H. I. Ansoff, T. A. Anderson, F. Norton och J. F. Weston, *Planning for Diversification through Merger*, i *Business Strategy*, red. H. Igor Ansoff, Penguin Books, 1969, s. 290 f.

²⁷ Angående detta frågekomplex, se kapitel 10 nedan.

takten för det fasta kapitalets reproduktion, och eftersom målet för denna konkurrens – omfördelning av det i produktionsprocessen skapade totala mervärdet – blir allt viktigare på grund av trycket från de uppkommande tendenserna till helautomatisering. Återföreningen mellan den enkla reproduktionen och det fasta kapitalets ackumulation (tillsammans med det fasta kapitalets förkortade omslagstid) leder till ett *behov av regelbundna och reglerade amorteringar, dvs till en tendens till planerade amorteringar*.²⁸

Om det fasta kapitalet förnyas vart tionde år, belastas företaget eller koncernens årliga produkt med en genomsnittlig amortering på 10 % av maskinvärdet. Om denna reservfond går miste om 10 % av maskinvärdet under ett år i den 10-åriga cykeln på grund av att affärerna går dåligt och koncernen får mindre bruttoinkomster, så kommer den totala reproduktionen av det fasta kapitalet inte i fara därigenom. 10 % av maskinvärdet måste då fördelas på cykelns övriga nio år och den årliga amorteringsbelastningen ökar från 10 till 11,1 %, dvs med bara 1,1 % av maskinvärdet. Men det blir annorlunda, om det fasta kapitalet har en omloppstid på 5 eller rent av bara 4 år. Ett bortfall av reproduktionsreservfonden för maskinparkens förnyelse under bara ett år innebär redan att hela investeringskalkylen rubbas, om inte rent av att man måste avstå från det fasta kapitalets förnyelse under den tänkta cykeln. Nu har nämligen den årliga amorteringsbelastningen ökat från 10 till 20 resp 25 % av maskinvärdet, och reservfondens bortfall nödvändiggör att dessa 20 % inom ramen av en femårig cykel omfördelas på fyra år, dvs den årliga amorteringssumman måste höjas från 20 till 25 % av maskinvärdet eller med 25 % (i stället för med 10 % som vid den tioåriga cykeln). Om det fasta kapitalet har en omslagstid på fyra år, innebär amorteringsfondens bortfall under bara ett år att 25 % av maskinparkens värde måste omfördelas på cykelns övriga tre år, dvs den årliga amorteringsreservfonden måste höjas till 33,3 % av maskinparkens värde eller med 33,3 % (i stället för med 10 % i den tioåriga och 25 % i den femåriga cykeln). Detta torde vara praktiskt omöjligt under normala villkor, dvs utom i en ovanligt stark högkonjunktur.

Härav kommer sig det behov av planerade långsiktiga amorteringar och av långsiktig investeringsplanering, som utmärker senkapitalismen. Men långsiktig investeringsplanering innebär långsiktig planering av bruttoinkomster och kostnader. Enbart långsiktig kostnadsplanering leder emellertid inte till målet. För att de planerade bruttoinkomsterna verkligen också skall realiseras, räcker det inte att planera kostnader och försäljningspriser; också avsättningen måste säkerställas. *Den generaliserade tendensen till ekonomisk programmering i de viktiga imperialistiska staterna motsvarar alltså i senkapitalismens epok det tvång att planera sina investeringar på lång sikt, som koncernerna är underkastade.* Den är inget annat än ett försök att åtminstone delvis överbrygga motsättningen mellan den kapitalistiska produktionsanarki, som hänger samman med den privata äganderätten till produktionsmedel, och det växande behovet av amorterings- och investeringsplanering.²⁹

²⁸ Enligt Ottomar Kratsch (*Die Wirkung der Amortisationen auf die Akkumulation des Kapitals im staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Berlin 1962, s. 149) utgjorde avskrivningarna genomgående mer än två tredjedelar av bruttoanläggningsinvesteringarna i den västtyska industrins aktiebolag under perioden 1948-1949 fram till 1959, med ett maximum på 76 % år 1959. Författaren har rätt, när han i dessa siffror anar dolda profiter, dvs konstaterar att en betydande del av denna reservfond inte används till att ersätta det bestående fasta kapitalet, utan till att utvidga det värdemässigt och materiellt. Men han försvagar sin tes genom att förneka varje acceleration i det fasta kapitalets moraliska förslitning (och därmed också varje förkortning av dess faktiska livslängd) (op. cit., s. 229-231).

²⁹ 61 % av de tillfrågade storföretagen i Västtyskland anser, att statliga uppskattningar av tillväxten på längre sikt är önskvärda som planeringsunderlag. Oberoende av de redan utnyttjade informationerna önskar över hälften av de tillfrågade bolagen, att i första hand näringslivets organisationer skall stå för uppskattningen av den totala ekonomins och bestämda avsättningsmarknaders utveckling samt för bearbetningen av annan information, som är relevant för företagets planering (R. Bemerl, F. O. Bonhoeffer och W. Strigel, *Wie plant die Industrie?*, i *Wirtschaftskonjunktur*, årgång 19, nr 1, april 1966, s. 42, 33).

Planeringen *inom* det kapitalistiska företaget är lika gammal som arbetets formella underordnande under kapitalet, dvs den elementära arbetsdelningen under kapitalets kommando under manufakturperioden, när det kapitalistiska produktions sättet började rota sig. Ju mer komplicerad den egentliga produktionsprocessen blir, ju mer uppdelad i dussintals samtidigt pågående processer – inklusive processerna i cirkulations- och reproduktions sfären – desto mer komplex och exakt blir planeringen. Den första intressanta boken om planering inom företaget skrevs redan efter det första världskriget.³⁰ Så snart det perfektionerade redskapet (maskinellt och begreppsmässigt) var tillgängligt, kunde planeringen inom företaget uppnå en kvalitativt högre nivå i och med inledningen till den tredje teknologiska revolutionen.

Gamle Clausewitz jämförde kriget med handel och såg i det vunna slaget en analogi med den inlösta växeln.³¹ Under senkapitalismen eller åtminstone i den senkapitalistiska terminologin och ideologin återverkar nu militärvetenskapen på ekonomin; man talar om storkoncernernas strategiska planering.³² I monopolkapitalismens tidsålder kan det för koncernerna faktiskt inte längre vara fråga om att sälja det producerade och existerande varusortimentet så snabbt som möjligt och med maximal profit. Under den monopolistiska konkurrensens villkor är kortsiktig profitmaximering överhuvudtaget ett dåraktigt företag.³³ Koncernernas strategi är inriktad mot *långsiktig profitmaximering*, varvid marknadsbehärskning, marknadsandel, kunskap om marknaden, täckning av den framtida efterfrågan och säkerställande av innovationsmöjligheterna, dvs tillväxten, framstår som viktigare än det direkt uppnådda försäljningspriset resp den däri inneslutna vinstmarginalen.³⁴ Tillgången till all meningsfull information är inte på något sätt avgörande för detta. Behovet av strategiska avgöranden – dvs i sista hand tvånget till planering inom företagen – är snarare ett uttryck för den *ovisshet*, som vidlåder alla ekonomiska avgöranden i en marknadsekonomi (varuproduktion). Det som gör planeringen möjlig är inte det faktum, att det i dag är lättare än tidigare att samla ihop maximalt med data om förhållanden utanför företaget, utan kapitalistens *faktiska makt* att förfoga över företagets produktionsmedel och arbetskraft liksom möjligen också över utanför företaget ackumulerade kapital.³⁵

Inom koncernen och företaget sker inte något varuutbyte. Räntabilitetsprinciper bestämmer inte på något sätt, om man skall producera fler eller färre karosser i förhållande till motorer eller bilaxlar.³⁶ Arbetet inom koncernen är direkt socialiserat i den meningen, att koncernens helhetsplan – produktion av bilar per vecka, per månad eller per år – direkt bestämmer de

³⁰ M. Lohmann, *Der Wirtschaftsplan des Betriebes und der Unternehmung*, Berlin 1928.

³¹ General Carl von Clausewitz, *Vom Kriege*, Berlin, s. 47: "Avgörandet genom vapen är för alla stora och små operationer i ett krig, detsamma som den rena betalningen är för handeln med växlar; hur avlägsna dessa relationer än må vara, hur sällan detta avgörande än må förverkligas, helt kan det aldrig saknas."

³² Nikolaus Heckmann, op. cit., s. 42. – Bemerl-Bonhoeffer-Strigel, op. cit., s. 30. – Se även titlar som *Business Strategy* (red. H. Igor Ansoff); Alfred D. Chandler, *Strategy and Structure*.

³³ Ett av de grundläggande felen i John Kenneth Galbraiths *The New Industrial State* (Pelican Book, 1969) är, att han inte tar hänsyn till skillnaden mellan profitmaximering på kort sikt och på lång sikt. Vi kommer tillbaka till detta i kapitel 15.

³⁴ *Management Decision Making*, red. Gordon Yewdall, London 1969, s. 91 f. – Bemerl-Bonhoeffer-Strigel, op. cit., s. 34: "Marknadsförväntningar och lönsamhetshänsyn utövar störst inflytande på företagets mera långsiktiga planering."

³⁵ "En del av den nödvändiga informationen berör processer och faktiska förhållanden inom företaget. I vilken mån de är tillgängliga och den därmed sammanhängande översiktligheten inom företaget kan i stor utsträckning avgöras av företagsledningen själv." (Bemerl-Bonhoeffer-Strigel, op. cit., s. 32). – I vilken mån man förfogar över uppgifterna beror naturligtvis på förfogandemakten över medlen och inte omvänt.

³⁶ Det kan förekomma att man gör upp "räntabilitetsberäkningar" för enstaka avdelningar också inom koncernen och tom inom företaget. Dessa används som mätare på de respektive ledningarnas relativa effektivitet. (Se bl a A. J. Merrett, *Incomes, Taxation, Managerial Effectiveness and Planning*, i B. W. Denning (red), *Corporate Long-Range Planning*, s. 90-91). Det rör sig emellertid om en fiktiv eller stimulerad räntabilitet, då dessa avdelningar inte har några oberoende kapital och investeringarna i dem inte är beroende av denna "räntabilitet", utan av koncernens strategiska helhetsplan.

olika företagens, verkstädernas och löpande bandens produktion. Investeringsverksamheten i de olika företagen, verkstäderna, osv, som hör till samma koncern, bestäms centralt och inte av de olika produktionsplatsernas direktörer. Planeringen inom koncernen är en verklig planering.

Planering är fortfarande verklig planering, även om den slutligen misslyckas med hänsyn till det strategiska målet. Det är inte samma sak, om 5 % av 1 miljon producerade bilar inte kan säljas på grund av att efterfrågan plötsligt sjunker, eller om man framställer 1 miljon karosser och motorer, men 50.000 bilar inte kan monteras på grund av bristande fabrikation av axlar. I det första fallet har omständigheter utanför företaget – om de var möjliga att förutse eller inte, är en annan fråga – påverkat planmålet negativt. I det andra fallet planerades det dåligt. En exakt samordning av alla moment, som den enskilda koncernen har faktisk makt att förfoga över, är objektivt möjlig och handlar bara om bra planering. En exakt koordination av alla moment inom och utom företaget, vilket den långsiktiga profitmaximeringen i sista hand är beroende av, är däremot inte möjlig, eftersom koncernen inte kan ha någon – eller inte någon fullständig – makt att förfoga över momenten utanför företaget. Här framträder tydligt skillnaden mellan planering inom företaget (eller koncernen) och totalsamhällelig programmering.

I ett lands kapitalistiska ekonomi som helhet – eller mera exakt: i den kapitalistiska världsekonomin som helhet – har planeringsmyndigheterna *ingen faktisk förfogandemakt* över de existerande produktionsmedlen, ackumulerade kapitalen och bestående ekonomiska resurserna, eventuellt med undantag för de förstatligade branscherna. Här kan koncernerna eller industrigrenarna inte på något sätt förfoga över dessa tillgångar oberoende av räntabilitetsberäkningar eller -förväntningar. Här härskar i sista hand värdelagen i dess kapitalistiska form – dvs kapitalens behov att åtminstone uppnå genomsnittsprofiten och att försöka uppnå överprofiter utöver detta genomsnitt – över kapitalens, alltså de ekonomiska resursernas, alltså produktionsmedlens rörelser från en bransch till en annan, från en koncern till en annan. Här är det alltså inte en helhetsplan, som slår fast att en teknisk-ekonomisk koefficient kräver att man producerar ett visst antal bilaxlar, eftersom man producerar x karosser. Här bestämmer i stället konkurrensen mellan kapitalen, profitförväntningarna och den faktiska mervärderealiseringen, att man producerar x miljoner ton kol, y miljoner ton av kolekvivalenten olja och sv miljoner ton av kolekvivalenten naturgas, även om det vore nödvändigt att producera z miljoner ton av kolekvivalenterna vid ett givet företags- och privatbehov. Här kan $x + y + w$ bli betydligt lägre eller betydligt högre än behovet z. Ty medan koncernernas produktion av karosser, bilaxlar och motorer styrs från *ett* ställe genom en ägare, så bestäms produktionen av kol, olja och naturgas av olika ägare på grundval av kalkyler i enlighet med deras privata intressen eller särintressen. I motsats till den enskilda koncernen, existerar det här inte någon central förfogandemakt över produktionsmedlen.

Ekonomisk programmering under senkapitalismen – till skillnad från ekonomisk planering inom en enstaka koncern eller i hela samhället efter det kapitalistiska produktionssättets avskaffande – kan alltså inte vara mer än en samordning av ömsesidigt oberoende förutsägelser från koncernernas sida³⁷, förutsägelser som i sista hand beror på produktionens varukaraktär, dvs den privata äganderätten till produktionsmedel och den privata karaktären

³⁷ ”Den grundläggande idén i (den franska) planeringen består i att integrera helheten av dessa ömsesidigt beroende effekter och i att utvidga stålföretagets förhållande gentemot sina leverantörer och avsättningsmarknader till ekonomin som helhet. Instrumentet för denna breda marknadsforskning på nationell nivå är den av François Quesnay konstruerade *Tableau économique*, som återupptogs av Leontief och fulländats av Gusion i Frankrike. Proceduren är att moderniseringskommissionerna genomför en samordning ... En sådan samordning skulle också kunna genomföras indirekt via de dominerande industrigruppernas inflytande. ... Det ligger i det gemensamma intresset, att den privata sektorns förutsägelser och beslut jämföres med varandra inom ramen av en offentlig procedur.” (Pierre Massé, *Le Plan ou l'Anti-Hasard*, Paris 1965, s. 173).

av det i koncernen nedlagda arbetet. Denna programmering lider därför på ett grundläggande plan av två avgörande osäkerhetsmoment.

För det första vilar den på investeringsplaner och -förväntningar, som för det mesta bara är projektioner av *tidigare* utvecklingstendenser, vilka korrigerats med vissa variabler.³⁸ Om marknadsläget förändras, så uppstår en oväntad förskjutning i förhållandet mellan efterfrågan och utbud; om en ny produkt överraskande kommer ut på marknaden och hotar den ”planerade”, dvs väntade efterfrågan på en av koncernen framställd produkt, om en recession uppstår eller konjunkturen blir ”överhettad”, så måste koncernerna ofta ändra sin investeringsverksamhet och antingen sänka den radikalt (dvs skjuta upp den) eller öka den betydligt (dvs accelerera den). Härtill kommer det faktum att koncernerna kan ta fel, dvs de kan ibland värdera marknadsläget, avsättningstendenserna och konjunkturen på ett felaktigt sätt och därför tvingas att anpassa sina planer till den ekonomiska verkligheten, detta desto rigorösare eftersom det sker försenat.

För det andra rör det sig om en samordning av olika kapital, som i detta sammanhang inte har gemensamma, utan *olika intressen*. Visserligen ligger det i alla storkoncerners gemensamma intresse, att känna till de viktigaste leverantörs- och kundkoncernernas investeringsplaner. Detta är den objektiva grunden för det informationsutbyte, på vilket den senkapitalistiska ekonomiska programmeringen vilar. Men koncernerna behöver inte dessa informationer, för att anpassa sig till dem; tvärtom, de behöver dem för att kunna utforma kalkylerna för sin egen, privata profitmaximering så effektivt som möjligt, dvs för att bekämpa konkurrenternas planer så effektivt som möjligt. Själva konkurrensen och privategendomen leder därför till att samordningen mellan de olika investeringsprojekten inte fungerar, just på grund av att det ömsesidiga informationsutbytet har ägt rum, dvs att frestelsen att ta sig förbi konkurrenterna och tvinga dessa till återtåg, just på grundval av deras planer, fortfarande finns kvar. Samordning mellan koncernernas privata planer innebär oundvikligen såväl faktisk samordning som en negation av varje samordning överhuvudtaget.

Den grundläggande ovissheten i den senkapitalistiska ekonomiska programmeringen – i verkligheten en projektion av den framtida totala folkhushållningens utveckling, som utarbetats utifrån en samordning av de enskilda koncernernas investeringsplaner – lägger grunden till dess *prognos*karaktär, till skillnad från den socialistiska planekonomins *mål*karaktär. De som uppställer dessa prognoser förfogar inte över den ekonomiska makten, dvs de har inte makt att förfoga över produktionsmedlen, för att förverkliga prognoserna. I detta sammanhang är det betecknande, att det enda medel som den senkapitalistiska ekonomiska programmeraren kan förutse resp använda för att anpassa den verkliga utvecklingen till de uppställda prognoserna utgörs av förändringar i *statens* intervention i ekonomin, dvs förändringar i statens penning-, kredit-, skatte- och utrikeshandelspolitik eller investeringsverksamhet. Gränserna för denna statliga politik skall vi behandla i ett senare avsnitt.

En av de största svagheter i Andrew Shonfields tolkning av senkapitalismen ligger i att han utsuddar den grundläggande skillnaden mellan kapitalistisk ekonomisk programmering och efterkapitalistisk ekonomisk planering. Shonfield nämner det undantag som utgörs av USA:s jordbruk, där regeringen fastställer odlingsarealer och t o m hur stor kvantitet som skall produceras – med vilken framgång, är en annan fråga. Han tycks inte förstå skillnaden mellan sådana metoder och det lösare ”samförståndet” mellan koncerner, så snart den privata för-

³⁸ Alfred Bönisch (*Theoretische Probleme gesamtwirtschaftlicher Prognosen im modernen Kapitalismus*, i *Probleme der Politischen Ökonomie*, band 9, Berlin 1966) betonar, liksom vi, den principiella skillnaden mellan den socialistiska planeringens och den kapitalistiska ekonomiska programmeringens karaktär. Men han överdriver den senares effektivitet och utvidgningsmöjligheter, dess förmåga att verkligen kunna förverkliga planens mål (s. 226-227). Bönisch förväxlar här målen för monopolens allmänna inriktning, t ex snabbare kapitalkoncentration och -centralisering, med specifika produktionsmål eller ekonomiska aggregat.

fogandemakten över produktionsmedel dominerar. Ett sådant ”samförstånd” begränsas alltid av konkurrensen, dvs av nödvändigheten av enskild profitmaximering. Det är minst sagt förvånande, att Shonfield, som ser en av de viktigaste orsakerna till den långvariga högkonjunkturen efter kriget i den internationella handelns ovanligt stora tillväxt, utesluter den internationella konkurrensen vid bestämningen av senkapitalismens inneboende tendens mot ekonomisk programmering. Han vill alltså inte inse, att integrationen i världsmarknaden och den internationella konkurrensen lägger ytterligare hinder i vägen för den nationella ekonomiska programmeringen.³⁹

Naturligtvis finns det en viss teknisk och ekonomisk växelverkan mellan planeringen av produktions- och ackumulations-verksamheten inom koncernerna och programmeringen av ekonomin som helhet. Behovet av exakt kalkylering och planering inom företaget, som hänger samman med förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid, skapar de tekniska redskapen och det ekonomiska intresset för en exaktare förståelse av ekonomiska data, vilket också kan tillämpas på hela folkhushållningen. Detta leder till en väldig ökning av de tekniska möjligheterna till en effektiv socialistisk planering, jämfört med den planeringsteknik, som stod till mänsklighetens förfogande exempelvis 1918 eller 1929.

Å andra sidan får den totalekonomiska osäkerhetskoefficient, som ligger i den senkapitalistiska ekonomiska programmeringen, konsekvenser för utnyttjandet av mer exakta planeringstekniker inom koncernerna.⁴⁰ Flera års kalkyler och experiment, gigantiska forsknings- och utvecklingsutgifter kan spolieras i ett slag genom en oförutsedd och opåverkbar marknadsutveckling eller genom fientliga koncerners beslut.⁴¹ Detta motsvaras av de felprognoser, som offentliga programmeringsmyndigheter gång på gång gör, och som ibland får betydande konsekvenser, genom att de leder till en förstärkning av de cykliska jämviktsstörningarna i stället för den väntade anticykliska verkningen.⁴² Det motsvaras också av de årliga fluktuationerna i den privata investeringsvolymen, vilka inte alls upphävs genom ekonomiska program och förstärkt statlig intervention. Dessa fluktuationer utgör fortfarande ett avgörande kännetecken för det kapitalistiska produktionssättet och dess cykliska utvecklingsgång. Just i Frankrike, med dess ”föredömliga planhushållning” är fluktuationerna särskilt iögonenfallande:

*Bruttokapitalbildningens årliga tillväxtskvot i Frankrike*⁴³

1954: 12,4%	1959: 5,7%
1955: 9,3%	1960: 16,2%
1956: 21,0%	1961: 2,3%
1957: 5,5%	1962: 11,6%
1958: 7,3%	1963: 3,2%

³⁹ Andrew Shonfield, *Modern Capitalism*, Oxford University Press 1965 (vi citerar efter den häftade utgåvan från 1969), s. 231-2, 255, 299-300.

⁴⁰ Nikolaus Heckmann, op. cit., s. 60.

⁴¹ ”Det otvivelaktiga faktum att det finns få, om några, beprövade metoder tillgängliga för oss, som skulle möjliggöra förutsägelser om långsiktiga behov med tillräcklig precision, för att de skall kunna integreras direkt i beslutsprocessen, är också ett erkännande av detta ämnes svårighetsgrad /marknadens resp avsättningens framtida utveckling!” (K. G. H. Binning, op. cit., s. 170-171).

⁴² ”Det fanns en plan 1962 att den ekonomiska tillväxten skulle bli 4 %, men vad hände? Den ekonomiska tillväxten blev inte 4 %, och detta resulterade i att det fanns för mycket kapitalutrustning i elektricitetsverken, stålframställningen och många andra industrier.” Mr. J. Maddock, i *Corporate Long-Range Planning* (B. W. Denning, red), s. 197. – Angående felprognoser i de svenska ekonomiska programmen, se Holger Heide, *Langfristige Wirtschaftsplanung in Schweden*, Tübingen 1965.

⁴³ *Rapport sur les comptes de la nation de 1963*, citerat av François Sellier, *Investitionspolitik bei technischem Fortschritt*, i *Automation – Risiko und Chance*, band 1, Frankfurt 1965.

Medan den ekonomiska programmeringen alltid är osäker och ofta fungerar mycket grovt, så är senkapitalismens "sociala programmering" noggrant kalkylerad och av största betydelse. Det fasta kapitalets omslagstid tvingar koncernerna till noggrann kostnadskalkylering och planering. Men noggrann kostnadsplanering innebär noggrann planering av lönekostnaderna. Och denna planering kräver, att bestämningen av priset på varan arbetskraft i stor utsträckning lösgörs från fluktuationerna i efterfrågan och utbud på arbetsmarknaden; den innesluter en tendens till långsiktig planering i förväg av dessa lönekostnader.

Det enklaste instrumentet för att uppnå detta är långfristiga och ouppsägbara kollektivavtal, som utesluter varje ovisshet om de följande årens lönekostnader. Men i en normalt fungerande senkapitalistisk och parlamentarisk demokrati, där det finns ett minimum av fritt svängrum för arbetarrörelsen och klasskampen, är denna teknik omöjlig att genomdriva i längden och har i praktiken resulterat i misslyckanden.⁴⁴ Under den "långa vågen med expansiv grundton" var en ökande brist på arbetskraft den allmänna tendensen i ett allt större antal länder, med påföljden att en sådan politik råkade i konflikt med marknadslagarna. Den försökte beröva arbetarna de möjligheter till löneökningar, som lämnades av ett relativt gynnsamt marknads-läge. Detta kunde många arbetare konstatera genom egen erfarenhet (möjligheter till byte av arbetsplats, löneglidning och delvis tydliga ansträngningar från kapitalisternas sida att värva arbetare från varandra). Även en fackföreningsrörelse som bara delvis är öppen för inflytande från basen kunde inte i längden undandra sig konsekvenserna av sina medlemmars empiriska erfarenhet. Omöjligheten av en "frivillig" exakt löneplanering mellan företagare och fackföreningar blev uppenbar och det uppstod en tendens att göra staten till medlare: "statlig inkomstpolitik", "samverkan", m. m. De rent avtalsmässiga, långfristiga överenskommelserna ersattes alltså i allt större utsträckning av fastställda gränser för löneökningarna, som kontrahenterna måste följa.

Men samma lagar och krafter, som gjorde att de långfristiga kollektivavtalen misslyckades, talar också mot den "statliga inkomstpolitiken". Löntagarna upptäckte snart, att en borgerlig stat visserligen var i stånd att planera och kontrollera löner och löneökningar, men att den var ur stånd att lägga band på prisstegringarna och inkomstökningarna för andra samhällsklasser, främst kapitalister och kapitalistiska företag. "Statlig inkomstpolitik" framstår som "polisövervakning av lönerna", dvs som ett försök att på konstlad väg begränsa löneökningarna, och enbart som ett sådant.⁴⁵ Löntagarna värjer sig mot denna speciella form av bedrägeri i lika hög grad som mot den frivilliga inskränkningen från fackföreningarnas sida; genom påtryckningar på fackföreningarna, genom "vilda strejker" eller genom en kombination av båda metoderna, försöker de genomdriva att försäljningen av varan arbetskraft åtminstone anpassas till förhållandena på arbetsmarknaden, när dessa är relativt gynnsamma för försäljaren, och inte bara när de strider mot försäljarens intressen.

Följaktligen kräver den planering av lönekostnader på medellång och lång sikt, som motsvarar storkoncernernas behov i senkapitalismens epok, åtgärder från den borgerliga statens sida, som går långt utöver fackföreningarnas frivilliga begränsning eller den med bistånd av fackföreningsbyråkratin eftersträfvade "statliga inkomstpolitiken". För att garantera någon effektivitet överhuvudtaget, krävs det också en laglig begränsning av lönetaket och av fackföreningarnas autonomi vad gäller lönerna, liksom en laglig begränsning av strejkrätten. Om man samtidigt kan undvika den för storkapitalet ofördelaktiga bristen på arbetskraft, dvs den

⁴⁴ Tendensen till långfristiga löneavtal har brutits igen bl a i USA, Västtyskland och Belgien.

⁴⁵ Pierre Bauchet (*La Planification française*, Paris 1966, s. 320 f) medger, att de franska fackföreningsledningarna begränsade löneökningarna, samtidigt som det officiella prisindexet förfalskades, dvs att regeringen var ur stånd att kontrollera prishöjningarna och att det inte heller var tal om någon kontroll av koncernernas icke-utdelade vinster, och att någon "rättvis fördelning av uppoffringarna" alltså inte ägde rum. Vi tillägger: resultatet blev maj 1968.

faktiska fulla sysselsättningen, och återuppbygga den industriella reservarmén, så kommer det ovannämnda komplexet av åtgärder verkligen att få en viss effekt. Detta var exempelvis fallet i USA efter avskaffandet av Taft-Hartley-lagen fram till mitten av 60-talet.

Om fackföreningsapparaten integration i den borgerliga staten, som inleddes redan i den klassiska imperialismens tidsålder, fortsätter⁴⁶, så förlorar lönearbetarna mer och mer intresset av att finansiellt stödja denna apparat (genom avgifter). Fackföreningarnas massbas upplöses. Men eftersom borgarklassen inte vill bestraffa utan belöna fackföreningsapparaten för denna integration, måste de förlorade avgifterna neutraliseras eller kompenseras. Slutstationen för denna utveckling skulle vara en direkt uppbörd av avgifterna genom företagaren på platsen, dvs obligatoriskt medlemskap i fackföreningarna. Vi skulle då få bevittna de fria fackföreningarnas öppna omvandling till statliga fackföreningar, de fackliga avgifternas omvandling till en skatt och fackföreningsapparaten omvandling till en specifik del av den statliga byråkratin, med uppgift att ”förvalta” varan arbetskraft, liksom andra delar av samma apparat förvaltar byggandet, flygplan eller järnvägar.⁴⁷ Men eftersom lönearbetarna inte skulle finna sig i en sådan utveckling utan skjuta in nya, privata eller ”illegala” förmedlare mellan säljarna och köparna av varan arbetskraft, för att få ut största möjliga pris för säljarna, så skulle ett sådant system med statliga fackföreningar leda till skärpt passiv och aktiv repression, dvs en betydande inskränkning inte bara av strejkrätten, utan också av förenings-, församlings-, demonstrations- och pressfriheten.⁴⁸ Trenden mot att utesluta kampen mellan köparen och säljaren av varan arbetskraft vid bestämningen av priset på denna vara kulminerar till sist i en avgörande inskränkning eller i ett upphävande av de demokratiska friheterna, dvs i den ”starka statens” tvång – såvida inte fackföreningarna lyckas undvika den fortsatta integrationen i den borgerliga statsapparaten och återgå till ett bestämt försvar av lönearbetarnas grundläggande aktuella intressen, under trycket från en allt självständigare medlemsmassa, som återupprättar den fackliga demokratin. Detta skulle naturligtvis inte bara skaka storkoncernernas exakta kostnads-, dvs lönekostnadsplanering, utan också varje försök till en indikativ ekonomisk programmering från de borgerliga regeringarnas sida. Fackföreningarna skulle då allt oftare kollidera inte bara med enskilda koncerner och företagare, utan också med regeringarna och den borgerliga statsapparaten. Ty den växande sammanflätningen av koncernernas intressen med regeringens ekonomiska politik och dess penning-, finans- och handelspolitik är ett av senkapitalismens utmärkande drag.

Denna kollision antar oundvikligen karaktären av en kraftmätning mellan arbetarna å ena sidan och borgarklassen och den borgerliga staten å den andra, där kapitalet återigen måste försöka lamslå eller undertrycka arbetarorganisationernas – nu också de ”officiella” fackföreningarnas – verksamhet, som hotar dess grundläggande intressen. Utvecklingens slutstation utgörs också i detta fall av allt större inskränkningar i strejkrätten, förenings-, församlings-, demonstrations- och pressfriheten, om kapitalet skall kunna vinna kraftmätningen.

Företagarna försöker å sin sida modifiera de för det förändrade styrkeförhållandet mellan köparna och säljarna av varan arbetskraft så viktiga resultaten av den industriella reservarméns begränsade upplösning till sin egen fördel. Metoder som arbetsvärdering, *Measured*

⁴⁶ Leo Trotskij analyserade redan 1940 denna tendens för fackföreningarna under kapitalismen att i allt högre grad integreras i den borgerliga staten (Leon Trotsky, *Trade Unions in the Epoch of Imperialist Decay*, i *Leon Trotsky on the Trade Unions*, New York 1969).

⁴⁷ De s k ”vertikala fackföreningarna” i Spanien är ett klassiskt exempel på en ”fackföreningsapparat” med denna funktion.

⁴⁸ I den lag som skall reglera de ”industriella relationerna”, som den brittiska Heath-regeringen har piskat igenom, upphöjs strejkuppsmaningar från ”obehöriga”, inkl tidningar, till straffbara handlingar.

Time Work, Methods-Time Measurement, m fl⁴⁹, är ämnade att upphäva den kollektiva försäljningen av varan arbetskraft (som utgör fackföreningarnas existensberättigande) genom individualisering av lönerna. De skall alltså åter atomisera lönearbetarna och stimulera deras inbördes konkurrens. Om dessa försök lyckas eller misslyckas är i sin tur huvudsakligen beroende av styrkeförhållandet mellan kapital och arbete.⁵⁰

Förbindelsen mellan trenden mot en förkortning av det fasta kapitalets omslagstid och trenden mot urholkningen av fackföreningarnas autonomi i lönefrågor förtydligar en allmän lag: *det i senkapitalismen inneboende behovet av att utöva en allt starkare systematisk kontroll över samtliga element i produktions-, cirkulations- och reproduktionsprocessen överhuvudtaget*, en systematisk kontroll som inte kan uppnås utan en reglementering av hela det ekonomiska och samhällsliga livet. En av rötterna till denna lag ligger i den ekonomiska maktens väldiga koncentration till ett dussintal storkoncerner och finansgrupper i de enskilda länderna och till sammanlagt några hundra storkoncerner och finansgrupper i den kapitalistiska världen som helhet. Att den koncentrerade ekonomiska makten pressar på i riktning mot en liknande koncentration av den politiska och samhällsliga makten, betraktade Rudolf Hilferding redan före det första världskriget som något karakteristiskt för hela den imperialistiska resp monopolkapitalistiska epoken i sin bok *‘Das Finanzkapital’*: ”Ekonomisk makt betyder samtidigt politisk makt. Med herraväldet över ekonomin följer förfogandet över statens maktmedel. Ju starkare koncentrationen är på det ekonomiska området, desto mer oinskränkt är herraväldet över staten. Den hårda koncentrationen av statens alla maktmedel framstår som statsmaktens högsta utveckling, staten som ett oöverbanneligt instrument för upprätthållandet av det ekonomiska herraväldet. Men samtidigt framstår erövringen av den politiska makten som en förutsättning för den ekonomiska befrielsen.”⁵¹

I den senkapitalistiska fasen ansluter sig ytterligare några drivkrafter till denna allmänna orsak. Med den ovan beskrivna trenden mot exakt kostnadsplanering och indikativ ekonomisk programmering sammanhänger nödvändigheten av en skärpt kontroll inte bara över lönernas storlek eller lönekostnaderna, utan över samtliga element i kapitalets reproduktion: ”programmerad” forskning och förnyelse; organiserat sökande efter råvaror; planerad konstruktion av nya maskiner; styrd och planerad reproduktion av kvalificerad arbetskraft; styrd arbetarkonsumtion; i förväg bestämd andel av nationalinkomsten eller bruttonationalprodukten för den privata konsumtionen, osv. Men hela denna utveckling är inte någonting annat än en objektiv skolning av proletariatet i en klasskamp, som går utöver det enskilda företaget, som rör hela folkhushållningen, dvs en politisk klasskamp. Därför måste man samtidigt sörja för att det jättelika faktamaterial, som de empiriska fackvetenskaperna måste samla ihop för det senkapitalistiska borgardömet och den senkapitalistiska statens speciella syften, antingen inte alls blir tillgängligt för arbetarna, eller att det blir det endast i partiell, ideologiserad och beslöjad form, i en form som döljer de faktiska klass-, herravälde- och utsugningsförhållandena, dvs en alienerad och alienerande form. Den senkapitalistiska statens organiserande, reglementerande och likriktande funktion måste därför utvidgas till hela överbyggnadssfären, särskilt till ideologin och metoder som försvårar det proletära klassmedvetandets utveckling.

Men i vilken mån detta kan lyckas, i vilken mån ansträngningens framgång begränsas av systemets oförmåga att på lång sikt mildra och dölja sina objektiva motsättningar, i vilken

⁴⁹ Se t ex: Leistungslohn-Systeme, Zürich 1970; Bernard Meier, *Salaires, systématique de rendement*, Luzern 1968; Hans Mayrs, Nat Weinbergs och Hans Pornschlegels bidrag i band 2 av *Automation – Risiko und Chance*, Frankfurt 1965.

⁵⁰ Se bl a Tony Cliff, *The Employers' Offensive*, London 1970. – Antonio Lettieri (i *Problemi del Socialismo*, nr 49, Rom) analyserar de förutsättningar som ledde till att arbetsvärderingen avskaffades i det senaste löneavtalet (som slöts 1971) med den statliga italienska ståltrusten Italsider.

⁵¹ Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, s. 476.

mån det objektiva styrkeförhållandet mellan klasserna – som åtminstone delvis är beroende av senkapitalismens objektiva sårbarhet för kriser – i sista hand också måste påverka de subjektiva relationerna mellan klasserna, skall vi undersöka längre fram.⁵²

Den inom koncernens och företags ram genomorganiserade och planerande tendensen i senkapitalismen slår emellertid tillbaka på den borgerliga klassens och ekonomiska förvaltningens själva struktur. Behovet av exakta kalkyler inom företaget och koncernen samt behovet av maximal hushållning med det konstanta kapitalet leder till att det senkapitalistiska monolets organisationsteknik förfinas och blir mer vetenskaplig.⁵³ Den gamla företagshierarkin, som huvudsakligen vilade på kontrollen över arbetskraften och utsugningen av mervärde, ersätts nu med en omfattande teknisk arbetsdelning. På så sätt kan det förefalla som om koncernförvaltningens byråkratisering vore liktydig med en faktisk byråkratisering av kapitalfunktionen, dvs med en fortskridande delegation av makten att förfoga över produktionsmedlen till en växande armé av administratörer, direktörer, ingenjörer, stora och små ”bossar”.⁵⁴ Men verkligheten ser annorlunda ut. Företags- och koncernförvaltningens genomgripande rationalisering och det ökade inslaget av teknik utgör nämligen en dialektisk enhet av två motsatser – å ena sidan den ökande delegationen av makten att besluta i detaljfrågor, å andra sidan den växande *koncentrationen* av makten att besluta på de för kapitalets värdeökning viktiga nivåerna. Organisatoriskt motsvarar detta uppkomsten av koncerner som är uppdelade i flera avdelningar⁵⁵ och nödvändigheten att underordna delegationen av auktoriteten i denna organisationsform under koncernens krav på total lönsamhet.⁵⁶ Den av Marx kortfattat beskrivna och av Engels närmare karakteriserade tendensen till ett tekniskt särskiljande av den ”omedelbara produktionsprocessens” ledning från kapitalackumulationens process, vilken existerat alltsedan aktiebolagens uppkomst, utbreder sig ännu mer i senkapitalismens tidsålder.⁵⁷ Den egentliga produktionstekniken, liksom den vetenskapliga arbetsforskningen, marknadsforskningen, reklamen och distributionsapparatens uppbyggnad, kan göra sig självständiga i stor utsträckning. Men i sista hand bestämmer räntabiliteten, dvs värdeökningen av den totala i koncernen ackumulerade kapitalmängden.⁵⁸ Är värdeökningen otillräcklig, så kan koncernens hela produktions-, forsknings-, reklam- och distributionsprogram kastas över ända i ett slag, utan att de stora aktieägarna, som behärskar förvaltningsrådet, tar hänsyn till ingenjörernas, vetenskapsmännens och marknadsforskarnas ”fackkunskaper”; ja, koncernen kan säljas, stängas tillfälligt eller upplösas slutgiltigt, utan att alla dessa ”managers”, tekniker och ”små beslutsfattare” kan göra något för att hindra det. Enheten mellan delegationen av beslutsmakten i detaljfrågor och koncentrationen av beslutsmakten vad gäller kapitalets värdeökning är alltså en enhet mellan motsatser, där kapitalförhållandet, dvs makten att förfoga över de största kapitalen, alltså privategendomen, i sista hand är

⁵² Se det sista kapitlet i denna bok.

⁵³ F. Pollock, op. cit., s. 282 f. – Gerhart E. Reuss, op. cit., s. 48-51. – William H. Whyte, *The Organization Man*, Penguin Book, 1960, m fl.

⁵⁴ Den sedan 40 år ”salongsfärdiga” teorin om kapitalismens ”byråkratisering”, som sträcker sig från Berle & Means standardverk (*The Modern Corporation and Private Property*, New York 1933) via James Burnhams *The Managerial Revolution* fram till J. K. Galbraiths *The New Industrial State*, behandlas mera ingående i kapitel 15.

⁵⁵ Se bl a Alfred D. Chandler, *Strategy and Structure*, London 1961.

⁵⁶ ”Det grundläggande problemet för modern industriledning är kontrollen (egentligen planeringen) av lönsamheten i stora bolag, eftersom sådana bolag under nuvarande förhållanden är utsatta för utomordentligt starka krafter, vars effekt i sista hand går i riktning mot en upplösning av den centrala kontrollen över lönsamheten som helhet, med resultatet att bolaget blir (eller förblir) ett i stort sett okontrollerat och ineffektivt förbund mellan stridande maktblock och funktionella intressen.” (A. J. Merrett, op. cit., s. 89).

⁵⁷ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 401, 542-554. – Fr. Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*. s. 221-222.

⁵⁸ Vi kan utöka alla tidigare citat, som bestyrker detta, med ytterligare ett: enligt Kruse-Kunz-Uhlmann (op. cit., s. 136) behärskas storföretaget i automationens tidsålder av ”strävan att maximera omsättningen, för att säkra vinstmaximeringen på lång sikt”.

avgörande. Misstaget som begås av dem som företräder tesen om koncernernas ”byråkratisering” eller den ”tekniska strukturens” herravälde, består i att de förväxlar maktutövningens tekniska uttryck med de ekonomiska grundvalarna, dvs med denna maktutövningens verkliga källor. Det diskutabla i ”manager”begreppet framträder redan, när frågan om storkoncernernas finansiella självständighet i en period av snabb tillväxt, dvs hög självfinansieringskvot, förväxlas med den påstådda intressekonflikten mellan den på aktieinnehav vilande storbourgeoisin och koncernförvaltarna. Den i jämförelse med förkrigstiden ökade självfinansieringskvoten är utan tvekan ett faktum; ett faktum är emellertid också sin egen konjunkturella begränsning. Detta har inte något att göra med en intressekonflikten mellan stora aktieägare, som ju är mycket mer intresserade av ett högre aktievärde än av större utdelning. Att stora aktieägare kollektivt fortfarande behärskar den amerikanska ekonomin, kan knappast förnekas⁵⁹ – även om de i regel inte brukar lägga sig i koncernernas dagliga förvaltning. Å andra sidan måste man tänka på att det i en kapitalistisk samhällsordning bara är egendom, dvs kapitalinnehav, som i längden kan garantera inkomst och makt. Därför har ”mangers” själva ett klart intresse av att förvärva aktier, då det bara är på denna väg de kan nå fram till och ta sig igenom dörren till kapitalägarnas härskande klass. För detta syfte lämpade sig exempelvis systemet med optionsköp av aktier väl; så snart detta ifrågasattes skattetekniskt i USA, måste andra redskap fylla samma funktion.⁶⁰ – Vad det fasta kapitalets förkortade omslagstid, maskinparkens snabbare moraliska förslitning och det andliga arbetets ökade betydelse i det kapitalistiska produktionssättet faktiskt innebär för de avgörande kapitalinnehavarna, är en förskjutning av tyngdpunkten i deras egen verksamhet. *Medan denna i den fria konkurrens-kapitalismens tidsålder huvudsakligen låg i den omedelbara produktionssfären och i den klassiska imperialismens tidsålder i ackumulationssfären (finanskapitalets herravälde), så ligger den i senkapitalismens tidsålder i reproduktionssfären.*⁶¹

Både produktions- och ackumulationssfären har i stor utsträckning ”tekniserats” och gjorts självständig. Objektivt vetenskapliga regler garanterar de båda processernas ”friktionsfria” förlopp⁶² (under den ”långa vågen med expansiv grundton” 1940-1965 var finansieringen av investeringar via priset, dvs den av bankerna oavhängiga självfinansieringen, vanligast inom de stora monopolen). *Därför* kan ”beslutsmakten” i dessa sfärer delegeras till fackexperter,

⁵⁹ Prof. G. William Donhoff bekräftar, att 1 % av de vuxna amerikanerna ägde mer än 75 % av alla aktievärden 1960 – vilket är en högre procentsats än 1922 och 1929. En senatskommission uppskattar till och med att 0,2 % av hushållen innehade två tredjedelar av aktierna (*Who rules America?*, Prentice-Hall 1967, s. 45). År 1960 innehade förvaltningsrådets medlemmar i 141 av de 232 största koncernerna tillräckligt många aktier, för att kontrollera koncernen (op. cit., s. 49). – Se även Ferdinand Lundberg, *The Rich and the Super-Rich*, 1968, som bestämt motsätter sig den delvis också av C. Wright Mills hävdade tesen om administratörernas herravälde (s. 442 f).

⁶⁰ Angående detta, se Arch Patton, *Are Stock Options Dead?*, i *Harvard Business Review*, september-oktober 1970: ”Det är bara de högst betalda administratörerna i toppen som fattar de viktigaste besluten i företaget, och optionsköpen av aktier utgjorde den viktigaste motiveringen ur deras synvinkel. Efter skattereformerna 1964 och 1969 måste industrin nu bygga upp hela sitt stimuleringsprogram för de högsta administratörerna kring kortsiktiga profiter.” – Se även prof. Shorey Peterson i *The Quarterly Journal of Economics*, februari 1965, s. 18. Även en så övertygad representant för tesen om ”manager-kapitalismen” som Robin Morris bekräftar, att de högsta administratörerna måste betraktas som medlemmar av ”the corporate rich” (dvs storkapitalet), med vilka de är förbundna inte bara genom ett medvetande om ömsesidig lojalitet, utan fram för allt genom gemensamma profitintressen (*The Economic Theory of Managerial Capitalism*, 1967, s. 51, 53, 54, 47 o s v).

⁶¹ ”En färsk rapport berättade om över fyrtio amerikanska professionella industriledares iakttagelser av industriledningen i nio starkt industrialiserade europeiska länder. De besökte hundratals industriföretag. ... De fann alltför många fall, där de högsta ledarna ... inte insåg att deras viktigaste uppgift är att planera för framtiden” (*OEEC, Problems of Business Management*, Paris 1954. Citerat av L. Landon Goodman, op. cit., s. 188 f).

⁶² ”/De industriella processernas/ sammansatthet leder till kravet på ”management by exception”, att ledningens styrande ingrepp skall begränsas till undantags- och krisfall. Rutinprocesser bör avlöpa på ett självreglerande sätt, så länge de utvecklas normalt och enligt förväntningarna. Bara avvikelser från normen eller från föregivna målsättningar är anledning till ingripande.” (Gerhart E. Reuss, op. cit., s. 48).

eftersom de ju bara skall säkerställa de i förväg bestämda processernas friktionsfria gång.⁶³ Den springande punkten för den monopolistiska och oligopolistiska koncernens framtid och välfärd ligger i *urvalet* av processerna och inte i deras förlopp, *dvs i beslutet om vad nytt som skall produceras var och hur*. Eller mera exakt: *var och hur den utvidgade reproduktionen skall försiggå. Just eftersom* den snabbare teknologiska förnyelsen, de materiella produktionsmedlens snabbare moraliska förslitning och det fasta kapitalets kortare omslagstid leder till *större ovisshet* i reproduktionssfären än vad fallet var i den klassiska imperialismens resp den klassiska monopolkapitalismens epok, så är de beslut som fattas på dessa områden de *i egentlig mening strategiska besluten*, som avgör koncernernas vara eller icke-vara och präglar utvecklingstendenserna inom hela folkhushållningen. Dessa beslut behåller kapitalets egentliga herrar, koncernernas stora aktieägare och finansgrupperna, för egen del.⁶⁴

Omöjligheten av en verklig samordning mellan de olika privata koncernernas ekonomiska planer beror i grund och botten inte på de tekniska framstegens osäkerhet och diskontinuitet (som borgerliga nationalekonomer påstår⁶⁵, utan på det faktum att det som är rationellt handlande ur den enskilda koncernens synvinkel i totalsamhällelig skala kan leda till fullständigt irrationella resultat och periodiskt nästan *måste* göra det. Maximering av avkastningen i folkhushållningen som helhet är inte lika med summan av de enstaka koncernernas profitmaximering. Det är inte kontinuerliga tekniska framsteg, utan diskontinuerliga tekniska framsteg i privata koncerner som förväntar sig enskild profitmaximering – dvs privategendom och varuproduktion – som utgör grunden till den principiellt oövervinneliga instabiliteten och den diskontinuerliga ekonomiska utvecklingen i det kapitalistiska produktionssättet.

Den för senkapitalismen utmärkande motsättningen mellan behovet av planering inom koncernen och oförmågan att gå utöver en ”indikativ” ekonomisk programmering inom ekonomin som helhet är därför inte något annat än ett förstärkt uttryck för den av Marx och Engels upptäckta och i kapitalismen inneboende allmänna motsättningen mellan planmässig organisation av *delar* av den ekonomiska processen (produktionen inom fabriken, avsättningen inom koncernen, osv) och anarkin i den av värdelagen styrda ekonomin som helhet: ”Motsättningen mellan samhällelig produktion och kapitalistisk tillägnelse framstår nu som motsättningen mellan produktionens organisation i den enskilda fabriken och produktionens anarki i samhället som helhet.⁶⁶ *Denna motsättning mellan delarnas rationalitet och helhetens irrationalitet, som drivs till sin spets* i senkapitalismens epok, utgör nyckeln till förståelsen av den senkapitalistiska ideologin, vilket vi snart skall se.⁶⁷

⁶³ Nikolaus Heckmann, op. cit., s. 85-88. – Se även A. J. Merrett, *Incomes, Taxation, Management Effectiveness and Planning*, i B. W. Denning (red), *Corporate Long-Range Planning*, s. 89-90.

⁶⁴ Nikolaus Heckmann (op. cit., s. 63) skiljer mellan de båda första faserna i den långsiktiga företagsplaneringen (fastställandet av företagets mål och av den ”optimala strategin i konkurrensen”) och den 3:e och 4:e fasen (uppställandet av aktionsprogram samt prövning och revidering av planeringen). De båda första hör till den ”högsta ledningens” kompetens, den tredje och fjärde ”klarar företagets högsta ledning inte av på egen hand, även om den be håller den avgörande beslutsrätten för egen räkning.”

⁶⁵ Se vår mer ingående uppgörelse med denna tes i *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 397 f.

⁶⁶ Friedrich Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, i MEW, band 19, Berlin 1962, s. 216.

⁶⁷ Se nedan kapitel 15.

8. Den snabbare teknologiska förnyelsen

Det fasta kapitalets förkortade omslagstid hänger intimt samman med den snabbare teknologiska förnyelsen; den förra är ofta bara ett värdemässigt uttryck för den senare. Snabbare teknologisk förnyelse betingar maskinernas snabbare moraliska förslitning, som i sin tur leder till behovet att snabbare ersätta det använda fasta kapitalet, dvs behovet att förkorta det fasta kapitalets omslagstid.

Den snabbare teknologiska förnyelsen svarar mot vetenskapens systematiska tillämpning på produktionen; även om det har viktiga rötter i det kapitalistiska produktionssättets logik, så får man absolut inte uppfatta det som något som varit historiskt kontinuerligt och regelmässigt förbundet med detta produktionssätt. Tvärtom påpekade Marx uttryckligen i *Grundrisse*, att det bara *gradvis* genomtränger detta produktionssätt och inte ligger bakom maskinernas historiskt uppkomna utveckling: ”Kapitalets tillägnelse av det levande arbetet får också i detta avseende en omedelbar realitet i maskineriet: Maskineriet är å ena sidan en direkt från vetenskapen härstammande analys och användning av mekaniska och kemiska lagar, som sätter maskinen i stånd att utföra det arbete som tidigare utträttades av arbetaren. Men utvecklingen av maskineriet i denna riktning inträder först när storindustrin redan har nått ett högt utvecklingsstadium och när samtliga vetenskaper har tagits till fånga i kapitalets tjänst. Å andra sidan måste det existerande maskineriet redan självt ha skapat stora resurser. *Uppfinningar blir då ett geschäft och användning av vetenskapen på själva den omedelbara produktionen blir en aspekt, som bestämmer och frambringar uppfinningarna*. Det är emellertid inte uppfinningarna som berett den väg längs vilken maskineriet i stor skala har uppstått, och än mindre den väg som det i detalj följer. Denna väg är analysen¹ – genom arbetsdelningen, som redan förvandlar arbetarens arbetsmoment till allt mer mekaniska operationer, på så sätt att mekaniken på en viss punkt kan ersätta arbetet. ... Här framstår alltså det särskilda arbetsättet som direkt överfört från arbetaren till kapitalet i maskinens form, och genom denna överföring minskar värdet av hans egen arbetsförmåga. Det är därför som arbetaren bekämpar maskineriet. Det som var den levande arbetarens aktivitet blir maskineriets aktivitet.”² Denna analys är en genialisk förutsägelse, vars betydelse inte blivit uppenbar förrän i och med den allt snabbare tekniskt-vetenskapliga upptäckts- och uppfinningsverksamheten på 1940-talet. *En situation, där ”samtliga vetenskaper har tagits till fånga i kapitalets tjänst”, där ”uppfinningen blir ... ett geschäft och användning av vetenskapen på själva den omedelbara produktionen blir en aspekt, som bestämmer och frambringar uppfinningarna”, är specifik för den senkapitalistiska fasen.*

Vi måste därvid skilja mellan två problem och undersöka dem var för sig: dels de i det andliga arbetet inneboende utvecklingstendenserna, som kan leda till en snabbare uppfinningsverksamhet, dels de för kapitalets värdeökning specifika betingelserna, som leder till att de snabbare upptäckterna och uppfinningarna utnyttjas snabbare. Kategorierna ”vetenskapligt-teknisk uppfinnings- och upptäcktsverksamhet” och ”teknologisk förnyelse” är alltså inte identiska.³

¹ Se Fr. Pollocks beskrivning av automationen, som utgår från samma metod (op. cit., s. 16).

² K. Marx, *Grundrisse*, s. 591 f; sv. översättning, s. 195. (Vår kursiv.) Enligt C. F. Carter och B. R. Williams sammankopplades innovationen direkt med vetenskapliga kunskaper, dvs en vetenskaplig utbildning för uppfinnare blev oundgänglig, först på slutet av 1800-talet i och med den kemiska och elektriska industrins utveckling (*Investment in Innovation*, London, Oxford University Press, s. 12).

³ Att vi inte betraktar dem som exogena faktorer, utan som en funktion av den ekonomiska utvecklingen som helhet (dvs framför allt kapitalackumuleringen, profitkvotens och mervärdekvotens utveckling), är självklart. Se även Joseph D. Phillips, *Labor's share and wage parity*, i *Review of Economics and Statistics*, maj 1960, s. 188.

Den tekniskt-vetenskapliga uppfinningsverksamhetens allt snabbare takt är beroende av vetenskapshistoriska, arbetshistoriska och samhällshistoriska faktorer, som ömsesidigt påverkar varandra.⁴ Den historiska betydelsen av den andra vetenskapliga revolutionen, som inleddes på början av 1900-talet och som är intimt förbunden med kvantfysiken, Einsteins relativitetsteori, atomforskningen och de revolutionerande framstegen i den nutida matematiken, framträder tydligt här. Datamaskinernas roll för den snabbare vetenskapliga verksamheten, den allt snabbare takt i vilken denna verksamhet når resultat, dess ökande sociala karaktär och dess kapitalistiska organisering spelar en stor roll i denna utveckling.⁵ Denna vetenskapliga revolution skapade en vetenskaplig bas, som ledde till en gradvis omvälvning av samtliga naturvetenskaper, på samma sätt som den av Kopernikus, Galilei och Newton inledda naturvetenskapliga revolutionen skapade grundvalen för hela den klassiska mekaniken och kemin på 1700- och 1800-talet. Och liksom en oavbruten rad teknologiska tillämpningar (från ångmaskinen fram till den elektriska motorn) kom till stånd på den klassiska fysikens grund, så utgjorde den andra vetenskapliga revolutionen grundvalen för en lång rad teknologiska tillämpningar alltsedan 1920- och 1930-talet, vilka utmynnar i den frigjorda kärnenergin, cybernetiken och automationen. Man skulle rent av kunna påstå, att det går en direkt orsakskedja från Einsteins relativitetsteori och atomforskningen till kärnenergens tekniska användning och automationen.

De objektiva betingelserna för den snabbare uppfinningsverksamheten hänger intimt samman med det andra världskriget och den därpå följande upprustningen. Eftersom perioden 1914-1939 var en fas av långsammare ekonomisk tillväxt – en ”lång våg med stagnerande grundton” – pågick den långsammare teknologiska förnyelsen i epoken mellan de båda världskrigen *samtidigt* med den snabbare upptäckts- och uppfinningsverksamheten, som möjliggjorts av den andra vetenskapliga revolutionen.⁶ På så sätt uppstod en reserv av outnyttjade tekniska uppfinningar, av potentiell teknologisk förnyelse. Upprustningen sög upp en avsevärd del av dessa uppfinningar eller skapade förutsättningarna för dem (atombomben är det mest iögonfallande exemplet, men absolut inte det enda viktiga.⁷ Radar, elektroniska apparater i miniatyrformat, utveckling av nya elektroniska komponenter och den första tillämpningen av matematik på ekonomiska organisationsproblem – *operations research* – initierades också på krigs- resp rustningsekonomin område.) Även den så kallade synergistiska koncernplane-

⁴ Det av ett författarkollektiv för filosofi på Karl Marx-universitetet i Leipzig publicerade verket *Die Wissenschaft von der Wissenschaft* (Berlin 1968) lämnar en intressant analys av vetenskapens sociala grundvalar, liksom av vetenskapens ”strategiska” funktion i samhällsutvecklingen (s. 70 f). – Angående den inre logiken i vetenskapens historia, se Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago Press 1964. Denne författare tar emellertid alltför lite hänsyn till växelverkan mellan denna inre logik och arbetets och samhällets utveckling. Angående frågan om vetenskapshistoriens beroende av samhälleliga faktorer, se J. D. Bernal, *The Social Function of Science*, London 1939, och S. Lilley, *Social Aspects of the History of Science*, i *Archives Internationales d’Histoire des Sciences*, nr 2, s. 376 f.

⁵ John Diebold, *Man and the Computer*, New York 1970. Thomas S. Kuhn, op. cit., s. 72-74, 106-108; *Die Wissenschaft von der Wissenschaft*, s. 9-10.

⁶ ”Sedan den fotoelektriska cellen uppfunnits i början på 30-talet, var en grövre form av automatisering möjlig. Innan 1940 uppnådde man en hög grad av automatisk kontroll i elektricitetsverk, oljeraffinaderier och vissa kemiska processer, och det är troligt att en automatisering inom den metallbearbetande industrin var tekniskt möjlig, även om detta naturligtvis skulle ha varit ekonomiskt vansinne. Under kriget och de närmast följande åren ökade den för automatiseringen relevanta kunskapen enormt genom snabba framsteg på elektricitetens område. Huruvida enbart detta skulle ha räckt till för dess tillämpning i industrin är bara spekulationer. Hur det än må förhålla sig med det ..., jämfört med kapitalutrustningen blev arbetet betydligt dyrare, och detta uppmuntrade automatiseringen och dess utveckling.” (W. E. G. Salter, op. cit., s. 25).

⁷ Den första helautomatiska fabriken inom den bearbetande industrin var den mot slutet av andra världskriget iordningställda granatfabriken i Rockford, *Rockford Ordnance Plant* (L. Landon Goodman, op. cit., s. 104-105).

ringsmodellen kan jämföras med resp härledas ur militära program.⁸ På krigs- och rustnings-ekonomins område gjordes också de första försöken till systematisk och målmedveten *organisering* av den vetenskapliga forskningen i syfte att påskynda den teknologiska förnyelsen.⁹ Antalet industriella forskningslaboratorier i USA, som inte var fler än 100 vid första världskrigets början, ökade till 220 omkring 1920 och stannade kvar på denna nivå också efter kriget: ”tron på organiserad forskning förstärktes av framgångarna under kriget”.¹⁰ Under och efter det andra världskriget expanderade de av koncernerna behärskade laboratorierna (5.400 år 1960). Det totala antalet vetenskapsmän som sysslade med forskning fyrdubblades; från 87.000 1941 till 387.000 1961.¹¹

Omfattningen av denna forskningsverksamhet måste – inom den kapitalistiska varuproduktionens ram – oundvikligen åtföljas av en specialisering och ett självständiggörande. Forskning och utveckling blev först en självständig gren av den på arbetsdelning uppbyggda storkoncernen, men konstituerade sig sedan också som ett självständigt företag: det bildades privata forskningslaboratorier, som sålde upptäckter och uppfinningar till högstbjudande.¹² Därmed hade Marx’ prognos bekräftats: uppfinningen hade blivit ett systematiskt organiserat *geschäft*, ett kapitalistiskt *geschäft*.

Liksom alla andra *geschäft* har också ”forskningens *geschäft*” bara ett mål under kapitalismen: att ge företaget maximal vinst. Forsknings- och utvecklingsverksamhetens våldsamma expansion sedan det andra världskriget är i och för sig ett bevis nå att den är ”lönsam”, ur kapitalistisk synvinkel.¹³ Wassily Leontief konstaterade: ”Vad gäller de allmänna produktionsvillkoren, så skiljer sig den organiserade forskningen inte från andra former av industri. Man bygger ett laboratorium, installerar den nödvändiga utrustningen, anställer kvalificerad personal och väntar på resultaten. Dessa kan, liksom varje annan produkt, användas direkt av samma företag som gjorde dem eller säljas till andra – för ett visst pris; eller bådadera, vilket ofta händer.”¹⁴ Och Leonard Silk har uppgett, att mer och mer kapital strömmar till forsknings- och utvecklingssfären, eftersom det där ”får en fabulöst hög genomsnittlig avkastning på de spenderade dollarna”.¹⁵ Detta ligger helt och hållet i senkapitalismens logik, såsom en fas i den kapitalistiska utvecklingen, där teknologiska räntor blivit till överprofitens huvudkälla.

Men ännu betydelsefullare än den ”rena” forskningsverksamheten är den egentliga industriella innovationen, utvecklingen av nya produkter och produktionsmetoder. Ju snabbare den teknologiska förnyelsen blir, ju kortare det fasta kapitalets omslagstid blir, i desto högre grad blir också iordningställandet av produktionsmetoderna och bygget av de nya produktionsplatserna separata företag genom arbetsdelningen. Leverans av fullständigt utrustade fabriker samt tillverkningsmetoder, tekniskt ”know-how”, patenter och licenser liksom specialister uppkommer som en ny form av kapitalinvestering resp kapitalexport. Inom kemibranschen har detta redan blivit den dominerande formen för det fasta kapitalets

⁸ Frank G. Gilmore och Richard G. Brandenburg, *Anatomy of Corporate Planning*, i *Harvard Business Review*, november-december 1962.

⁹ Angående första världskrigets roll i detta avseende, se bl a Edwin Mansfield, *The Economics of Technological Change*, London 1969, s. 45.

¹⁰ Leonard S. Silk, *The Research Revolution*, New York 1960, s. 54; Edwin Mansfield, op. cit., s. 45.

¹¹ Edwin Mansfield, op. cit., s. 54.

¹² Silk (op. cit., s. 54-55) skiljer mellan systematiskt organiserade forskare (organized investigators) och systematiskt organiserade vetenskapsmän (organized scientists).

¹³ Vi talar här om de *privata* utgifterna för forskning och utveckling, inte om de statliga, som i viss mån kan befrias från lönsamhetstvånget.

¹⁴ Wassily Leontief, inledning till Leonard S. Silk, op. cit., s. III-IV.

¹⁵ Leonard S. Silk, op. cit., s. 3.

förnyelse. Reproduktionen är organisatoriskt helt skild från produktionen; det överläts åt andra företag att förverkliga den tekniskt.¹⁶

Kapital som är placerat direkt i produktionssfären leder till kontinuerlig varuproduktion och oavbruten värdeökning. Kapital som är placerat i forsknings- och utvecklingssfären, som ligger före och efter den egentliga produktionssfären¹⁷, ökar i värde bara i den utsträckning det där utförda arbetet är produktivt, dvs resulterar i produktion av nya varor. Outnyttjade nya uppfinningar och upptäckter är ur det kapitalistiska företags synvinkel *faux frais* i produktionen, omkostnader som bör reduceras till ett minimum. Men eftersom nya upptäckter och uppfinningars användbarhet aldrig kan fastställas i förväg i en marknadsekonomi, är lönsamhetsrisken högre än genomsnittet för de i forskningsssfären placerade kapitalen. Detta är en av de viktigaste orsakerna till storkoncernernas dominans inom denna sfär.¹⁸ Omfattningen och tillväxten av utgifterna för forskning och utveckling kan åskådliggöras med följande exempel: kostnaderna för utvecklingen av nylon var 1 miljon dollar och för orlon 5 miljoner dollar. Utvecklingen av penicillin krävde flera miljoner dollar och utvecklingen av den katalytiska olje”cracking”-metoden 11 miljoner dollar. Den brittiska Pilkington-koncernen investerade 20 miljoner dollar i uppfinningen och utvecklingen av ”float-glas” – patentet. Televisionen kallas ett ”femtio miljoner dollar företag” av amerikanska experter, på grund av de innan kommersialiseringen spenderade forsknings- och utvecklingsutgifterna. Inom flyget har utgifterna stigit ofantligt: bara fram till 1965 hade XB-70-projektet kostat 1,5 miljarder dollar och *Concorde* 2 miljarder dollar.¹⁹ Den viktigaste stimulansen för sådana kapitalplaceringar förblir emellertid liksom tidigare de över genomsnittet liggande överprofiter, som koncernerna kan erhålla i händelse av ett ”genombrott”.²⁰

I forskningsssfären placerat produktivt kapital består, i likhet med alla andra produktiva kapital, av fast och variabelt kapital. Det fasta kapitalet består av byggnaderna och laboratorietrustningen, det variabla av den i laboratorierna sysselsatta personalens löner och arvoden. Det faktum att arbetet i många fall först senare – eller aldrig – inkorporeras i specifika varors värde, ändrar ingenting på naturen såsom produktivt arbete av det *totala arbete*, som utförs på forsknings- och utvecklingsområdet, i den mening att detta totala arbete är oundgängligt för produktionen av nya bruksvärden (och därför även bytesvärden) – precis som det faktum, att arbetare måste använda en del av sin årliga arbetstid till att sätta igång sina maskiner, leta efter och rengöra sina redskap, utföra nödvändiga reparationer, osv, inte

¹⁶ C. Freeman, *Chemical Process Plant: Innovation and World Market*, i *National Institute Economic Review*, nr 45, augusti 1968, s. 29-30.

¹⁷ Det rör sig här om sådana forsknings- och utvecklingsbranscher, som är oundgängliga för produktframställning och -konsumtion, inte om sådana, som i stil med forskningen på reklamens område, m m, hör till de s k försäljningskostnaderna och svarar mot den kapitalistiska ekonomins specifikt samhälleliga betingelser.

¹⁸ Paolo Sylos Labini, *Oligopolo e Progresso Tecnico*, Torino 1967, s. 226 f. – John Jewkes, David Sawers och Richard Stillerman, *The Sources of Invention*, 2:a upplagan, London 1969, s. 128, 152. År 1961 gjorde ungefär 11.000 amerikanska företag investeringar för forskning och utveckling. Men 86 % av utgifterna föll på endast 391 företag, och fyra jättekoncerner stod ensamma för mer än 22 % av de totala utgifterna för forskning och utveckling. (Richard R. Nelson, Merton J. Peck & Edward D. Kalachek, *Technology, Economic Growth and Public Policy*, The Brookings Institution, 1967, s. 48.)

¹⁹ Jewkes-Sawers-Stillerman, op. cit., s. 155; James R. Bright (red). *Technological Planning on the Corporate Level*, Boston 1962, s. 61 f.

²⁰ ”Riskerna är nu så stora att snabb och effektiv utveckling bara kan väntas, där den får näring av monopolprofiter” (Jewkes-Sawers-Stillerman, op. cit., s. 152). Forsknings- och utvecklingsutgifternas koncentration till vissa industrigrenar ”avspeglar företagens (och deras stöttepelares, t ex försvarsministeriets) uppfattningar om omfånget av de utgifter för forskning och utveckling, som kan bli räntabla i olika branscher.” (Nelson-Peck-Kalachek, op. cit., s. 73, vår kursiv). ”Variationer i förhållandet mellan utgifterna för forskning och utveckling och omsättningens storlek i olika företag kan förklaras genom forsknings- och utvecklingsutgifternas varierande räntabilitet” (op. cit., s. 74).

ändrar något på denna arbetstids produktiva natur.²¹ Utan dessa åtgärder skulle produktionsprocessen ifrågasättas i lika hög grad som om man inte framställde modellerna, proverna, formlerna, teckningarna, preparaten osv i laboratoriet och på kontoret. Marx som upprepade gånger betonat, att industrikapitalets natur bl a ligger däri, att det utan kostnad kan tillägna sig fördelarna med arbetsdelningen och vetenskapens produktiva tillämpning²², slog otvetydigt fast den produktiva karaktären av forskarnas och ingenjörernas arbete. I det redan citerade avsnittet ur *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses* räknar han uttryckligen teknologerna till de produktiva arbetarna. Och i *Theorien über den Mehrwert* heter det: ”Till de produktiva arbetarna hör naturligtvis alla, som samarbetar för varans produktion på det ena eller andra sättet, från den egentlige handarbetaren till direktören, ingenjören (till skillnad från kapitalisten)”.²³

Den osäkra expansionsmöjligheten för de i forskningsfären placerade kapitalen innebär en stimulans för forskningsplanering, i synnerhet i en epok av snabbare teknologisk förnyelse. Liksom på alla andra sektorer som har med varuförsäljning att göra, innehåller denna planering – den här gången också inom själva koncernens område – ett slumpartat element, ett element av godtycke och ovetenskaplig extrapolering av aktuella tendenser.²⁴ Behovet av planering är emellertid omisskännligt just på detta område.

Jewkes, Sawers och Stillerman har försökt vederlägga tesen om den genom systematiskt organiserat forsknings- och utvecklingsarbete snabbare teknologiska förnyelsen. Det enda de lyckats påvisa på ett övertygande sätt är det faktum, att uppfinningarna också på 1800-talet var närmare förknippade med vetenskapliga kunskaper och framsteg än man vanligtvis tror, och att den individuella uppfinningsverksamheten ännu i dag är ansvarig för ett flertal ofta revolutionerande upptäckter.²⁵ Men deras material kan varken vederlägga det faktum att en allt större del av de uppfinningar som kan påvisas bl a genom patent härrör från industriella företagslaboratorier²⁶, eller att det måste uppstå en tendens till snabbare ökning av vetenskapliga kunskaper och innovationer, på grund av den vetenskapligt skolade personalens snabbare tillväxt – även om det inte finns ett direkt proportionellt samband.²⁷ Författarna, som tillmäter den ”uppfinnande individen” en överdriven betydelse, har fastare mark under fötterna, när de pekar på de nackdelar för uppfinningsarbetet, som uppkommer ur den av monopolen kontrollerade forskningens pragmatiska målinriktning, liksom ur detta arbetes underordnande under koncernens profitsträvan. Det stämmer att kunskaper och originalitet inte kan produceras på samma sätt och framför allt inte med samma automatik som prinskorvar²⁸; men detta är inte något argument mot lagarbete inom forskningen, utan bara mot ett lagarbete som

²¹ K. Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 174 f.

²² K. Marx, *Grundrisse*, s. 586.

²³ K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, band 1, s. 258.

²⁴ Fascinerande analyser och exempel angående detta finns bl a hos Gordon Wills, David Ashton och Bernard Taylor (red), *Technological Forecasting and Corporate Strategy*, Bradford University Press, 1969. Ett färskt exempel lämnas av den brittiska koncernen Rio-Tinto-Zinc, som är känd just för en ovanligt effektiv förvaltning, vars jättelika nya smältverk för bly och zink i Avonmouth, vilket utgavs för att vara det modernaste i världen, visade sig vara en komplett felplanering. Få grund av en oväntad förgiftning av omgivningen med blygaser, måste det inställa driften i flera månader och byggas om. Många exempel på möjöndsmutsningen kan hänföras till teknologisk felplanering.

²⁵ Jewkes-Sawers-Stillerman, op. cit., s. 40-60 passim, 73.

²⁶ År 1900 var 80 % av alla registrerade patent i USA i privat ägo; denna procentsats sjönk till 40 % för patent som registrerades 1957 (Mansfield, op. cit., s. 91).

²⁷ Robert A. Charpie, *Technological Innovation and the International Economy*, i Maurice Goldsmith (red), *Technological Innovation and the Economy*, s. 1, talar om en 7-procentig kumulativ årlig tillväxtkvot för den vetenskapliga verksamheten. Han betonar också ökningen av antalet vetenskapliga publikationer, som har en mycket högre tillväxtkvot än jordens befolkning eller industrialiseringen. – Se även Diebold, op. cit., s. 33-34.

²⁸ Jewkes-Sawers-Stillerman, op. cit., s. 179.

är underordnat profitsträvan. En för senkapitalismen typisk motsättning är också att de stora monopolen (oligopolen) aldrig är fullständigt skyddade mot konkurrens, och att det alltså ligger i deras intresse att föra ut en ny produkt på marknaden tidigare, bättre och i större kvantiteter än konkurrenten. I denna mening är de förvisso intresserade av en utvidgning av den av dem själva kontrollerade forsknings- och uppfinningsverksamheten. Samtidigt måste de emellertid vid varje dyrbart forskningsprojekt beräkna risken inte bara för att det kanske inte resulterar i en användbar produkt, utan också risken för att en *samtidig* innovation av en konkurrerande firma gör det omöjligt för dem att realisera de förväntade överprofiterna, så att det kan dröja länge tills det i forsknings- och utvecklingskostnaderna investerade kapitalet förräntas ur den ”normala” profiten²⁹; en annan produkt med ett säkert men tidsbegränsat monopol skulle ha varit mer lönande. Detta ligger bakom storkoncernernas komplicerade innovationsstrategi, som visserligen tvingar dem att differentiera forskningen, men samtidigt att göra ett strängt urval på grund av kapitalets värdeökning. I denna mening har Jewkes-Sawers-Stillerman utan tvekan rätt i att monopolen utan tvekan också hämmar utvecklingen, även om detta måste förstås på ett relativt och inte absolut sätt.³⁰

Med tanke på de enormt ökade utgifterna för industriell forskning och utveckling – i USA ökade de från 100 miljoner dollar år 1928 till 5 miljarder 1953-1954, 12 miljarder 1959, 14 miljarder 1965 och 20,7 miljarder 1970³¹ – är det oundvikligt att mängden förnyelser ökar, även om det är mycket troligt att avkastningen på dessa utgifter, som var mycket hög på 50-talet och början av 60-talet, gradvis kommer att minska. Innebär detta att den snabbare teknologiska förnyelsen blivit permanent också inom den civila industrin – särskilt i avdelning I – genom den permanenta upprustningen? Absolut inte. Kapitalexpansionens betingelser är fortfarande avgörande för senkapitalismens dynamik. De kan inte kringgås genom utvecklingen på vetenskapens och teknikens område. Snabbare teknologisk innovation innebär i sista hand snabbare tillväxt för den genomsnittliga arbetsproduktiviteten. Men snabbare tillväxt för arbetsproduktiviteten kan förenas med relativt hög tillväxtskvot för nationalprodukten eller med en relativt hög sysselsättningsnivå, endast om marknaden expanderar kraftigt. I tidigare kapitel har vi visat var denna marknadsexpansion har sitt ursprung i senkapitalismens tidsålder: i den tredje teknologiska revolutionen, i övergången från den på enkla elektriska motorer uppbyggda produktionstekniken till en som vilar på elektronik, automation och kärnenergi.

Har denna förändring väl skett och har det utbildats en ny bransch i avdelning I för framställning av automatiska maskiner och maskinkomplex, så börjar avdelning I:s tillväxtskvot att sjunka, eftersom det ju inte längre sker någon grundläggande förnyelse av produktionen i avdelning I, utan bara en kvantitativ expansion av redan existerande produktionstekniker. Då kommer vi in i en ”lång våg med stagnerande grundton”. Å andra sidan gynnades den massiva tillströmningen av överskottskapital till produktionen genom de mycket specifika betingelser, som möjliggjorde en plötslig ökning av mervärdekvoten efter andra världskriget.

²⁹ Jewkes-Sawers-Stillerman, op. cit., s. 128, 152. Se även I. Maddock i B. W. Denning (red), *Corporate Long-Range Planning*, s. 197.

³⁰ Nelson-Peck-Kalachek konstaterar också, att den av storkoncernernas profitintressen betingade inriktningen av forsknings- och utvecklingsutgifterna mot kortsiktigt lönsamma projekt och bort från grundforskningen (som inte lär stå för mer än cirka 4 % av de totala privata utgifterna för forskning och utveckling) vanställer och hämmar den teknologiska framstegsprocessen (op. cit., s. 85, 87).

³¹ Silk, op. cit., s. 158; Jewkes-Sawers-Stillerman, op. cit., s. 197; Levinson, op. cit., s. 44. Att dessa utgifter var rent privata före det andra världskriget, medan de nu finansieras av statliga myndigheter till ungefär 60 %, ändrar ingenting på det faktum, att de ökat våldsamt i omfattning. Om orsakerna till forskningsutgifternas växande socialisering, se Elmar Altvater, i Altvater-Huisken, *Materialien zur politischen Ökonomie des Ausbildungssektors*, Erlangen 1971, s. 356-7.

Sedan den ”långa vågen med expansiv grundton” sjunkit tillbaka, börjar emellertid kapitalets ökande organiska sammansättning att försämra betingelserna för kapitalets värdeökning. Fortsätter denna process, så måste den nödvändigtvis leda till minskade investeringar. Förnyelseverksamhetens tillväxt bromsas alltså från båda hållen – värdeökningsproblemet och realiseringsproblemet. Därigenom kommer klyftan mellan uppfinningen och förnyelsen åter att vidgas i senkapitalismens andra fas. Därför är det inte möjligt att vidhålla den av J. D. Bernal³² formulerade och av Leipzig-universitetets författarkollektiv och många andra DDR-skribenter upprepade tesen, att vetenskapen skulle ha blivit till en ”omedelbar produktivkraft” i vår tidsålder. Vetenskaplig verksamhet blir till en produktivkraft, endast om den direkt införlivas med den materiella produktionen³³; i det kapitalistiska produktionssättet betyder detta: om den ingår i den varuproducerande verksamheten. Om detta inte inträffar (bl a på grund av värdeökningsrisker eller -svårigheter), så förblir den en *potentiell* produktivkraft, inte en *reell*.³⁴

Den språngartat växande forsknings- och utvecklingsverksamheten har förorsakat en avsevärd efterfrågan på högkvalificerad andlig arbetskraft. Därav ”universitetsexplosionen”; den åtföljs i sin tur av ett våldsamt ökat utbud av kandidater till andligt högkvalificerad arbetskraft (lärlingar), som kan förklaras av den högre levnadsstandarden och försöken till individuell social promotion.³⁵ Redan mot slutet av 50-talet var 33,2% av ungdomarna mellan 20 och 24 år i USA, 16,2% på Nya Zeeland, 13,1% i Australien och Nederländerna samt 10% i Argentina inskrivna på universitet; sedan dess har procentsatserna ökat ännu mer. Över tre fjärdedelar av 15-19-åringarna i USA, Australien, Nya Zeeland, Japan, Storbritannien, Holland och Belgien fullföljde på början av 60-talet någon form av studier efter den obligatoriska skolan.³⁶ Det tydligaste resultatet av den samhällseliga omskiktning, som ”universitetsexplosionen” innebär, är det faktum att det åtminstone i USA, men antagligen också i flera andra länder, redan finns fler akademiskt utbildade arbetare, om inte rent av fler studenter än bönder.

Det viktigaste kännetecknet för det andliga arbetets expansion – som framkallats av den vetenskapliga kunskapens kumulativa tillväxt, av den kumulativt växande forsknings- och utvecklingsverksamheten, dvs i sista hand av den snabbare teknologiska förnyelsen – är den omfattande återföreningen av intellektuell och produktiv verksamhet, det andliga arbetets inträngande i produktionssfären. Eftersom detta svarar mot den senkapitalistiska teknologins

³² J. D. Bernal, *Die Wissenschaft in der Geschichte*, Berlin 1967, s. 487 f; *Die Wissenschaft von der Wissenschaft*, s. 42, 102-105, 262-3 o s v. Ett av de största felen i den av Radovan Richta publicerade viktiga studien från den tjeckoslovakiska vetenskapsakademien (Richta-Report, Frankfurt/Main 1971) är att den betraktar vetenskapen som en ”residualfaktor” i de ekonomiska framstegen, dvs förutsätter existensen av en produktivkraft som inte förkroppsligas i maskiner och verktyg. Den mänskliga arbetskraftens kunskaper och erfarenhet – inte bara dess tekniska, utan också dess andliga kvalifikationer i ordets allmänna innebörd – är utan tvekan integrerade beståndsdelar av denna produktivkraft. De kan emellertid bara fungera produktivt, om de *producerar* bruksvärden i ett efterkapitalistiskt samhälle, eller bruksvärden och bytesvärden i ett kapitalistiskt samhälle. Utan en sådan produktion är de bara en potentiell produktivkraft, inte en reell.

³³ ”Därvid måste man naturligtvis ta hänsyn till att en vetenskap inte blir till produktionsvara, genom att den åsätter sig denna beteckning, utan uteslutande genom sitt verkningssätt i den samhällseliga produktionen”, skriver emellertid författarna till *Die Wissenschaft von der Wissenschaft* själva (op. cit., s. 42).

³⁴ Marx’ formulering om vetandet som blivit till omedelbar produktivkraft finns i ett avsnitt i *Grundrisse*, vars tema är ”motsättningen mellan den borgerliga produktionens grundval (värdemått) och dess egen utveckling. Maskiner o s v” (*Grundrisse*, s. 592). Och citatet är också omöjligt att missförstå: ”Utvecklingen av det fasta kapitalet visar i vilken hög grad det allmänna, samhällseliga vetandet, kunskapen, har blivit omedelbar produktivkraft och den samhällseliga livsprocessen därmed själv kommit under den allmänna intelligensens kontroll och omformats i överensstämmelse därmed” (s. 594; sv. översättning, s. 198-9).

³⁵ Se härom Hedwig Ortmann, *Arbeiterfamilie und sozialer Aufstieg*, München 1971.

³⁶ F. H. Harbison och C. A. Myers, *Education, Manpower and Economic Growth*, citerat i M. Blaug (red), *Economics of Education*, band 2, Penguin Books 1969, s. 41.

direkta behov, måste utbildningen av andliga arbetare underordnas dessa behov. På så sätt uppstår den klassiskt-humanistiska högskolans kris, inte bara av *formella* orsaker (alltför stort antal studenter, efterbliven materiell infrastruktur, förändring av studenternas sociala ursprung, vilket kräver en kraftig utvidgning av den sociala servicen, m m) och inte bara av *totalsamhälleliga* orsaker (försök att undvika arbetslöshet bland intelligentsian; försök att hejda studentrevolten, att öka ideologiseringen av vetenskapen i syfte att öka manipuleringen av massorna, m m), utan också och framför allt av *direkt ekonomiska* orsaker, som är specifika för det andliga arbetets natur under senkapitalismen: behovet att anpassa högskolans struktur, urvalet av studenter och studiernas innehåll till de krav, som ställs av den snabbare teknologiska förnyelsen under kapitalistiska villkor.³⁷ Den senkapitalistiska högskolans huvuduppgift är inte längre att producera "bildade", dvs omdömesgilla kapitalinnehavare (som svarade mot den fria konkurrenskapitalismens behov), utan att producera andligt högkvalificerade lönearbetare.

Ur detta nya samhälleliga fenomen, det andliga arbetets massiva ökning, uppstår på så sätt en ny samhällelig motsättning. Under ett system av interioriserade varurelationer, där den enskilde får behålla illusionen om det "fria valet", kan de andliga arbetarna inte inlemmas i "forsknings- och utvecklings"-sfären genom direkt tvång. Därför måste ungdomen styras in på naturvetenskap och teknik med hjälp av den härskande ideologin. (Man kan tänka på den funktion som massmedia har fyllt och fortfarande fyller i detta avseende, från serietidningar via barnböcker och TV till science fiction-litteratur.) Naturligtvis motsvarar detta också objektiva *behov* för samhället som helhet och inte bara storkoncernernas kortsiktiga konkurrens- och lönsamhetsintressen. Vetenskapens och teknikens kumulativa utveckling, som har skapat en väldig potential för mänsklighetens befrielse från det tunga, mekaniska manuella arbetets tusenåriga förbannelse, ett arbete som stör eller omintetgör individens fria utveckling, kan få fantasin hos dagens ungdom att flamma upp så lätt, just eftersom denna redan känner den befriande funktionen.

Å andra sidan måste det allmänna behovet av högre kvalifikation, andligt arbete och högskoleutbildning oundvikligen kollidera med bourgeoisins och den borgerliga statens försök att via teknokratiska högskolereformer underordna produktionen av andlig utbildning under kapitalets värdeökningsbehov. Vad senkapitalismen behöver är inte ett stort antal högkvalificerade andliga arbetare; den behöver ett inom vissa gränser stigande antal andliga producenter med specifika kvalifikationer, som skall fylla specifika uppgifter i produktions- eller cirkulationsprocessen.³⁸ Ju längre vetenskapens kumulativa tillväxt framskrider, ju snabbare forsknings- och utvecklingsverksamheten blir, desto mer tränger den för det kapitalistiska produktionssättet typiska fortlöpande arbetsdelningen, rationaliseringen, specialiseringen, dvs arbetets fragmentering, som underordnas privata, dvs partikulära lönsamhetsintressen, in på såväl det andliga arbetets som den vetenskapliga undervisningens område. En ny gren utvecklas inom den ekonomiska vetenskapen: bildningsekonomin, som anställer undersökningar om den "materiella avkastningen" på utgifter för undervisning.³⁹ Man talar nu om "produktiva in, esteringar" på undervisningsområdet och börjar beräkna deras "lönsamhet".⁴⁰ Det är så att säga självklart, att det därvid inte är tal om någon totalsamhällelig "lönsamhet" med avseende

³⁷ E. Altvater, s. 59-62, 358-63, i Altvater-Huisken, op. cit. Se även Nelson-Peck-Kalacheck, som har visat på sammanhanget mellan uppfostran, utbildning och ekonomisk verksamhet (op. cit., s. 10). Janossy behandlar denna problematik utförligt i sitt redan omnämnda verk.

³⁸ E. Altvater, i Altvater-Huisken, op. cit., s. 367-9.

³⁹ Därvid tar man oftast de andligt kvalificerade yrkenas högre inkomster för givna, dvs man extrapolerar helt enkelt de givna inkomstskillnaderna på lång sikt. Dennisons ideologiserande analys av bl a "human capital" kritiseras ingående av Altvater-Huisken, op. cit., s. 275 f, 298-300.

⁴⁰ Se ex vis den karakteristiska titeln på en artikel av M. Blaug: *The rate of return on investment in education in Great Britain*, M. Blaug (red), *Economics of Education*, band 1, Penguin Books, 1968, s. 215 f.

på behovstillfredsställelse, dvs produktion av bruksvärden, lika lite som på någon annan sektor av en politisk ekonomi, som vilar på varu- och värdeproduktion. Det rör sig om ”lönsamhetsberäkningar” inom ramen för det bestående, på de industriella storkoncernernas profitmaximering baserade sen-kapitalistiska samhället.⁴¹ Och det är lika uppenbart, att dessa ”lönsamhetsberäkningar” inte är av platonisk natur, inte vill frambringa ”ren” kunskap, utan att de utgör den teknokratiska högskolereformens finansiella och politiska infrastruktur och skall garantera den senkapitalistiska högskolans ”lönsamhet”.

Tillämpad, specialiserad, arbetsdelad, fragmenterad vetenskap, som är underkastad monopolens profitmaximering: detta är senkapitalismens paroller på högskolans resp högskolereformens område. Så besannas det i kapitlets inledning citerade Marx-ordet: om vetenskapens tillämpning på den omedelbara produktionen blir det som bestämmer den och sätter den i rörelse, då blir forskningen till ett geschäft och samtliga vetenskaper blir trälar under kapitalet. Men ur totalsamhällelig synvinkel, ur lönearbetarnas och det stora människoflertalets synvinkel, är det vetenskapens och teknikens befriande potens, som ger varje ”stort språng framåt” på detta område dess objektivt progressiva betydelse. En ny samhällelig motsättning uppstår nu mellan vetenskapens kumulativa tillväxt, dess maximala användning och utbredning i enlighet med det totalsamhälleliga behovet och det ökande individuella behovet av en andlig utbildning, som är anpassad till dagens vetenskap och teknik⁴², å ena sidan, och senkapitalismens inneboende tendens att göra denna vetenskap till en slav under sina profitaaffärer och profitberäkningar å andra sidan. Denna motsättning är i grund och botten en särskild form av en allmän och för det kapitalistiska produktionssättet karakteristisk motsättning: motsättningen mellan den växande samhälleliga rikedomens å ena sidan och arbetets växande alienation, dvs utarmning, å andra sidan, så länge denna samhälleliga rikedom vilar på privat tillägnelse. Under senkapitalismen får denna motsättning en ny dimension: i ju högre grad den på högskolan erhållna kvalifikationen innebär en kvalifikation för en specifik arbetsprocess, i desto högre grad proletariseras det andliga arbetet, blir det till en vara; i desto högre grad blir varan ”andlig arbetskraft” tvungen att sälja sig på en ”arbetsmarknad för andlig och vetenskaplig kvalifikation”⁴³, i desto högre grad pressas denna varas pris ned till sina reproduktionskostnader, dvs till sitt värde, kring vilket det varierar i enlighet med förhållandet mellan efterfrågan och utbud. Och ju längre denna proletarisering⁴⁴ går, desto längre drivs arbetsdelningen på det vetenskapliga området med överspecialisering och ”fackidioti” som oundvikliga följder, i desto större utsträckning blir studenten slav under en specialundervisning, som underkastas kapitalets värdeökningsbetingelser. Och ju mer uppsplittrad den andliga utbildningen och den andliga arbetsprocessen blir, i desto högre grad generaliseras den alienerade och alienerande högskoleundervisningen till en produktion av

⁴¹ Den räkning som verkligen intresserar kapitalet gäller naturligtvis den extra värdeprodukt, som företagaren kan tillägna sig genom att förfoga över högre kvalificerad arbetskraft, samtidigt som han själv inte alls eller endast delvis (bara indirekt via de betalade skatterna) behöver betala kostnaderna för produktionen av denna kvalifikation.

⁴² Se härom bl a Franz Janossy, op. s. 219-221. Se även följande snillrika definition av Karl-Heinz Roth: ”Vetenskap, teknik och bildning är alltså själv frambringade historiska allmänna betingelser för den samhälleliga produktionsprocessen. De är faktorer, som via den ständiga förändringen av den omedelbara produktionsprocessens bruksvärden, skapar de subjektiva och objektiva betingelserna, dvs levande arbete, arbetsmaterial och arbetsredskap, det kommunistiska samhällets materiella grundval.” (Roth-Kanzow, op. cit., s. 96).

⁴³ Se de s k ”talangscouterernas” verksamhet, som går ut på att värva de utexaminerade högskoleeleverna eller försöka vinna dem för en viss koncern genom klara lönelöften.

⁴⁴ Heinz Jung (*Zur Diskussion um den Inhalt des Begriffs "Arbeiterklasse" und zu Strukturveränderungen in der westdeutschen Arbeiterklasse*, i *Das Argument*, nr 61, december 1970, s. 693 f) konstaterar bl a helt riktigt: ”Enligt vår åsikt måste denna historiska tendens till proletarisering av en stor del av intelligentsian och dess sammansmältande med arbetarklassen betonas. Denna tendens påskyndas i och med dessa skiktas språngartade tillväxt framför allt i samband med den vetenskaplig-tekniska revolutionen.”

alienerat och alienerande andligt arbete, som är reellt underordnat kapitalet. *Detta är den sociala och ekonomiska basen för de under senkapitalismen allt vanligare studentrevolterna* och samtidigt beviset på deras objektivt antikapitalistiska kraft.

Eftersom de senkapitalistiska monopolens försök att kontrollera alla moment i produktions- och reproduktionsprocessen – om via staten eller genom ”privata initiativ” är likgiltigt – spelar en viss roll, så tenderar staten och monopolen att ”fatta” det andliga arbetets underordnande under kapitalet också på ett ”organisatoriskt” sätt. De strävar efter att ”gripa tag” i det, dvs att ”programmera” antalet högskolor, fackutbildningens innehåll och studenternas fördelning på de olika facken. Därvid ser åtskilliga planerare till att planera in samma ”omskolningstvång”, dvs samma periodiska avkvalificering för det kvalificerade andliga arbetet som i modellen med en högskola bestående av utbytbara element. Att alla dessa program vilar på en permanent intagnings spärr, utan vilken ett verkligt urval av studenter i enlighet med kapitalexpansionens behov vore omöjligt, säger sig självt.⁴⁵ Att dessa prognoser inte kan ”gripa tag i” den verkliga utvecklingen, lika lite som de kapitalistiska ekonomiska programmen kan göra exakta prognoser om den ekonomiska utvecklingen, är också självklart. Men det är naturligtvis viktigt att slå fast, att denna ”planering” förstärker studiernas och det andliga arbetets alienation. Det ökande behovet av högkvalificerat andligt arbete reduceras inte på något sätt under senkapitalismen till ett ökat behov av andligt arbete i produktionsprocessen. Det kvalificerade andliga arbetets utveckling har snarare en dubbel karaktär, som motsvarar senkapitalismens allmänna utvecklingstendenser: å ena sidan den av den snabbare teknologiska förnyelsen betingade förkortade omslagstiden för det fasta kapitalet, å andra sidan det ur denna förkortade omslagstid resulterande behovet av systematisk kontroll över alla moment i den samhälleliga produktions- och reproduktionsprocessen. Det kvalificerade andliga arbetets inlemmande i produktionsprocessen svarar mot senkapitalismens första kännetecken, dess inlemmande i samtliga områden av överbyggnaden och produktivkrafternas förvaltning (inkl företagsförvaltningen och arbetskraftens ”förvaltning”) mot det andra.⁴⁶

Det finns emellertid betydande skillnader i samhällelig position mellan det kvalificerade andliga arbete som inlemmats i produktionsprocessen och det som inkorporerats i förvaltnings- och överbyggnadssfären. Dessa kan inte reduceras till frågan, om den enskildes eller gruppens materiella existens baseras på mervärdeframställning eller inkomster av mervärdets omfördelning, även om denna faktor utan tvekan spelar en viss roll för bestämningen av varje specifik grupp kvalificerade andliga arbetares samhälleliga intressen. Vi anser snarare att det avgörande momentet tycks vara, hur den för varje särskild grupp specifika platsen i produktions-, förvaltnings- eller överbyggnadssfären återverkar på det specifika gruppmedvetandets framväxt.

Alla grupper som har som yrke att syssla med kontrollen av den effektiva utpressningen av mervärde ur varan arbetskraft eller det effektiva bevarandet av det konstanta kapitalets värde genom arbetskraften, måste på grund av denna ställning i samhället i stor utsträckning identifiera sin funktion med företagarens och borgarväldets klassintressen. Ja, man skulle till och med kunna säga, att utan en sådan långtgående identifikation, skulle de överhuvudtaget inte vara förmögna att avyttra den för deras funktion specifika kvalifikationen i företagen och samhället. Tidsstudiemän som sympatiserar och solidariserar sig med arbetarna är dåliga, dvs okvalificerade tidsstudiemän i ett kapitalistiskt produktionssätt, och de skulle snart stå utan

⁴⁵ I detta sammanhang borde man också betona den senkapitalistiska ekonomiska utvecklingens ökade ojämnheter, och de olika kapitalfraktionernas olikartade kvalifikationsbehov som svarar mot denna ojämnheter (se härom Roth-Kanzow, op. cit., s. 164 f).

⁴⁶ Angående de talrika senkapitalistiska försöken att göra överbyggnadssfären vetenskaplig, framför allt politiken och förvaltningen, se Karl-Theodor Schuch, *Wissenschaft und Politik in der spätkapitalistischen Klassengesellschaft*, i *Das Argument*, nr 65, augusti 1971.

arbete, dvs bli tvungna att ändra antingen inställning eller yrke. Fångvaktare, som hjälper politiska fångar att fly, har små chanser att göra karriär och kommer att förlora sin arbetsplats. Detsamma gäller, med vissa förbehåll och på längre sikt, för företagsläkare, företags-sociologer, företagspsykologer, förvaltare av stora massmedia, befäl för den borgerliga polisen och högre tjänstemän inom statsapparaten. Kvalificerade andliga arbetare som befinner sig i den omedelbara produktions- eller reproduktionsprocessen – eller sådana, vars samhällseliga funktion i och för sig inte nödvändigtvis kolliderar med lönearbetarnas klassintresse, t ex sjukvårdsläkare eller socialarbetare – har däremot mycket större möjligheter inte bara att vägra identifiera sig med kapitalets klassintressen, utan också att identifiera sig med lönearbetarnas klassintressen. Förvaltnings-, ackumulations- och överbyggnadssfärernas växande teknisering, specialisering och rationalisering, ja arbetsdelningen på själva kapitalförvaltningens område får alltså som resultat, att båda grupperna av kvalificerade andliga arbetare kan utvecklas i lika hög grad. Detta är den materiella grundvalen för de teknokratiska högskolereformatörernas hopp om en splittring och partiell återintegrering av de rebelliska studenterna, och de kan utan tvekan delvis lyckas med detta. En av huvudorsakerna till studentrevolten är motståndet mot överspecialiserade och därför vetenskapligt otillräckliga studier. Kunskapen om de total-samhälleliga sammanhangen är emellertid förbunden med övervinnandet av fackidiotin. Lyckas de ta steget till en sådan kunskap under högskolestudierna, så kan företagsläkare, företagssociologer, tjänstemän på massmedia, ja t o m domare fylla en systemstörande och systemrubbande funktion, som avslöjar det kapitalistiska produktionssättets verklighet. De kan t ex vägra att begränsa sitt intygsskrivande i den utsträckning som företagarna önskar av räntabilitetsskäl och uteslutande tänka på att skydda den individuella lönearbetarens hälsa.

Så länge denna ”revolutionära yrkespraktik” förblir begränsad till ett fåtal företagsläkare, kommer de att förlora sina arbeten på längre sikt. Men ökar antalet medicinare, som lösgjort sig från kapitalets grepp, så skulle styrkeförhållandet på denna arbetsmarknad kunna förändras så att sådana avskedanden inte längre skulle bli möjliga. Det viktigaste subjektiva villkoret härför skulle vara, att den på högskolan utvecklade samhällsrevolutionära inställningen inte upplöses igen genom en gradvis integration i det borgerliga samhället. Detta förutsätter framför allt en sak: deltagande i en revolutionär organisation, som vilar på enheten mellan revolutionär teori och revolutionär praktik. Revolutionär *yrkespraktik*, dvs *partiell praktik*, kan bara förbli verkligt *revolutionär* i längden, om den ingår i en totalsamhällelig revolutionär praktik.

Det är intressant att utvidga denna analys till ett specifikt skikt av de kvalificerade andliga arbetarna, nämligen de som är verksamma inom utbildningssektorn. Det faktum att detta skikt – även om det höjer den individuella och samhällseliga arbetsförmågan, dvs lämnar ett produktivt bidrag till framväxten av en specifik vara (den kvalificerade arbetskraften) – i allmänhet inte kan räknas till de produktiva arbetarna⁴⁷, hindrar inte att det objektivt sett utgör en del av lönearbetarnas klass⁴⁸, och att det också subjektivt kan känna sig som medlem av denna klass och handla därefter. Om en sådan subjektiv inställning befästs genom ökande facklig organisering och verksamhet, genom deltagande i hela arbetarklassens organisering och kamp, så kan den ”revolutionära yrkespraktiken” också här lämna ett bidrag till försvagningen av den kapitalistiska utsugningen och förtrycket. I stället för den statsbevarande får vi

⁴⁷ Roth-Kanzow, op. cit., s. 70 f.

⁴⁸ Jfr Karl Marx: ”Varje produktiv arbetare är lönearbetare, men därför är inte varje lönearbetare produktiv arbetare.” ”Samma arbete ... kan utföras av samma arbetare för en industrikapitalist eller för en omedelbar konsument, etc. I båda fallen är han lönearbetare eller daglönare, men i det ena är han produktiv arbetare, i det andra improduktiv arbetare, eftersom han producerar kapital i det ena, men inte i det andra.” (*Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, s. 130, 138-140).

då en samhällskritisk uppfostran. I stället för lydiga undersåtar, vädisciplinerade lönearbetare⁴⁹ och på de individuella prestationernas princip inriktade ungdomar, utbildas då självständigt tänkande ungdomar, förmögna till solidariskt handlande. Att en sådan praktik måste leda till svåra konflikter med den härskande klassen och – utom i revolutionära perioder – knappast kan integreras i det senkapitalistiska samhällets normala gång, förefaller självklart.

Motsättningen mellan vetenskapligt kvalificerat arbete som sådant å ena sidan och vetenskapligt kvalificerat arbete som är underordnat kapitalets intresse å andra sidan har alltså potentiellt en mer allmän karaktär, än det kan se ut som vid första ögonkastet. Under senkapitalismen besitter vetenskapen en dubbel potentiell produktivkraft; den förstärker den materiella möjligheten att befria människorna från förslavningen under klassutsugningen, varuproduktionen och den samhälleliga arbetsdelningen; den besitter en ideell möjlighet, att på ett avgörande sätt göra det lättare för arbetarna att befria sig från manipulationen i överbyggnadssfären, medvetandets alienation. Vetenskapen såsom en källa till materiell rikedom och vetenskapen såsom en källa till revolutionärt medvetande är desto svårare att särskilja, eftersom samtliga vetenskaper blir till trälar under kapitalet i den senkapitalistiska tidsåldern, och ett ökande antal vetenskapsmän revolterar mot detta.⁵⁰ Denna revolt kan vara av teknokratiskt begränsad karaktär, som hos Galbraith i väst eller Eugen Löbl i öst, vilka framställer vetenskapsmännen som den materiella rikedomens skapare och därför som de naturliga förvaltarna (dvs objektiva behärskarna) av ekonomin och staten.⁵¹ Men den kan också få en teoretisk karaktär, så snart den sammansmälter med proletariats, dvs helt enkelt arbetets, befrielse.

Senkapitalismen såsom en epok av snabbare teknologisk förnyelse och det kvalificerade andliga arbetets massiva utbredning, som möjliggör denna förnyelse, är alltså en epok, där det kapitalistiska produktionssättets grundläggande motsättning drivs till sin spets. Arbetets samhälleliga karaktär ökar alltmer, genom att hela det ackumulerade resultatet av samhällets, av hela mänsklighetens vetenskapligt-tekniska utveckling blir en direkt förutsättning för varje särskild produktionsprocess, i varje särskild produktionsgren. Den privata tillägnelsen, på vilken denna samhälleliga produktion fortfarande vilar, leder till motsättningen, att mänsklighetens väldiga tekniskt-vetenskapliga ”kapital” underordnas det faktiska kapitalets värdeökningsbetingelser, dvs att det med avsikt undanhåller miljontals människor eller bara blir tillgängligt för dem i fragmentarisk form. Först när produktivkrafterna har lösgjort sig från sitt hölje av privat tillägnelse, dvs från kapitalförhållandena, kan vetenskapens slumrande revolutionära potens – såväl i materiellt som i andligt och moraliskt avseende – utnyttjas till fullo för arbetets och människornas frigörelse.

Åtföljs inlemmandet av högkvalificerat andligt arbete i produktionsprocessen av en ökande ”avkvalificering” av det manuella arbetet, så att det andliga lönearbetets integration i proletariats stöter på motsättningen mellan manuellt och andligt arbete? Att besvara denna fråga empiriskt är svårt, eftersom flera motsägelsefulla processer pågår jämsides i den

⁴⁹ Roth-Kanzow, op. cit., s. 70 f.

⁵⁰ Ytterligare en aspekt av denna motsättning skall vi behandla i den här bokens sista kapitel: nämligen motsättningen mellan tendensen till ökat individuellt ansvar i *arbetsprocessen* och behovet att ytterligare underordna det andliga arbetet under kapitalet i den värdeskapande processen.

⁵¹ Eugen Löbl, *Geistige Arbeit, die wahre Quelle des Reichums*, Wien, 1968. – Det är särskilt tragiskt att den utan tvekan teoretiskt mycket begåvade Löbl åtminstone delvis, på grund av sina negativa personliga upplevelser av stalinismen som han inte kunde bearbeta teoretiskt, leddes till att revidera Marx' arbetsvärdeteori, så att det inte är objektiva samhälleliga betingelser, utan dels tekniskt-organisatoriska och dels subjektiva faktorer, som behärskar varuutbytet. Detta leder honom till slutsatsen, att ”i den mån det manuella arbetet viker för maskinarbetet, blir mängden förbrukat fysiskt arbete anonym. Varken köparen eller producenten kan veta hur mycket fysiskt arbete framställningen av den ena eller andra produkten kräver. Därför (!) kan mängden förbrukat fysiskt arbete inte vara kriteriet, som bestämmer bytesvärdet.” (Op. cit., s. 152).

kapitalistiska ekonomin, som karakteriseras av de olika näringsgrenarnas ojämna utveckling, och eftersom yrkesstatistiken bara är en sammanfattning av dessa samtidigt processer. En systematisering av denna uppenbarar, att ökande industrialisering ökar det absoluta antalet löntagare, medan ökande automatisering minskar det; att ökande mekanisering och halvautomatisering ökar antalet kvalificerade arbetare på bekostnad av de okvalificerade arbetarna och fackarbetarna⁵², medan helautomatisering också sänker antalet kvalificerade arbetare och leder till uppkomsten av nya högkvalificerade och mångsidiga fackarbetare.⁵³ Särskilt de industrigrenar som befinner sig i fortskridande automatisering, t ex den kemiska industrin, uppvisar redan nu en ökning av fackarbetarnas andel av det totala antalet sysselsatta arbetare, som motsäger genomsnittstrenden.⁵⁴ Även uppdelningen i arbetare och tjänstemän förlorar sin mening i de helautomatiserade företagen; den svarar i allt högre grad mot rent formella avtals- och statusvillkor och inte mot verkligt olika positioner i produktionsprocessen.⁵⁵

Den innehållsrikaste långsiktiga prognosen om detta tema, kommer från James R. Bright, som undersökte sjutton på var- andra följande mekaniseringsnivåer och på de sista nivåerna (helautomatisering med lönearbetare, som bara fullgör kontrollfunktioner) konstaterade en tendentiell minskning av kunskapen (och mindre ansvar), men på en högre nivå än i den halv- eller icke-automatiserade industrin.⁵⁶ Hans empiriska studie bekräftar det teoretiska antagandet, att en relativ och inte absolut ”avkvalificering” uppstår i den senkapitalistiska, i värdeökningstvävet fångna automatiseringens kölvatten (dvs att den nödvändiga kvalificeringen sjunker allt djupare *under* det tekniskt och vetenskapligt *möjliga*, även om den genomsnittligt ligger *över* den tidigare under kapitalismen uppnådda nivå).⁵⁷

Den teoretiska analysen av produktionen och reproduktionen av kvalificerad arbetskraft hör till de svåraste och mest omstridda punkterna i Marx’ teori.⁵⁷ Vi delar Roth-Kanzows åsikt, vilka betraktar *kostnaderna* för utbildningen som en avtappning från den samhälleliga revenyn och inte som utlägg av samhälleligt kapital.⁵⁸ Den reveny som spenderas på utbildningens område höjer visserligen den samhälleliga arbetsförmågan och skapar bestämda arbetsbetingelser⁵⁹, men den är inte omedelbart värdebildande. Det framgår av det faktum, att kapitalet bara undantagsvis och på några få områden söker sig till utbildningssektorn. Men detta är inte på något sätt en teoretisk lag, som Roth-Kanzow tycks tro⁶⁰, för Marx betonar uttryckligen, att kapital kan placeras i framställningen av dessa ”allmänna gemensamma

⁵² För denna tendens finns det en mängd empiriska belägg. I den västtyska industrin som helhet ökade procentsatsen kvalificerade arbetare från 25 till 32 % mellan november 1951 och oktober 1966, medan procentsatsen fackarbetare resp okvalificerade arbetare sjönk från 58 till 57 % resp från 17 till 11 % (Heinz Jung, op. cit., s. 690). Valentin Siebrecht ger siffror för perioden 1951-1957: de kvalificerade specialarbetarna ökade från 29 till 32,4 %; fackarbetarna minskade från 47,6 till 44,8 % och de okvalificerade arbetarna från 24,4 till 22,8 % (*Automation – Risiko und Chance*, band 1, s. 383).

⁵³ Pierre Naville, i Naville-Friedmann, op. cit., s. 381 f.

⁵⁴ Mellan november 1951 och oktober 1966 ökade andelen fackarbetare (L G 1) med goda yrkeskunskaper av den i den västtyska kemiska industrin sysselsatta arbetskraften från 35 till 38 %, medan andelen okvalificerade arbetare sjönk från 18 till 6 % (Heinz Jung, op. cit., s. 690).

⁵⁵ Detta leder bl a till att arbetare i allt större utsträckning kräver och även på facklig väg tillkämpar sig ställning som tjänstemän (bl a en månads uppsägningstid och månadslön).

⁵⁶ James R. Bright, *Lohnfindung an modernen Arbeitsplätzen in den USA*, i *Automation und technischer Fortschritt in Deutschland und den USA*, Frankfurt 1963, s. 159-168.

⁵⁷ En sammanfattning av tidigare diskussioner om förhållandet mellan kvalificerat och okvalificerat arbete resp sättet på vilket det förra kan reduceras till det senare, finns hos Roman Rosdolsky (op. cit., band II, s. 597-614).

⁵⁸ Roth-Kanzow, op. cit., s. 71-76.

⁵⁹ Jfr Karl Marx, *Grundrisse*, s. 432: ”Alla allmänna, gemensamma produktionsbetingelser ... bestrids därför genom en del av landets reveny – statskassan, och arbetarna framstår inte som produktiva arbetare, även om de gör kapitalets produktivkraft större.”

⁶⁰ Roth-Kanzow, op. cit., s. 66-67.

produktionsbetingelser.”⁶¹ Roth-Kanzows påstående att utbildningskostnaderna inte ”omedelbart” ingår i bestämningen av värdet av varan ”kvalificerad arbetskraft”⁶² står däremot i klar motsättning till Marx’ tes. Altvater har här rätt i sin polemik, även om han inte gör en klar åtskillnad mellan värdet av varan ”kvalificerad arbetskraft” och ”förskotteringen av produktionskostnaderna för denna kvalifikation”. Roths rädsla för att återfalla i Smiths motsägelse (varuvärdets bestämning genom arbetslönen, och arbetslönens bestämning genom varuvärdet) blir meningslös, så snart man inte läser in mer än vad där verkligen står i Marx’ formulering ”... i vars produktions- och reproduktionskostnader dessa tjänster *ingår*”.⁶³ Marx talar naturligtvis inte om någon *bestämning* av värdet av varan ”kvalificerad arbetskraft” genom kvalificeringskostnaderna. Detta värde bestäms av de totala reproduktionskostnaderna; dit hör de fysiologiska och moraliskt-historiska elementen i denna arbetskrafts reproduktion, liksom också reproduktionskostnaderna för kvalificeringen.⁶⁴

Just eftersom kostnaderna för utbildningen bestrids av staten – via en omfördelning av revenyn – och eftersom utbildningssektorn inte är ett investeringsfält för mervärdeproducerande kapital, så uppstår en motsättning mellan de objektiva kraven på en kvantitativ ökad utveckling av denna sektor, vilka härrör ur den snabbare teknologiska förnyelsen, och de ”många kapitalens” motstånd mot att bära de härtill nödvändiga kostnaderna genom en ökning av den icke-ackumulerade delen av mervärdet (skatter). Socialisering av utbildningskostnaderna innebär följaktligen, att kapitalet i så stor utsträckning som möjligt försöker vältra över kostnaderna för denna utbildning på löntagarna, dvs belasta arbetarna genom avtappning från revenyn i form av skatter. Denna motsättning reproduceras också inom själva kapitalistklassen, där framför allt de delar av borgardömet som är intresserade av utsugningen av billig arbetskraft (hantverkare, småföretagare, efterblivna industrigrenar, osv) motsätter sig en kraftig stegring av utbildningskostnaderna, medan storkoncernerna och de utvecklade industrigrenarna är beredda att täcka en del av utbildningskostnaderna genom utbildning inom företaget.⁶⁵

Janossys slutsats, att den av kapitalismen otillräckligt utvecklade högre kvalificeringen av arbetskraften är det avgörande hindret för en på lång sikt högre tillväxtkvot för ekonomin⁶⁶, innehåller ett dubbelt fel. För *det första* finns det ingen anledning, att dra slutsatsen att en anpassning av yrkesstrukturen till den senkapitalistiska ekonomins teknologiska behov är *omöjlig*, även om det inte kan förnekas att anpassningen sker på ett *försenat* sätt. Till sist kommer det senkapitalistiska monopolkapitalets värdeökningssintressen att slå igenom också på utbildningssektorn; den enda kraft, som kan förhindra detta på längre sikt, är arbetar-

⁶¹ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 431: ”Kapitalets högsta utveckling är, när den samhälleliga produktionsprocessens betingelser inte skapas genom avtappning från den samhälleliga revenyn ..., utan ur kapitalet såsom kapital.” Jfr också *Theorien über den Mehrwert*, band 1, s. 425-6, där Marx talar om lärare i privatskolor som produktiva arbetare, om de berikar de kapitalister, som äger dessa skolor. I samma band heter det däremot på s. 272-3: ”Köpet av sådana tjänster som skapar, bevarar eller förändrar arbetskraften, kort sagt ger den en speciell förmåga eller också bara bevarar den, alltså t ex skollärares tjänst i den mån han är ’industriellt nödvändig’ eller nyttig ..., är alltså tjänster som ger en ’säljbar vara’ osv i utbyte, nämligen själva arbetskraften, i vars produktions- och reproduktionskostnader dessa tjänster ingår. ... Läkarens och skollärares arbete skapar inte omedelbart den fond ... ur vilken det betalas, även om deras arbete ingår i produktionskostnaden för den fond, som skapar alla värden överhuvudtaget, nämligen i arbetskraftens produktionskostnader.”

⁶² Roth-Kanzow, op. cit., s. 70-75.

⁶³ Altvater-Huisken, op. cit., s. 256 f, 294 f.

⁶⁴ Rosdolsky, op. cit., s. 612-614. Se även Karl Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 542: ”Två andra faktorer ingår också i bestämningen av arbetskraftens värde. Å ena sidan dess utvecklingskostnader, som förändras med produktionssättet, å andra sidan dess varierande natur, om den är manlig eller kvinnlig, mogen eller omogen.”

⁶⁵ Angående den kapitalistiska industrins förhållande till yrkesskolorna och lärlingssystemet, se bl a Elmar Altvater, Freerk Huisken, op. cit., s. 153 f; Roth-Kanzow, op. cit., s. 162 f, 173 f, m fl.

⁶⁶ Franz Janossy, *Das Ende der Wirtschaftswunder*, s. 234 f., 250, 252-54, o s v.

klassen, inte medelklassen eller svagare kapitalistiska grupper.⁶⁷ För det andra är profitkvotens långsiktiga utvecklingstendenser under senkapitalismen allt mindre beroende av de specifika krav som de ”många kapitalens” yrkesstruktur och arbetskvalifikation ställer, men allt mer beroende av det allmänna förhållandet mellan efterfrågan på och ut budet av varan arbetskraft överhuvudtaget, dvs av den *samhälleligt genomsnittliga mervärdekvoten*, som delvis bestäms av den industriella reservarméns fluktuationer.⁶⁸ – Den industriella reservarméns reproduktion är alltså viktigare för senkapitalismens tillväxtstendenser på lång sikt än reproduktionen av specifika kvalifikationsformer. Ja, man kan till och med säga, att den senkapitalistiska storkoncernen karakteriseras av växande likgiltighet gentemot arbetskvalifikationens *specifika* form, som i alla fall ständigt måste ändras på grund av den snabbare teknologiska förnyelsen, och att den framför allt är intresserad av en allmän utbildning, som producerar mångsidig teknisk ”begåvning” och anpassningsförmåga.⁶⁹ Vad gäller efterfrågan på högkvalificerad andlig arbetskraft, så visar erfarenheterna från de tyska ingenjörsskolorna⁷⁰ och den högre tekniska undervisningen i Japan, att senkapitalismen faktiskt kan ”täcka sina behov” på detta område på kort tid. Senkapitalismens viktigaste motsättningar ligger inte i utbildningssektorns strukturella underutveckling, utan i den nya krisen för kapitalets värdeökning, liksom i löntagarnas revolt mot de kapitalistiska produktionsförhållandena, en revolt som snabbt kan komma att utvidgas också till det kvalificerade andliga arbetet, inte på grund av utbildningssektorns underutveckling, utan på grund av att den underordnas kapitalets behov, som råkar i allt tydligare konflikt med den fritt skapande verksamhetens utveckling.⁷¹

⁶⁷ Angående monopolkapitalets och de i de teknologiska tillväxtsektorerna verksamma storkoncernernas inställning till utbildningssektorn, se Roth-Kanzow, op. cit., s. 236-343.

⁶⁸ *Huvudtendensen* under den ”långa vågen med expansiv grundton” 1945-1965 var att den av sektoriell arbetskraftsbrist framkallade löneökningen i specifika branscher utvidgades till hela arbetarklassen, eftersom den industriella reservarmén höll på att upplösas.

⁶⁹ Altwater-Huisken, op. cit., s. 140-144, 162-164, osv.

⁷⁰ Se bl a Roth-Kanzow, op. cit., s. 217 f.

⁷¹ Vi kan här inte lämna en detaljerad kritik av Franz Janossys stimulerande och värdefulla bok. Vi skall bara peka på att han på s. 246 f – liksom i hela den avslutande delen – sammanblandar värde- och prisberäkningar, och därför hamnar i omöjliga motsägelser. Om antalet sysselsatta arbetare i en industrigren A minskar från 8.000 till 1.000 vid oförändrad arbetstid, så sjunker det nyskapade värdet (variabelt kapital + mervärde) till 12,5 % jämfört med utgångsläget. Omvänt: om antalet arbetare ökar från 2.000 till 9.000 i branschen B, dvs med 450 %, så ökar också den nyskapade värdemängden med 450 %. Den *totala* mängden nytt värde (inkomster) i branscherna A och B kommer emellertid värdemässigt att förbli densamma i exemplets båda faser, nämligen i båda fallen 10.000 X (X = antalet presterade arbetstimmar per arbetare), eftersom ökad arbetsproduktivitet yttrar sig i sänkt varuvärde. Fluktuationer i marknadspriset kan *omfördela* denna värdemängd, men inte göra den större. Detta döljes hos Janossy genom en inflationistisk prisberäkning, som resulterar i en tolvdubbel ökning av ”nationalinkomsten”. Därvid framstår varupriserna som bestämda av lönerna och inte av värdena, varvid lönerna fördubblas i en bransch enbart på grund av marknadsförhållandena, dvs de lösgörs helt från värdet av varan arbetskraft.